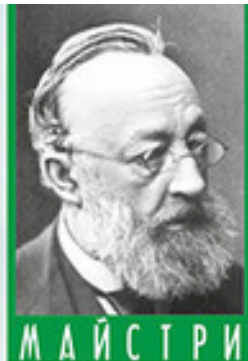

Готфрід КЕЛЛЕР

МАЙСТРИ

ЗЕЛЕНИЙ ГЕНРІХ

РОМАН

Від виникнення
здуму роману
до його остаточного
втілення минуло
понад сорок років

 FOLIO

Готфрид Келлер
Зелений Генріх

«Фолио»

1885

Келлер Г.

Зелений Генріх / Г. Келлер — «Фолио», 1885

Готфрід Келлер (1819–1890) – швейцарський письменник, класик німецькомовної швейцарської літератури. Він отримав визнання ще за життя, відразу ж знайшовши захоплених читачів у Швейцарії і в усіх німецькомовних країнах. Роман «Зелений Генріх» (1885) належить до тих небагатьох творів світової літератури, які супроводжують письменника протягом усього творчого життя. Досить сказати, що від виникнення задуму до його остаточного втілення минуло понад сорок років. Це так званий класичний «роман виховання». Так називають твори про життєвий шлях людини, найчастіше молодії, від колиски до здобуття зрілості. Дослідники життя та творчості письменника вважають, що роман цей багато в чому автобіографічний. Герой Келлера, якого називають Зеленим Генріхом тому, що у дитинстві він носив перешитий з батьківської військової форми одяг, проходить шлях пізнання світу і пошуків свого місця в житті. Поступово звільняючись від романтичних ілюзій, багато поїздивши світом, Генріх стає сумлінним чиновником зі стійким переконанням, що краще за Швейцарію країни немає.

ББК 84(4ШВА)

Содержание

Частина перша	5
Розділ перший	5
Розділ другий	9
Розділ третій	15
Розділ четвертий	20
Розділ п'ятий	24
Розділ шостий	28
Розділ сьомий	33
Розділ восьмий	41
Розділ дев'ятий	44
Розділ десятий	48
Розділ одинадцятий	52
Розділ дванадцятий	58
Розділ тринадцятий	63
Розділ чотирнадцятий	70
Розділ п'ятнадцятий	75
Розділ шістнадцятий	81
Розділ сімнадцятий	87
Розділ вісімнадцятий	90
Розділ дев'ятнадцятий	94
Розділ двадцятий	99
Розділ двадцять перший	103
Кінець ознакомительного фрагмента.	105

Готфрід Келлер Зелений Генріх

Частина перша

Розділ перший Похвала предкам

Мій дід був селянином, і батько мій народився у старовинному селі, що дістало свою назву від імені того алемана, який за часів поділу риллі увіткнув у землю свій спис і збудував тут перший двір. Минули віки, і коли згас рід, що дав селу його назву, якийсь феодал зробив цю назву своїм титулом і збудував замок, про який ніхто не знає тепер, де він стояв; невідомо також, коли помер останній нащадок цього благородного роду. Саме ж село стоїть і до цього дня і зробилося навіть іще велелюднішим і жвавішим, аніж раніше; декілька десятків одних і тих же родових імен, що були в ходу ще у далеких прадідів, незмінно переходять із покоління в покоління і слугують усе більш численним онукам і правнукам. Маленьке кладовище, що розкинулося навколо давньої, але завжди ошатно побіленої церкви, за весь час жодного разу не розширювалось, і тепер його земля складається буквально з самих зітлілих кісток померлих поколінь; навряд чи знайдеться хоч одна грудочка на глибині до десяти футів, яка не була б свого часу плоттю людини, можливо, плоттю одного з тих орачів, що століття за століттям зорювали навколишні поля.

Втім, я дещо захопився й зовсім забув про ті чотири ялинові дошки, що кожного разу опускаються в землю разом із небіжчиком і ведуть свій рід від таких же давніх, як і саме село, зелених велетнів, що зростають на навколишніх горах; я забув далі згадати про грубе, але добротне полотно, що йде на саван; втім, і воно виросло на тих же рідних полях, тут його і ткали і білили, а тому воно так само предмет сімейного ужитку, як і ялинові дошки, і не заважає землі нашого кладовища бути такою ж прохолодною та чорною, як і всяка земля. Вона суцільно вкрита найсоковитішою зеленою травою, а троянди та жасмин розрослися тут так шалено і в такій дикій привабливості, що свіжу могилу не треба прикрашати окремими кущиками, – її просто прорубують у квітучій гушавині, і тільки могильник зможе знайти в цих чагарниках місце, яке можна перекопувати наново.

Село не налічує і двох тисяч жителів; великі групи односельців, по декілька сот душ кожна, носять однакові прізвища, але всього лише двадцять – тридцять із них вважають одне одного родичами, бо рідко хто пам'ятає спорідненість далі прадіда. Потрапивши з незбагненої пітьми небуття на яскраве світло сонця, ці люди гріються його теплом і прагнуть узяти від життя що можуть, щось роблять, за щось борються і знову йдуть під могильний покров, коли настає їх черга. Вражаючи схожість їх носів достатньо красномовно говорить про те, що у них неодмінно має бути не менше тридцяти двох спільних предків, які утворюють безперервну родовідну лінію, але, переконавшись у цьому, вони зовсім не прагнуть з'ясувати, в якому порядку їх предки йшли один за одним, а вважають за краще потурбуватися про те, щоб цей живий ланцюг не обірвався на них самих. Тому-то вони знають усілякі місцеві перекази та дивовижні історії й можуть розповісти їх в усіх подробицях, зате не знають, як і чому їх дід одружився саме з їх бабцею. Кожне вважає, що воно само собі має завдячувати всіма своїми доброчесностями або принаймні тими якостями, які – відповідно до його способу життя – уявляються йому доброчесностями; що ж до вад, то у селянина не менше причин бажати, щоб вади

його батьків було забуто, ніж у пана, бо, незважаючи на свою зарозумілість, останній часом така ж грішна людина, як і всі ми.

Село оточують з усіх боків великі польові та лісові угіддя, що становлять багате, невичерпне джерело достатку для його мешканців. Розміри цих володінь здавна коливалися приблизно в одних і тих же межах; щоправда, час від часу яка-небудь видана на сторону дівчина відносить із собою частину багатств, зате сільські женихи нерідко йдуть добувати собі наречених миль за вісім в окрузі, прагнучи не лише повністю відшкодувати втрачене, але і сприяти тому, щоб населення села зберігало належну різноманітність характерів і рис обличчя, і виявляють при цьому глибшу та мудрішу турботу про здорове продовження роду, ніж патриції або купці інших багатих міст або монархи Європи.

Та все ж розподіл власності зазнає з року в рік деяких змін, а за кожні півстоліття змінюється до невпізнання. Діти тих, хто вчора був убогим, нині – сільські багатчі, а назавтра їх нащадки насилу прагнуть утриматися в межах середнього достатку, щоб потім або збідніти остаточно, або знову вознестися.

Мій батько помер дуже рано, і мені не довелося почути від нього, що являв собою мій дід; тому я знаю про цю людину тільки те, що в ті часи і для нашої сім'ї настала черга впасти в чесну бідність. Мені не хотілося б звинувачувати в цьому мого прадіда, про якого я вже й зовсім нічого не знаю, і я далекий від думки, що він був який-небудь вітрогон, найскоріше причина в тому, що його статок виявився роздробленим між численними спадкоємцями; і справді, у мене є безліч троюрідних і чотириюрідних братів, у яких я сам насилу розбираюся; чіпкі, як мурашки, вони тепер уже видерлися з нужди і збираються знову заволодіти більшою частиною своїх спадкових земель, неодноразово порізаних межами. Деякі з них, ті, що старші, встигли за цей час розбагатіти, а їх діти – знову впасти в убогість.

У ту пору Швейцарія вже зовсім не була схожа на ту країну, яку секретар посольства Вертер побачив свого часу такою жалюгідною, і якщо весняні сходи французьких ідей сховалися під нескінченним снігопадом австрійських, російських і навіть французьких ордерів на постій, то наполеонівська конституція принесла з собою м'яке пізнє літо і не перешкодила моєму батьку, який пас тоді корів, одного прекрасного дня розлучитися з ними й вирушити в місто, щоб вивчитися там чесному ремеслу. Відтоді односельці надовго спустили його з очей, бо, з честю завершивши нелегкі роки навчання і ставши майстерним каменярем, він віддався сміливим мріям молодості, що все більш владно кликали його в незвідану далечінь, і, пустившись у мандри, побачив чимало чужих країв. Тим часом битва під Ватерлоо вже відшуміла, і під тихий шелест зроблених із паперу бурбонських лілій у Європі зажевріла блакитнуватим мерехтінням церковних свічок зоря нової епохи, що поступово осяяла своїм тьмяним світлом також і всі куточки Швейцарії.

Село, де народився мій батько, не уникнуло загальної долі: ще так нещодавно, в дев'яностих роках, його жителі раптом виявили, що з незапам'ятних часів вони теж живуть у республіці, а тепер до них урочисто вїхала поважна мадам Реставрація з усіма своїми коробками та шабатурками і влаштувалась у цьому гніздечку якнайзручніше. Тіністі ліси, гори та долини, чарівні куточки, ніби створені для звеселянь, прозорі води багатой рібою річки, а навкруги – привільні простори, де принади цього живописного ландшафту повторюються ще і ще раз і де досі ще красується декілька населених замків, – усе це притягало натовпи гостей, які найжджали з міста в будинки місцевих панів, аби пополювати, половити рибу, поспівати, потанцювати, попоїсти й попийти вина. Пані не були тепер обмежені у своїх рухах, оскільки розсудливо вирішили не згадувати більше про ті моди, які революція здала в архів, і замість кринолінів і перук стали носити, – щоправда, в тих місцях із деяким запізненням, – грецьке вбрання часів Імперії. Селяни зі здивуванням дивилися на своїх знатних співвітчизниць, одягнених у білі прозорі хітони богинь, на їх дивовижні капелюшки та не менш дивні талії, що починалися відразу ж під пахвами. Ці аристократичні порядки процвітали особливо в домі пастора.

Сільські священики реформованої швейцарської церкви нітрохи не скидалися на тих боязких і жалюгідних бідняків, якими були їх побратими по сану на протестантській Півночі. У Швейцарії, де всі прибуткові церковні посади займали майже виключно жителі найбільших міст, сан священика був почесним і входив до ієрархії можновладців, доповнюючи світські чини, і пастори, брати яких тримали у своїх руках меч і терези, теж були причетні до їх слави та могутності й попліч із усією іншою владою й у цілковитій згоді з ними енергійно правили у своїй сфері або ж удавалися до радощів привільного та безтурботного життя. Багато сільських пасторів були вихідцями з багатих сімей, і їх домівки нагадували великі панські маєтки; нерідко священик був за походженням дворянин, і тоді селянам доводилося величати свого пастиря «паном». Щоправда, в моєму рідному селі пастор не належав до їх числа; він був зовсім не багатий, але народився в поважній сім'ї старих городян, так що він сам і ввесь його домашній устрій відбивали сукупність рис, властивих патріархальному міському середовищу: гордість, кастовий дух і вміння повеселитися. Вважаючи себе аристократом, він немало пишався цим і дуже природно поєднував гідність, що личить духовній особі, з грубуватим виглядом офіцера-поміщика; бо в ті часи люди не лише не знали ще, що таке сучасні консерватори, трактати, що партачать, але навіть і слів таких не чували. В оселі в нього завжди бувало гамірно і весело; діти пастора, що відали його великими полями й огрядними стадами, привітно пригощали приїжджих чим Бог послав, та й самі гості старанно добували собі в лісі зайців, вальдшнепів і куріпок, а замість того, щоб полювати з собаками, що в тих місцях було не заведено, полюбовно змовлялися з селянами і влаштовували з їх допомогою великі риболовецькі походи, які кожного разу перетворювалися на справжнє свято, так що в пасторському домі ніколи не стихало веселе пожвавлення. Друзі та знайомі раз у раз відвідували одне одного, і сімейство пастора теж невпинно їздило до кого-небудь у гості й само приймало у себе сусідів з усієї округи; при цьому влаштовувалися танці під шатрами, або ж над чистим гірським струмком напинався намет, і, скинувши своє грецьке одіяння, пані купалися під ним; незчисленні натовпи гостей здійснювали набіг на який-небудь млин у безлюдному прохолодному куточку або ж виїжджали в переповнених човнах на озеро чи на річку, причому сам пастор зазвичай їхав попереду, з рушницею за спиною або з величезною палицею в руках.

Духовні запити цього кола були дуже скромні. Зі світських книг у бібліотеці пастора, яка збереглася ще до мого часу, було декілька старофранцузьких пасторальних романів, ідилії Геснера, комедії Геллерта і сильно зачитаний «Мюнхгаузен». Два чи три розрізнені томи Віланда було, мабуть, колись узято в місті, та так і не повернено власникові. В оселі співали пісень Хельті, і тільки кого-небудь із молоді можна було іноді побачити з Матіссоном у руках. Що ж до самого пастора, то кожного разу, коли протягом останніх тридцяти років мова заходила про такі предмети, він незмінно запитував співрозмовника: «Чи читали ви “Мессіаду” Клопштока» – і, діставши, як правило, ствердну відповідь, обережно замовкав. Втім, і його гості також не належали до тих витончених людей, які прагнуть своєю благородною вченістю й інтенсивною розумовою діяльністю розширити і збагатити панівну в їх середовищі культуру; вони відносилися скоріше до того споживчого класу, який не любить утруднювати себе довгими роздумами, а обмежується тим, що куштує плоди праць своїх і веселиться, поки молодий душею.

Але вся ця пишність уже таїла в собі червоточину, що провіщала її кінець. У пастора були син і дочка, і схильності їх сильно відрізнялися від схильностей їх однолітків. Син, який теж був священиком і мав успадкувати від батька його парафію, завів ділові знайомства із селянськими хлопцями, цілими днями пропадав із ними десь у полі або їздив на ярмарки, де продавалася худоба, і з виглядом знавця обмацував телят. Дочка, що була рада будь-якому випадку розлучитися зі своїм грецьким вбранням і віддалитися на кухню чи в сад, охоче брала на себе турботу про те, щоб неспокійний натовп голодних гостей, повернувшись із чергової прогулянки, зміг би смачно пообідати. І справді, кухня в домі пастора була чи не найсильнішою приманкою для міських гурманів, а великий і ретельно оброблений сад, що перебував у

зразковому порядку, свідчив про те, що його хазяйка доглядала його з любов'ю і з терплячою старанністю.

Захоплення пасторського сина завершилися тим, що він одружився зі здоровою сільською дівчиною із заможної сім'ї, переїхав жити до неї й заходився обробляти її поля та доглядати її корів, віддаючи цим заняттям шість днів на тиждень. Пам'ятаючи про те, що йому вготовано вищу долю, він вчився сіяти божественне насіння добра, обачливо розкидаючи по борознах зерно з козуба, і викорінював зло, виполюючи плевели на своєму власному полі. Такий хід справи викликав чималий переполох серед домочадців пастора, й усі вони особливо гнівалися при думці про те, що молода селянка коли-небудь увійде в дім повновладною хазяйкою і що в ній розпоряджатиметься жінка, яка не лише не вміє з належною грацією ніжитися на лужку, але навіть не знає, як потрібно засмажити зайця та подати його на стіл згідно зі становими традиціями. Тому всім хотілося, щоб дочка пастора, перша молодість якої тим часом якось непомітно відквітла, привела б у дім молодого священика, вірного звичаям свого стану, або ж залишилася надовго, хоч би і незаміжньою, в оселі батька як опора сім'ї, що рушилась. Але і цим надіям не судилося було збутися.

Розділ другий

Батько і мати

Річ у тому, що одного прекрасного дня все село було схвильоване приїздом якогось незнайомця, стрункого і красивого молодика, одягненого в зелений сюртук із тонкого сукна, зшитий за останньою модою, білі облиплі панталони та взутого в лаковані чоботи з жовтими закатами, які нашивали свого часу офіцери Суворова. У похмуру погоду він носив із собою червону шовкову парасольку, а масивний золотий годинник тонкої роботи надавав йому ще більше поважності в очах селян. Молодик неспішно і з гідністю прогулювався вулицями села, чемно розкланюючись, заходив у скромні будиночки селян і привітно заводив розмову із сільськими людьми похилого віку та старими. Це був не хто інший, як майстер Лее, що пройшов славний шлях від скромного підмайстра до майстерного каменяра і повертався тепер на батьківщину після довгих мандрів у чужих краях. Та і як не назвати славним шлях людини, що дванадцять років тому пішла з рідного села чотирнадцятирічним хлопчиськом, голодним і босим, і, відпрацювавши у майстра декілька довгих років, аби розплатитися з ним за навчання, вирушила на чужину, маючи за душею всього лише торбинку із жалюгідним манаттям та трохи грошей, а тепер поверталася додому справжнім паном, як її називали земляки. Ще б пак, адже майстер Лее привіз із собою у скромний будиночок своїх родичів дві величезні скрині, одна з яких була доверху наповнена одягом і тонкою білизною, а інша – зразками його мистецтва, кресленнями та книгами. Йому було тоді двадцять шість років, і в усьому його вигляді відчувалося молоде завзяття; очі його раз у раз спалахували теплим блиском, що видавав добре і захоплене серце, говорив він завжди вишуканою німецькою мовою й умів знайти прекрасне навіть у явищах повсякденних і незначних. Він об'їздив усю Німеччину, побувавши і на півдні й на півночі, й устиг попрацювати в усіх її великих містах; роки його мандрів повністю збіглися з епохою визвольних воєн, і він сприйняв ідеї і сам дух того часу, наскільки вони йому були зрозумілі та доступні; найбільше йому припали до серця переконання тих людей середнього достатку, які відкрито і простодушно мріяли про нові, кращі часи, завжди залишаючись у своїх сподіваннях на тверезому ґрунті дійсності; що ж до хворобливого захоплення надприродним і тих витончених розумувань, до яких удавалися тоді деякі кола вищого світу, то вони були йому абсолютно чужі.

Такі люди, як він сам і його однодумці, на той час були ще рідкісним явищем у середовищі ремісників; їх ідеали були першим прихованим зародком того благородного прагнення до самовдосконалення та освіти, яке через двадцять років охопило весь стан мандрівних підмайстрів. Вони вважали честю для себе бути кращими майстрами своєї справи і пишалися тим, що їх мистецтво цінувалося високо, а оскільки працювали вони старанно й були до того ж помірковані та бережливі, то все це дозволяло їм займатись і своєю освітою, так що вже в роки учнівства вони стали в усіх відношеннях зрілими та поважними людьми. Крім того, у каменяра Лее була ще і своя провідна зірка, яку він знайшов, вивчаючи великі твори давньонімецької архітектури, і вона світила йому ще яскравіше в його шуканнях, пробуджуючи в його душі радісне передчуття, що він народжений художником, тож він бачив тепер, що не помилився, рушивши свого часу за незабгненим заклик долі та промінявши зелені пасовища на творче життя городянина. Із залізною завзятістю вчився він малювати, проводив цілі ночі та святкові дні за перемальовуванням різноманітних зразків і моделей; навчившись висікати своїм різцем найхімерніші фігури та прикраси і досягнувши досконалості у своїй майстерності, він і на цьому не заспокоївся, а став опановувати теорію різьблення по каменю і навіть вивчати науки, що відносяться до інших галузей будівельного мистецтва. Всюди він прагнув потрапити на спорудження великих державних будівель, де було на що подивитись і чому навчитись, і так уважно помічав усе, що незабаром архітектори стали все частіше відкликати його

з лісів у свій кабінет, аби дати йому роботу за креслярським чи за письмовим столом. Зрозуміло, він і там не витрачав часу даремно і не раз відмовлявся від обіду, щоб устигнути скопіювати яке-небудь креслення або переписати для себе який-небудь розрахунок, що потрапляв йому до рук. І хоча йому не довелося здобути всебічну художню освіту, він усе ж зумів стати настільки діловим будівельником, що, прийнявши сміливе рішення пробувати щастя у столиці своєї батьківщини, він міг із повним правом розраховувати на успіх. Заявивши про цей намір перед усім селом, він здивував свою рідню, але всі подивувалися ще більше, коли, надівши ошатну сорочку з манжетами та висловлюючись чистісінькою німецькою мовою, він увійшов до товариства греко-французьких красунь у домі пастора і заходився свататись до його дочки. Можливо, брат нареченої з його схильністю до сільського життя відіграв тут роль посередника або, в усякому разі, підбадьорююче подівав на сестру своїм власним прикладом; так чи інакше, дівчина незабаром віддала своє серце молодому красеневі, а сімейні негаразди, які спричинило її рішення, відпали самі собою, оскільки батьки лише ненабагато пережили заручини дочки й померли незабаром одне за одним.

Весілля було сумним, і молодята відразу ж переселилися в місто, анітрохи не жалкуючи про блискуче минуле покинутої ними домівки, куди незабаром вїхав молодий пастор із цілим обозом підвід, доверху навантажених серпами, косами, ціпами, граблями та вилами, з ліжком під величезною запоною, з прядками та веретенами й зі жвавою на язик молодою дружиною, яка своїм копченим салом і грубими галушками скоро витіснила з оселі й саду всі муслінові сукенки, віяла та парасольки. І лише одна з кімнат зі стіною, суцільно обвішаною мисливськими рушницями, з яких умів стріляти і молодий хазяїн, притягала ще декого з мисливців, які найжджали восени в село, і до деякої міри відрізняла житло пастора від селянського будинку.

Приїхавши в місто, молодий архітектор працював з ранку до вечора; він почав із того, що найняв декількох робітників і почав брати різноманітні дрібні замовлення, причому виявив себе таким умілим і сумлінним майстром, що не пройшло і року, як його підприємство розширилось і зажило міцної репутації. Він був невичерпний на вигадки, ввічливий із замовниками, умів доходити до їх бажання та завжди мав наготові ділову раду, так що багато городян охоче запитували його думку щодо того, як їм виробити ту чи іншу перебудову в своєму житлі або збудувати що-небудь наново, і навперебій прагнули віддати замовлення в його майстерню. До того ж він завжди старався поєднувати корисне з приємним і бував особливо задоволений, коли замовник надавав йому свободу дій; такому клієнтові він підносив на додаток який-небудь ліпний наличник або карниз, виконані зі смаком і витримані в благородних пропорціях, і не вимагав за це ніякої додаткової плати.

Дружина його з воістину фанатичним завзяттям вела своє домашнє господарство, яке незабаром розширилося за рахунок робітників і слуг, які харчувались у неї. З невичерпною енергією та знанням справи вона розпоряджалася цілим загonom величезних кошиків для провізії, що спорожнялись у неї на кухні та знову наповнювались на ринку, де вона була грозою торговок; але істинною корою Божою вона була для м'ясників, яким доводилося з боєм відстоювати своє стародавнє право разом зі шматком м'яса класти на чашку ваг хоча б одну кісточку. У майстра Лее не було майже ніяких особистих примх, і серед його життєвих правил на першому місці стояла ощадливість, але це не заважало йому бути людиною безкорисливою та великодушною, і гроші мали для нього цінність лише остільки, оскільки на них можна було що-небудь зробити для себе чи для інших або зробити кому-небудь послугу; тільки завдяки дружині, що не витрачала жодного пфеніга даремно й завжди пишалася своїм умінням нікого ні на волос не скривдити, але й не заплатити нікому лишку, майстрові вдалося вже через два-три роки зробити деякі заощадження. Тепер він міг розпоряджатися ними так само вільно, як і наданим йому в той час кредитом, і щедріше вкладати гроші в проекти, що роїлися в його заповзятливій голові. Він скуповував за свій рахунок старі будівлі, зносив їх і зводив на їхньому місці добротні житлові будинки для городян, застосовуючи при цьому різноманітні нововве-

дення щодо зручностей, іноді власного винаходу. Ці будинки він продавав більш-менш вигідно і відразу ж брався за нові підприємства; хоч що б він будував, усі його споруди вирізняло багатство думки й турбота про різноманітність форм. Якщо вчені знавці архітектури інколи губилися, не знаючи, до якого стилю віднести ті або інші частковості, і по праву докоряли авторові в тому, що окремі його ідеї неясні, а загальний задум нестрункий, вони все ж вимушені були визнати, що цей задум сам по собі цікавий, і розсипали хвалу благородному прагненню до краси, яке вигідно відрізняло творіння майстра від тих плоских і убогих духом творів, якими була повна тодішня архітектура, далека від істинного мистецтва.

Кипуче і діяльне життя, в якому жив цей невгамонний чоловік, зіштовхнуло його, на ґрунті загальних ділових інтересів, із багатьма городянами, і, зустрівши серед них одностудців, людей чуйних і добросердих, він зумів захопити це тісніше дружнє коло своїм невтомним прагненням до добра та краси. Це було приблизно в середині двадцятих років, коли і самі панівні класи Швейцарії теж висунули зі свого середовища цілу плеяду славних діячів, людей освічених і гуманних, які являли собою наступників і продовжувачів ідей великої революції в їх новій, пом'якшеній і ушляхетненій формі, діячів, які готували благодатний ґрунт для липневих днів і присвятили себе служінню високим ідеалам освіти і прав людини. Майстер Лее і його друзі були їх гідними послідовниками серед трудящого середнього стану, здавна пов'язаного глибоким корінням із народом, із віддаленими селами та містечками, звідки в нього вливався приплив свіжих сил. І якщо просвітники, люди знатні та вчені, сперечалися про нові форми держави, про проблеми філософські та правові й узагалі ставили своїм завданням удосконалення роду людського, то ремісники з їх живим і практичним складом розуму діяли тим часом у вузкому колі свого стану й далі в низах, прагнучи передусім на ділі поліпшити своє становище. Вони заснували цілий ряд союзів, нерідко перших у своєму роді, метою яких найчастіше були ті або інші матеріальні вигоди для членів такого союзу і їх сімей. Вони збирали громадські кошти і відкривали школи, щоб простий трудівник міг трохи краще виховати своїх дітей; коротше кажучи, у цих славних людей була безліч таких справ, і всі ці різноманітні обов'язки, тоді ще нові й почесні, завдавали їм чимало клопоту, але в той же час допомагали їм духовно розвинутих і піднятих вище; адже тепер їм доводилося скликати збори, розробляти, обговорювати і приймати різні статuti, вибирати голів і роз'яснювати членам цих союзів їх права, а також їх обов'язки по відношенню одне до одного та до суспільства.

До всього того, що їх зацікавлювало та захоплювало, приєдналася ще і визвольна боротьба в Греції, що оволоділа тоді всіма їх помислами; звістка про неї дійшла і сюди, пробудивши нарешті, як і всюди, такі уми, що довго животіли в бездіяльності, й знову нагадавши людям, що боротьба за свободу завжди була спільною справою всього людства. Участь у допомозі патріотам Еллади ще більше надихнула цих простих майстрових, людей, які частенько були дуже далекими від філології, зате вміли захоплюватись, і надало їх благородному напрямку думок усесвітнього розмаху, остаточно очистивши їх діяльність від нальоту філістерства та провінційної обмеженості. Майстер Лее в усякій справі був першим серед своїх товаришів; він був надійним і відданим другом, і всі поважали його і навіть схилялися перед ним за його відкритий, чесний характер і піднесений напрям думок. Його можна було назвати щасливим в усіх відношеннях, оскільки при усіх своїх достоїнствах він не був до того ж нітрохи не пихатий і дуже скромний; якраз у той час він зрозумів, що знає ще дуже мало, і почав учитися наново, вирішивши надолужити прогаяне. Друзів своїх він теж переконував наслідувати його приклад, і незабаром серед них не було жодного, хто не зібрав би бібліотечки праць із природничих наук та історичних творів. Майже всі вони здобули в молодості вельми убогу освіту, але тепер, коли їм довелося прилучитися до знань, і, зокрема, ближче познайомитися з історією, перед їх допитливою думкою розкривалися нові неосяжні простори, і не було для них більшої радості, ніж проникати все глибше і глибше в цю незвідану галузь. По неділях вони вже зранку збирались у кого-небудь удома, так що в кімнатах бувало тісно, сперечались і ділилися новими

думками, що виникли в них за тиждень, на зразок того, що схожі причини завжди викликають схожі наслідки; такі відкриття вони робили нерідко. Висоти філософських творів Шиллера були для них недоступні, зате вони зачитувалися його історичними працями; що ж до його драматургії, то і вона теж говорила більше їх серцю, ніж розуму: вони так безпосередньо переживали хід дії кожної драми, немов самі були її учасниками, і насолоджувалися від душі, хоча й не могли проникнути в задум великого поета й досягнути естетичне завдання, яке він завжди ставив перед собою. Вони захоплювалися його героями та ставили їх вище за всі літературні образи, створені іншими письменниками. Його полум'яна, але завжди ясна думка, його чиста і прозора мова якось краще гармоніювали зі скромними справами цих простих людей, аніж із галасливими претензіями інших прихильників Шиллера з нинішнього вченого світу. Але вони були практики і звикли діяти, а тому не могли задовольнятися тим, аби читати великого драматурга перед сном, одягнувшись у халат, – їм треба було бачити ці величні події своїми очима, в усій їх життєвій повноті й барвистості, й позаяк у ті часи в містах Швейцарії ніхто й на оці не мав постійного театру, то, не довго думаючи, вони наважилися випробувати свої сили на кону, причому душею цієї справи був знову-таки майстер Лее. Щоправда, будова й устаткування сцени відняли у них значно менше часу й уподобались їм куди легше, ніж розучування ролей, і багато хто з них, побоюючись грандіозності завдання, втішав себе тим, що з подвійною старанністю забивав цвяхи або розпилював дошки; але все-таки слід визнати, що вони дуже й дуже багато чим завдячують цим сценічним заняттям: останні головним чином і прищепили нашим аматорам уміння правильно та жваво викладати свої думки і з гідністю тримати себе в товаристві, досі властиве більшості з них. З роками вони потроху залишили ці захоплення, але назавжди зберегли смак до повчального та прекрасного в усіх його виявах. Наш сучасник запитає, мабуть, як же вони знаходили час на все це, не закидаючи при цьому своєї роботи і свого будинку; йому можна було б відповісти, що, по-перше, вони були нехитрі люди, здорові й тілом і духом, не рівня тим розумникам, які не можуть зробити жодної справи, тим більше справи незвичайної, не вбивши на це сили-силенної дорогоцінного часу: адже ці тугодуми подібні до немічного старигана, який не може з'їсти ні шматочка, поки не подрібнить його гарненько та не розмаже по тарілці; по-друге, три години, з сьомої до десятої вечора щодня, – та ще коли їх спожити з розумом, – становлять зовсім не так мало часу, як це здається нинішньому обивателю, звиклому проводити ці години в безплідних роздумах, сидячи за склянкою вина у хмарах тютюнового диму. У той час люди не платили ще данини цілій зграї шинкарів, а самі збирали восени сік благородних лоз, вважаючи за краще мати власний льох, і серед товаришів майстра Лее не було жодного, багатого чи бідного, хто не згорів би з сорому, коли б не зміг почастувати присутніх у нього ввечері друзів склянкою міцного столового вина або якби йому довелося посилати за ним до шинку. Друзі зустрічалися вечорами; якщо ж зрідка кому-небудь із них і траплялося заглянути на хвилинку в чужу майстерню серед дня, то він робив це потайки, а принесену ним книгу або згорнутий у руруку зошит із переписаною в ній роллю віддавав приятелеві з-під поли, щоб не помітили підмайстри, і обоє вони мали вигляд тоді школярів, передаючи один одному під партами план якої-небудь славної військової кампанії.

Але, живучи цим неспокійним життям, майстер Лее накликав на себе неждану біду. Завалений замовленнями, він працював багато й напружено; одного разу він сильно спітнів, але, захоплений своєю справою, не звернув на це уваги і застудився; з того часу його таємно підточувала небезпечна хвороба. Тепер йому потрібно було поберегти себе і по можливості щадити свої сили, але він і слухати про це не хотів: як і раніше, він вічно був чимось зайнятий і ставрався сам вникнути в кожну дрібницю й устигнути скрізь, де була потрібна його допомога. Справи його підприємства були тепер настільки різноманітні та складні, що тільки вони вже вимагали від нього напруги всіх сил, і він вважав, що не має права якось раптом ослабити свою енергію. Він займався підрахунками і міркуваннями, укладав угоди, їздив робити закупівлі по всій окрузі, встигав побувати в одну і ту ж хвилину вгорі, на риштованнях, і внизу,

під зводом льоху; брав лопату з рук землекопа і робив нею декілька повновагих кидків, нетерпляче хапався за важіль, допомагаючи перевертати яку-небудь важку кам'яну плиту, підходив до якої-небудь балки, що лежить на землі, й якщо йому здавалося, що люди баряться підняти її, сам брав цю балку на плече і, важко дихаючи, відносив на місце; а коли наставав вечір, він поспішав, не даючи собі перепочинку, на збори якого-небудь товариства, щоб виступити там із палкою промовою, або ж піднімався, схвильований і піднесений, на підмостки і залишався там до пізньої ночі, прагнучи здолати незвичну для нього мову високих ідеалів, і ця боротьба пристрастей коштувала йому, можливо, більших зусиль, аніж трудовий день. Усе це кінчилося тим, що смерть наздогнала його несподівано, і він помер у розквіті сил, у тому віці, коли інші тільки ще готуються здійснити справу свого життя, помер, сповнений нездійснених задумів і надій, так і не побачивши початку нового часу, якого він і його друзі чекали з такою впевненістю. Дружина його залишилася сама з їх єдиним сином, хлопчиком п'яти років, і цим хлопчиком був я.

Якщо людина в чомусь обділена долею, те, чого бракує, здається їй удвічі дорожчим того, чим вона насправді володіє; так було й зі мною, коли, слухаючи довгі оповіді матері про батька, я починав усе більше й більше сумувати за ним, хоча я його так мало знав. Мій найвиразніший спогад про нього відноситься чомусь до часу за цілий рік до його смерті й пов'язаний усього лише з однією короткою, але прекрасною миттю, з однією недільною прогулянкою, коли ми йшли, вже надвечір, по полях, і він узяв мене на руки і, висмикнувши із землі картопляний кущик, почав мені показувати бульби, що набрякали, прагнучи вже тоді вселити мені поняття про Творця Всевишнього та пробудити почуття вдячності до нього. Я бачу, як зараз, його зелений сюртук, світлі металеві гудзики біля самої моєї щоки та його сяючі очі: пам'ятаю, що я зі здивуванням заглядав у них, зовсім забувши про зелену стеблинку, яку він високо тримав у витягнутій руці. Згодом мати часто згадувала цю сцену і з гордістю за чоловіка розповідала мені, як зворушливо та прекрасно він тоді говорив і яке глибоке враження справили його слова на неї й на служницю, що супроводжувала нас. Образ батька відображався в моїй пам'яті й у більш ранню пору: одного дня вранці, вирушаючи на декілька днів на навчання, він несподівано з'явився переді мною в зеленому мундирі стрільця, при повному похідному спорядженні, вельми здивувавши мене своїм дивним і незвичним виглядом; так і цього разу його вигляд злився в моїй уяві з милим моєму серцю зеленим кольором і з веселим блиском металу. Про останній час його життя в мене збереглися тільки дуже смутні спогади, а риси його обличчя й зовсім стерлися в моїй пам'яті.

Іноді я замислююся над тим, яка гаряча та незмінна любов батька й матері, що назавжди зберігають прихильність навіть до своїх заблудлих дітей і не можуть вигнати їх зі свого серця, – і якою ж протиприродно жорстокою здається мені тоді мораль так званих чесних і порядних людей, здатних забути тих, хто створив їх, відректися від них, виправдовуючись тим, що їх батьки – погані люди, що зганьбили своє ім'я, і тоді мені хочеться прославити любов сина, який не відкине і не покине батька, навіть якщо той одягнений у дрантя й усі його зневажають, і мені зрозуміла благородна скорбота дочки, яка зі співчуття готова зійти на ешафот разом зі своєю злочинною матір'ю. Тому я ніколи не міг зрозуміти, чому право пишатися своїм походженням неодмінно має бути долею тільки людей знатних? Що стосується мене, то, не будучи аристократом, я все ж почуваюся щасливим подвійно: адже я можу любити й шанувати своїх батьків не лише як син, але й за те, що вони були чесними та дуже шанованими людьми, й не соромлюся того, що щоки мої червоніли від радісного зніяковіння, коли вже дорослою людиною, – а я вступив у громадянські права у скрутний і тривожний час, – я не раз зустрічав на зборах людей набагато старших за мене, і то один із них, то інший поспішав підійти до мене, щоб потиснути мені руку та сказати, що він був колись другом мого батька й дуже радий бачити тепер на цьому місці його сина; пам'ятаю, як до мене підходили ще багато й багато інших, і кожен із них незмінно говорив: «Як же, і я знав його», – і бажав мені з честю носити його ім'я.

Хоча я прекрасно розумію, як безглуздо будувати повітряні замки, але іноді я все ж мимоволі віддаюся мріям і намагаюсь уявити собі, як склалася б моя доля, якби батько був іще живий: ось він знайомить мене з силами природи, і весь навколишній світ розкривається переді мною вже в підліткові роки; як мудрий наставник він крок за кроком виводить мене на життєвий шлях і сам переживає зі мною свою другу молодість. Дружба між зростаючими разом братами, якої мені не вдалося зазнати, вселяє мені заздрість, і я не можу зрозуміти, чому в багатьох сім'ях вони цураються один одного і шукають друзів на стороні; так і стосунки між батьком і дорослим сином теж здаються мені, хоча я і спостерігаю їх щодня, чимось новим і незбагненим, якимсь вищим блаженством, і, не зазнавши цього почуття, я лише заледве можу намалювати його у своїй уяві.

Тепер, коли я вступаю в пору зрілості, коли мій життєвий шлях визначився, я все рідше мрію про батька та все частіше обмежуюся тим, що підводжу підсумок пережитому і лише іноді, десь у глибині душі, ставлю собі питання: як учинив би *він*, якби був зараз на моєму місці? що сказав би *він* про мої вчинки, якби був зараз живий? Ледве досягнувши полудня свого життя, він пішов назад, у таємничу безодню вічності, залишивши в моїх слабких руках сприйняту ним золоту нитку життя, початок якої приховано від усіх, і мені залишається тільки з честю продовжити її, зв'язавши її з темним для мене майбутнім, а можливо, назавжди її обірвати – коли й я помру. Вже через багато, багато років після його смерті матінка часто бачила один і той же сон – наче батько раптом повернувся з далеких мандрів по чужих краях і знову приніс із собою радість і щастя; вона завжди розповідала цей сон уранці й потім занурювалася в глибокий роздум і в спогади, а я, охоплений священним трепетом, намагався уявити собі в усіх подробицях, як поглянув би на мене батько, коли б одного прекрасного дня він і справді з'явився серед нас; і як ми стали б тоді жити далі.

Якщо про його зовнішній вигляд я зберіг лише дуже невиразний спогад, то образ його чистої та світлої душі давно вже виразно з'явився переді мною, і цей благородний образ став для мене часткою великого, нескінченного світу природи, до якої врешті-решт ведуть мене всі мої роздуми, і я вірю, що вона захищає мене на моєму життєвому шляху.

Розділ третій

Дитинство. – Перші уроки богослов'я. – Школа

Перші місяці після смерті батька були для його вдови важким часом скорботи і турбот. Він залишив їй безліч незавершених справ, і, щоб навести в них лад, потрібні були довгі та складні переговори. Роботи за замовленнями, що надійшли, припинились, укладені договори не могли бути виконані, поточні рахунки часто-густо не були закриті, й їх потрібно було сплачувати або отримати великі суми; запаси будівельних матеріалів доводилося продавати зі збитком, і тодішній стан справ уселяв сумнів, чи залишиться у нещасної, пригніченої горем жінки хоч один пфеніг на харчування. Суддівські чиновники приходили накладати печаті, а потім знову знімали їх; друзі покійного та його численні знайомі з ділового світу раз у раз відвідували нас, аби допомогти улагодити справи; у конторі йшла перевірка книг, підбивалися підсумки, і частина майна продавалася з торгів. Покупці прагнули збити ціни, кредитори, до яких переходили підприємства батька, норovali увірвати більше, ніж їм належало, в будинку вічно стояв гамір, і не було ні хвилини спокою, так що матінка, що весь час пильно стежила за ходом справ, урешті-решт розгубилась і не знала, що їй робити. Але ось гармидер улігся, з усіма справами було мало-помалу покінчено, кредитори були задоволені, а боржники визнали свої зобов'язання, й тоді з'ясувалося, що від усього нашого статку залишився тільки будинок, у якому ми жили останнім часом. Цей будинок був високою старою спорудою з безліччю кімнат, населеною знизу доверху, як вулик. Батько купив його, маючи намір спорудити на його місці новий будинок; але оскільки це була старовинна будівля, яка зберегла на дверних рамах і наличниках вікон залишки майстерного різьблення, що мало велику цінність, то батько все не наважувався знести будинок і продовжував жити в ньому, здаючи велику частину кімнат мешканцям. Правда, у колишнього власника були деякі боргові зобов'язання, які батькові довелося узяти на себе; але батько виявився спритнішим хазяїном і так швидко привів будинок до ладу і здав його внайми, що дуже скоро розплатився з боргами, і залишена ним сім'я могла скромно прожити на щорічний дохід від мешканців.

Матінка почала з того, що рішуче обмежила або зовсім скасувала всяку зайву розкіш і в першу чергу відмовилася від будь-яких чужих послуг. В лоні цієї тихої обителі вдови я вперше ясно усвідомив себе як мисляча істота і почав випробовувати свої сили, деручись угору і вниз по внутрішніх сходах будинку. У нижніх поверхах було темно, оскільки вулиця, куди виходили вікна житлових кімнат, була дуже вузька, а на сходах і в передпокоях вікон зовсім не було. Коридори з бічними розгалуженнями та нішами надавали цим поверхам схожість із якимось похмурим лабіринтом і приховували чимало ще не відкритих мною таємниць; але чим вище піднімаєшся, тим світлішим і привітнішим стає приміщення, тому що останній поверх, де жили ми самі, височіє над сусідніми будівлями. Через високе вікно потоком ллються сонячні промені, яскраво висвітлюючи кручені сходи з безліччю майданчиків і химерні дерев'яні галереї просторої та світлої мансарди, що являє різкий контраст із прохолодними сутінками в глибинах нижніх поверхів. Із вікон нашої кімнати видно було безліч маленьких двориків, які часто зустрічаються всередині замкнутих кварталів; вони живуть своїм відособленим, прихованим від очей перехожих життям, і в них не змовкає якийсь особливий, властивий обжитому будинку, неголосний і приємний гамір, якого ніколи не почуєш на вулиці. Я цілими годинами спостерігав за внутрішнім життям цих двориків; зелені садки, розбиті в них, здавалися мені маленькими райськими кущами, особливо після полудня, коли в них з'являлося сонце, а розвішані там білосніжні простирадла тихо майоріли під легким вітерцем, і коли мешканці та сусіди, яких я звик бачити завжди десь далеко внизу, заходили до нас, аби поговорити з матінкою, в них було щось дивно чуже, і хоча я впізнавав їх, але все ж не міг зрозуміти, як ці люди раптом опинилися в нашій кімнаті. У нас теж був свій дворик, затиснутий між високими кам'яними

стінами, з малесенькою галявиною, на якій росли дві маленькі горобини; цівка джерела, що без угаву жебоніла, падала в позеленілу від часу чашу з піщанику, і в цьому тісному куточку завжди було прохолодно й навіть трохи моторошно, якщо не брати до уваги літніх місяців, коли по кілька годин на день він був весь залитий сонцем. Якщо в ці години відчинити вхідні двері, то крізь напівморок сіней його затаєна краса стане помітною з вулиці, й тоді його світла зелень має такий ошатний вигляд у цій темній рамі, що навіть випадкового перехожого так і тягне зайти туди. Восени сонце все рідше навідується у дворик, і погляд його стає м'якшим і ніжнішим, а коли листя на деревцях пожовтіє, а ягоди зробляться яскраво-червоними, коли старі стіни сумно одягнуться в скупі позолоту, а джерельце додасть до неї срібла, – тоді цей безлюдний куточок набуває своєї неповторної краси, яка налаштовує на меланхолійний лад і говорить нашому серцю не менше, ніж найвеличніший ландшафт. Проте до вечора, коли сонце сідало, мою увагу все більше починали привертати стіни будинків, і погляд мій перебігав по них із поверху на поверх і спрямовувався все вище, в піднебесся, позаяк море дахів, що далеко розкинулося під моїм вікном, розгорялося в цей час червоним полум'ям і оживлялося дивовижною грою барв. За цими дахами мій світ поки що й закінчувався, бо повітряне півколо снігових гір, ледь видиме над гребенями останніх дахів, завжди здавалося мені таким, що ніби витає в небесах і не пов'язане із землею, і я тривалий час вважав, що це просто хмари. Згодом, коли я вперше забрався на величезний крутий дах нашого будинку і, сівши верхи на найвищому його гребені, окинув поглядом усю чудову панораму широкого озера, над яким поставали такі чіткі обриси гір із їх зеленими підніжжями, – тоді-то я, звичайно, вже знав, що це таке, бо в той час я подовгу блукав за містом; але це було набагато пізніше, а поки що матінці доводилося довго пояснювати мені, що це гори і що, створивши цих могутніх велетнів, Господь Бог залишив нам найкращий доказ своєї всемогутності, – я слухав її, але так і не вмів відрізнити їх од хмар. Незабаром хмари цілком заволоділи моєю уявою: найулюбленішим моїм заняттям було тепер спостерігати за тим, як вони плывуть вечірнім небом, химерно змінюючи свої обриси, хоча саме слово «хмара» було для мене таким же порожнім звуком, як і слово «гора». Далекі сніжні вершини поставали переді мною щоразу в новій подобі, то оповиті серпанком, то трохи світліші або темніші, то білі, то червоні, тому вони здавалися мені якимись живими, чудесними і могутніми істотами, як і хмари, і я нерідко називав хмарою або горою також і все те, що вселяло мені повагу чи цікавість. Так, наприклад, одну сусідську дівчину, першу жінку, яка мені сподобалася, я назвав, – мені часто розповідали про це згодом, та й сам я досі ще невиразно чую це слово, – білою хмаркою, по першому враженню, яке вона справила на мене в своєму білому платті. Довгий і високий дах церкви я виділяв зі всіх інших дахів і полюбляв називати його горою, на що в мене було, мабуть, більше підстав, оскільки він і справді різко здіймався над усіма будівлями. Я полюбляв подовгу дивитися на нього, особливо в ті години, коли над містом уже опускалися сутінки, а величезна похила площина його зверненого на захід схилу все ще палала в червоних призахідних променях і здавалася мені чимось на зразок блаженних полів праведників, як їх малює собі наша уява. Над цим дахом височіла струнка, тонка, як голка, вежа, всередині якої висів невеликий дзвін, а на її шпилі крутився флюгер у вигляді блискучого золотого півня. Перед заходом сонця, коли дзвін дзвонив, мати говорила зі мною про Бога та вчила мене молитись; я запитував: «Хто такий Бог? Він людина?» – А вона відповідала: «Ні, Бог – це дух!» Церковний дах помалу занурювалася в сіру тінь, світло здіймалося все вище по вежі, й, насамкінець, сам тільки золотий півень іскрився в останньому промінні, так що одного вечора я твердо увірував у те, що цей півень і є Бог. Він відігравав якусь невизначену роль і в моїх коротких дитячих молитвах, які я знав напам'ять і читав із найбільшим задоволенням, у всякому разі, він у них якось непомітно був присутній. Але одного разу мені подарували книгу з картинками, в ній було зображено чудово забарвленого тигра, який сидить у вельми показній позі, й поступово він витіснив усі інші мої уявлення про Бога; щоправда, я ніколи нікому не говорив про це, так само, втім, як і про півня. Я вірив у це несвідомо, десь у глибині душі, і

образ блискучого птаха, а пізніше – красеня тигра поставав у моїй уяві тільки тоді, коли я чув слово «Бог». Щоправда, з часом я почав подумки пов'язувати з Богом якщо не більш ясний образ, то, в усякому разі, більш піднесене поняття. Я дуже легко завчив «Отче наш», запам'ятавши спочатку окремі частини, а потім з'єднавши їх разом, після чого повторення було для мене лише приємною вправою пам'яті, і я читав це зі своєрідною віртуозністю й на різні лади: повторював якусь частину двічі або тричі або, сказавши одне речення тихою скоромовкою, вирізняв наступне, вимовляючи його протяжно і з наголосом, а потім починав читати молитву з кінця, завершуючи її початковими словами: «наш отче». Ця молитва вселила мені невиразний здогад про те, що Бог має бути істотою розумною, у всякому разі, з ним-то вже напевно можна розмовляти звичайною людською мовою, не те що з мертвими зображеннями звірів.

Так я і жив у невинній і задушевній дружбі зі Всевишнім, не вимагав од нього нічого і не відчував почуття подяки до нього, не відав, що праведно і що грішно, і негайно ж забував про нього, як тільки що-небудь відволікало від нього мою увагу.

Однак незабаром обставини спонукали мене більш ясно усвідомити моє ставлення до Бога і вперше звернутися до нього з проханням захистити мої людські права. Це сталося на сьомому році мого життя, коли одного прекрасного ранку я опинився у великій нудній кімнаті, в якій навчалася приблизно п'ятдесят – шістдесят маленьких хлопчиків і дівчаток. Сім учнів стояли півколом перед дошкою, на якій красувалися величезні літери, і я тихенько стояв із ними, уважно слухаючи та чекаючи, що буде далі. Позаяк усі ми були новачками, то вчитель, літній чоловік із великою незграбною головою, побажав сам направити наші початкові кроки і тепер давав нам перший урок, змушуючи називати в розбивку мудрі фігури на дошці. Ще дуже давно я почув слово «пумпернікель», і воно мені чомусь дуже сподобалося, тільки я ніяк не міг підшукати для нього який-небудь зоровий образ, і ніхто не міг мені сказати, який вигляд має предмет, що носить цю назву: адже у нас його немає, а батьківщина його – за кілька сотень миль. І ось зовсім несподівано на мою долю дісталася заголовне готичне «П», яке здалося мені особливо дивовижним і кожною своєю рисою нагадувало щось забавне; тут я прозрів і прорік вельми рішуче: «А це пумпернікель»! У той момент я нітрохи не сумнівався, що життя прекрасне, що сам я – молодець і що пумпернікель є пумпернікель, і на душі в мене було радісно й легко, але саме мій серйозний і самовдоволенний вигляд і вселив учителю думку, що я – зіпсований хлопчисько, який надумався зухвало пожартувати з нього. Намірившись негайно ж переламати мій поганий норов, він накинувся на мене і з хвилину тіпав мене за волосся з такою люттю, що мені світ потьмарився. Ставши жертвою настільки раптового нападу, я спочатку ніяк не міг прийти до тями; мені здавалося, ніби все це якийсь поганий сон, я втратив дар мови і навіть не заплакав, а тільки все дивився в якомусь дивному заціпенінні на мого мучителя. Я все життя терпіти не міг тих дітей, що як вогню бояться покарання і, напакостивши або розсердивши старших, не дають навіть доторкнутися до себе; а часом варто тільки підійти до них ближче, як вони вже починають кричати, наче їх ріжуть, так що вухам боляче слухати, і якщо такі діти часто накликають на себе покарання саме своїм криком (причому їм дістається ще більше, ніж іншим), то я страждав іншою крайністю: щоразу, коли мені доводилося давати відповідь перед дорослими за яку-небудь витівку, я псував собі справу тим, що не міг проронити перед ними жодної сльозинки. Так було і цього разу; помітивши, що я не плачу, а тільки здивовано тримаюся за голову, вчитель витлумачив це як упертість і знову взявся за мене, щоб раз і назавжди зламати в мені норовливий дух. Тепер мені й справді було боляче, але я й тут не розплакався, а тільки злякано й жалібно вигукнув: «І визволи нас від лукавого!» Це благання я посилав до Бога, про якого так часто чув, що він захищає гнаних, як люблячий батько. Але тут мій мудрий наставник вирішив, що це вже занадто; справа повернула на занадто серйозне, тому він одразу ж відпустив мене, щиро дивуючись і вдаючись до роздумів про те, як йому слід поводитися зі мною. Нас відпустили на обід, і він сам відвів мене додому. Лише тепер я дав волю сльозам і поплакав крадькома: відвернувшись, я стояв біля вікна, стираючи з лоба

прилипле до нього вирване волосся, і прислухався до слів учителя. Цей чоловік, який видався мені ще більш чужим і ненависним тут, біля нашого домашнього вогнища, яке він немов опоганював своєю присутністю, вів серйозну розмову з матір'ю, намагаючись переконати її в тому, що її син, як видно, вже від природи зіпсована дитина. Вислухавши його, вона була здивована не менше, ніж я, і сказала, що досі я повадився сумирно, що я весь час ріс у неї на очах і вона не знає за мною ніяких серйозних провин. Щоправда, часом у мене бувають дивні фантазії, але серце у мене добре; мабуть, я ще не зрозумів, що таке школа, і мені просто треба трохи звикнути до неї. Учитель погодився для годиться з цим поясненням, але все ж похитав головою, і згодом я не раз мав нагоду переконатися, що в глибині душі він залишався при своїй думці та, як і раніше, підозрював у мені небезпечні схильності. Прощаючись із нами, він дуже багатозначно сказав, що в тихому болоті зазвичай водяться чорти. Відтоді мені нерідко доводилося чути в моєму житті ці слова, і це завжди мене ображало, тому що навряд чи знайдеться на світі людина, яка так полюбляла б поговорити в хвилину відвертості, як я. Втім, я не раз помічав, що балакуни, що задають тон у компанії, ніколи не можуть зрозуміти, чому мовчать люди, яким самі ж вони слова не дають сказати. Вдосталь насолодившись своїм красномовством і побачивши, що розмова все-таки не клеїться, ці балакуни поспішно складають собі невтішне судження про своїх співрозмовників. Якщо ж їх мовчазні слухачі раптом заговорять, то це здається їм іще більш підозрілим. А якщо таким людям доводиться мати справу з тихими, небалакучими дітьми, то це вже справжнє нещастя, бо ці дорослі базіки не знаходять нічого кращого, ніж звільнитися від них вульгарною фразою: «У тихому болоті чорти водяться».

Після обіду мати знову послала мене до школи, і я з великою недовірою ступив під склепіння цього небезпечного будинку, в якому я почувався, немов у якомусь важкому і страшному сні. Але грізного наставника не було видно; він перебував у маленькій комірчині за дощаною перегородкою, що слугувала йому чимось на зразок потайного кабінету, куди він час від часу віддалявся, щоб трохи підкріпитися. На дверях комірчини було кругле віконечко, через яке цей шкільний тиран висовувався щоразу, коли в класній кімнаті ставало гамірно.

У віконечку давно вже не було скла, так що, просунувши голову крізь порожню раму, він міг чудово бачити все, що робилося в класі. Сталося так, що саме в той нещасливий день шкільне начальство розпорядилося вставити скло, і якраз коли я проходив повз віконечко, боязко скосивши на нього очі, скло з веселим брязкотом розлетілось, і в отворі показалася незграбна голова мого недруга. Першим відчуттям у той момент було відчуття радісного тріумфування, але потім я помітив, що він не на жарт порізався і що по обличчю його тече кров; тоді я зніяковів, і втретє мені відкрилась істина, і я зрозумів, що означають слова: «І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим!» Таким чином, цього першого шкільного дня я багато чому навчився; однак я так і не дізнався, що таке пумпернікель, але зате зрозумів, що в біді треба звертатися до Бога, що Бог справедливий, але в той же час навчає нас не думати про ненависть і помсту. Виконуючи заповідь, що вимагає прощати наших кривдників, ми тим самим набуваємо і внутрішньої сили, потрібної для того, щоб полюбити наших ворогів, бо нам буває нелегко перебороти себе, і нам хочеться, щоб наші зусилля було винагороджено, а ті добрі почуття, які ми маємо до ворога, – адже він однаково не може нам бути байдужий, – якраз і є для нас найкращою нагородою. Добрі почуття підносять, а любов облагороджує люблячого, особливо коли він має ці добрі почуття до того, кого ми називаємо ворогом, і коли він любить недруга свого. До цього догмата, одного з найбільш своєрідних у християнському віровченні, я виявився особливо сприйнятливим, позаяк я був образливий і міг легко спалахнути, але так само швидко відходив і був готовий усе забути і пробачити; згодом, коли я почав сумніватись у вченні про божественне одкровення, мене дуже зацікавило питання про те, чи не є цей догмат у якійсь мірі лише відображення потреби, закладеної в самій природі людини та потім пізнаної нею, бо я помічав, що далеко не всі дотримуються цієї заповіді з чистих і безкорисливих намірів; по-справжньому, від усього серця, її виконує тільки той, хто вже від

природи незлобивий і схильний прощати. Що ж до людей, які дійсно ненавидять своїх кривдників, але, переборовши себе, все ж утримуються від помсти, то вони, на мій погляд, знаходять при цьому таку перевагу над ворогом, що ніяк не в'яжеться з ідеєю справжнього самозречення; справді, адже той, хто прощає образу, доводить цим свою розсудливість і мудрість, у той час як супротивник, який продовжує стояти на своєму, нерозважливо витрачає свої сили і лише губить себе в своїй сліпій і безплідній злості. Так і в великих історичних битвах вміння забути ворожнечу підтверджує перевагу переможця, розв'язати свою суперечку з ворогом у довгій і тяжкій боротьбі, та свідчить про те, що і в моральному відношенні він стоїть вище переможеного. Таким чином, великодушний переможець, який щадить поваленого на землю супротивника й допомагає йому піднятися, теж керується звичайною життєвою мудрістю; що ж стосується справжньої любові до свого ворога, тобто любові до ворога непереможеного, що перебуває в розквіті сил і ще здатного завдати нам зло, – то такої любові я ніколи не зустрічав.

Розділ четвертий

Похвала Всевишньому. – Похвала матінці. – Про молитви

Протягом перших шкільних років мені все частіше доводилося вступати в спілкування з Богом, оскільки життя моє стало тепер багатшим на різні дитячі переживання. Підкорившись необхідності, я незабаром пристосувався до нових обставин і, як усі мої однолітки, робив те, що мені хотілось, і не робив того, що мені не подобалося. Таким чином я пізнав мінливості долі: часом день тривав мирно, часом мені випадало потрапити в біду, – це залежало від того, чи вів я себе благопристойно, чи, закинувши свої шкільні обов'язки, віддавався різноманітним дитячим витівкам. Коли справи мої були кепські й над моєю головою збиралася гроза, я щоразу закликав на поміч Бога, подумки звертаючись до нього з небагатослівною молитвою, в якій просив його вирішити справу на мою користь і виручити мене з біди, та, на сором мені, доводиться зізнатися, що мої прохання завжди були або нездійсненні, або незаконні. Нерідко бувало й так, що мої гріхи сходили мені з рук, і тоді я щедро приносив Богу тут же складені мною подячні молитви та радів від усієї душі, бо в той час я ще не розумів, що мої вчинки заслуговують покарання, й навчився усвідомлювати свою провину лише набагато пізніше. Тому я звертався до Бога з різних питань і з найрізноманітнішими проханнями: часом я просив, щоб розв'язана мною важка арифметична задача зійшлася з відповіддю або щоб пляма в моєму зошиті виявилася невидимою для вчителя; іншим разом, запізнюючись до школи, я благав, як колись Ісус Навин, щоб сонце зупинилося на небі, а іноді, побачивши у товариша який-небудь смачний пиріжок, просив, щоб він дістався мені. Одного разу, коли я вже лежав у постелі, але ще не спав, до нас прийшла та сама дівчина, яку я колись назвав білою хмаркою; почувши, що вона надовго їде кудись і зайшла попрощатися з матінкою, я почав гаряче молитися Отцю небесному, благаючи його зробити так, аби вона не забула заглянути під мою запону і ще раз міцно поцілувала мене. Повторюючи слова моєї короткої молитви, я непомітно заснув і досі не знаю, чи було її почуто.

Одного разу мене було за щось покарано; мене не відпустили на обід і замкнули в школі, так що мені вдалося попоїсти лише надвечір. Того дня я вперше дізнався, що таке голод, і до речі утямив повчання матінки, яка вихваляла Бога насамперед за те, що він піклується про кожну свою істоту й піклується про її прожиток, і вселяла мені, що це він створив смачний домашній хліб, послуховавши наше прохання: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні!» Взагалі у мене прокинувся інтерес до речей їстівних, і я навіть навчився розбиратися в їх властивості, позаяк мене оточували майже виключно жінки, а головним предметом їх розмов була закупівля провізії та обговорення її якостей. Блукаючи по будинку, я поступово все глибше вникав у секрети домашнього господарства наших мешканців, які нерідко пригощали мене за своїм столом, і я був настільки невдячним сином, що всі чужі страви здавалися мені смачнішими, ніж матусині обіди. Всяка господиня варить по-своєму, – навіть якщо вона готує за тими ж рецептами, що й усі інші, – і цей особливий спосіб приготування надає її куховарству своєрідний смак, відповідний її характеру. Навіть саме помірна перевага, що віддається тій чи іншій приправі, яким-небудь корінням і спеціям, пристрась до страв трохи жирніших або пісніших, розваристіших або жорсткіших – все це накладає на її страви певний відбиток, красномовно говорить про те, що вона собою являє: любить вона поласувати чи поміркована в їжі, володіє вдачею м'якою чи крутою, запальною чи холодною, марнотратна вона чи скупа; таким чином, уже за тими небагатьма улюбленими стравами, які бувають у ходу в городян, завжди можна безпомилково визначити характер господині дому, в усякому разі, я сам дуже рано став таким знавцем і навчився інстинктивно дізнаватися за самим тільки бульйоном, як мені слід поводитися з тією жінкою, що його зварила. Стосовно ж моєї матері, то її страви були, так би мовити, позбавлені будь-якої своєрідності. Її супи були не жирні, але й не пісні, кава не міцна, але й

не слабка, вона не клала жодної зайвої крупинки солі, але і жодної менше, ніж треба; вона варила попросту, без витівок, без манірності, як кажуть художники, в найчистіших пропорціях; її страви можна було споживати у великих кількостях, не ризикуючи зіпсувати собі шлунок. Її руки володіли мудрим почуттям міри, і, стоячи біля кухонного вогнища, вона, здавалося, повсякденно втілювала вислів: «Людина не для того живе, щоб їсти, а їсть для того, щоб жити!» Ніколи й ні в чому вона не знала надмірності й у рівній мірі не дозволяла ні в чому нестачі. Ця звичка триматися золотої середини іноді починала мені набридати, тим більше що час від часу я ублажав себе більш ласими стравами на стороні, й тоді я був не проти досить різко покритикувати її куховарство, – щоправда, вже після того, як останню ложку бувало виїдено і я був ситий. Ми завжди сідали за стіл самі, а щоб за їжею не було нудно, матінка сама полюбляла говорити зі мною, нехтуючи заради цього всіма правилами виховання; тому вона ніколи не карала мене за мої капризи, а замість того, щоб суворо осмикнути мене, воліла терпляче спростовувати мої причіпки, красномовно доводячи мені, що людина ніколи не може сказати, як складеться її доля; як знати, можливо, настане день, коли мені дуже захочеться сісти за наш стіл і попоїсти разом з нею, та тільки тоді її чи не буде на світі. Хоча в той час мені не вірилося, що щось таке і справді може коли-небудь статися, проте кожного разу, коли матінка говорила це, я відчував жалість до неї і таємний страх за себе і відразу ж визнавав себе переможеним. Іноді вона не обмежувалася цим і вселяла мені, що бути розбірливим у їжі – значить платити невдячністю за ті чудові дари, які посилає нам Творець, – і тоді мене охоплював священний трепет перед Всемогутнім давцем, і, побоюючись образити його моїми промовами, я замовкав і занурювався в роздуми про його чудесну силу та велич.

Час минав, і моє уявлення про Бога поступово ставало виразнішим, а спілкування з ним усе більш необхідним і благотворним для мене, але саме в той час я почав сором'язливо приховувати від людей своє ставлення до нього, а коли мої молитви стали більш осмисленими, в душу мою все частіше закрадалась якась боязкість, і я ніяк не міг змусити себе молитися вголос. Матінка була жінка нехитра і розсудлива; аж ніяк не відносячись до числа тих, про кого кажуть, що вони вірять гаряче, вона була попросту людиною віруючою. Вона вважала, що Бог існує не для того, щоб задовольняти неясне ловлення людського серця та суєтні бажання людей; його призначення здавалось їй простим і ясним: він був мудрий і дбайливий батько всіх живих істот, саме провидіння. Вона полюбляла повторювати прислів'я: «Хто Бога забуває, того й Бог забуде», – але я ніколи не чув, щоб вона говорила про гарячу любов до Бога. Тим більш ревно дотримувалася вона своєї віри; ми були самотні, та, думаючи про віддалене майбутнє, поки ще темне і неясне для нас, матінка почитала неабияким своїм обов'язком подбати про те, щоб я ніколи не розлучався з думкою про Господа, годувальника й заступника нашого, і своїми невинними турботами вона прищепила мені життєдайне почуття надії на Бога.

Спонукувана цією зворушливою турботою про мене, а почасти піддавшись умовлянням однієї пустої й лицемірної жінки, вона задумала ввести звичай молитися перед обідом, що в нашому домі раніше не було заведено, і в один із недільних днів, коли ми тільки-но сіли за стіл, вона прочитала для початку коротку старовинну молитву в простонародному дусі, звелівши мені повторювати цю молитву вслід за нею і надалі читати її щодня перед їдою. Яким же було її здивування, коли, байдуже промовивши кілька перших фраз, я раптом замовк і більше не міг вимовити ні слова!

Обід холонув на столі, в кімнаті було тихо, матінка вичікувала, але я не видавав жодного звуку. Вона повторила свій наказ, але безуспішно; я, як і раніше, мовчав зі скорботним і пригніченим виглядом, і вона вирішила цього разу відступитися, визнавши мою поведінку за звичайний дитячий каприз. Наступного дня вся ця сцена розігралася ще раз, і тоді матінка не на жарт засмутилась і запитала мене: «Чому ти не хочеш молитися? Ти, здається, соромишся чогось?» Так воно й було насправді, але я був не в змозі зізнатися в цьому, знаючи, що таке визнання однаково було б тільки напівправдою, позаяк матінка явно мала на увазі не той сором,

який я тоді відчував. Накритий стіл здавався мені якимось жертovníком, і я не міг змусити себе скласти руки, як у церкві, й урочисто читати молитву перед стравами, що смачно пахли, бо відразу ж відчув непереборну відразу до всієї цієї церемонії. Це був не той сором, який духовні особи зазвичай називають соромом перед суєтною думкою світу. Та й кого мені було соромитись? Адже в кімнаті була тільки матінка, від якої я звик нічого не приховувати, бо знав її доброту. То був сором перед самим собою; мені просто був неприємний звук свого власного голосу, та й згодом я так і не навчився молитися вголос, навіть у цілковитій самоті й тиші.

– Я не дам тобі їсти, поки ти не прочитаєш молитву! – сказала матінка, і я підвівся з-за столу і пішов у кутку; мені стало дуже сумно, хоча в цьому смутку була і якась частка впертості. Матінка залишилася за столом й удала, ніби збирається їсти, але їй не йшов шматок у горло, і тоді між нами похмурою тінню пробігла якась неприязнь одне до одного; я ніколи ще не відчував цього почуття, і воно було таким тяжким і болісним, що у мене защеміло серце. Матінка мовчки ходила по кімнаті, прибираючи зі столу, а проте через деякий час, згадавши, що мені пора повертатися в школу, вона знову принесла мій обід і сказала, витираючи очі, немов у них щось потрапило: «На, попоїж, упертий хлопчиську!» Тут я теж розплакався і, сівши за стіл, довго ще схлипував і ковтав сльози, але, тільки-но моє хвилювання трохи вляглося, з'їв усе з заavidним апетитом. По дорозі до школи я з полегшенням зітхнув, і це зітхання було знаком вдячності за благополучний рятунок од усіх напастей і за щасливе примирення з матінкою.

Багато років по тому цей випадок знову ожив у моїй пам'яті, коли, заїхавши погостювати у рідне село, я почув там один переказ, який сильно вразив мою уяву, – історію дитини, що жила у тих місцях більше ста років тому. В одному з кутів цвинтарної стіни я знайшов невелику кам'яну плиту без усякого напису; на ній виднівся тільки напівстертий герб і дата: 1713. Люди називали це місце могилою маленької відьми і розповідали про неї всілякі дивні й неправдоподібні історії: говорили, нібито ця дівчинка, яка народилася в сім'ї знатних городян, іще в дитячому віці виявила незрозумілу схильність до невіри та спізналася з нечистою силою, так що батькам довелося відвезти її в наше село і віддати під нагляд тутешнього пастора, відомого своєю суворістю й твердістю в справах віри, з тим щоб він вилікував її від мани. Однак пастору так і не вдалося нічого добитися: дівчинка відмовлялася вимовити саме ім'я Боже, а про Святу Трійцю і слухати нічого не хотіла; вона продовжувала наполягати на своєму безбожництві й померла жалюгідною смертю. Мені розповідали, що вона була на рідкість розумна і гарна собою, але, незважаючи на свій ніжний вік, – їй було всього лише сім років, – це була найпідступніша відьма. Особливо вправно вона зваблювала дорослих чоловіків; вона вміла приворожити їх одним поглядом, так що вони до смерті закохувалися в прекрасне дитя і не раз затівали через неї суперечки та бійки. Крім того, вона насилала наслання на домашню птицю, особливо на голубів, яких вона манила зі всього села в пасторський будинок, і зачарувала навіть самого пастора, так що цей благочестивий чоловік частенько не повертав голубів господарям, а смажив і поїдав їх на шкоду своїй безсмертній душі. Я чув також, ніби сила її чарів поширювалася навіть на водяних створінь і нібито вона цілими днями сиділа на річці й замовляла форелей, так що ці старі, розумні риби збиралися зграйкою біля берега й весело гралися біля її ніг, виблискуючи лускою на сонці. Сільські баби любили лякати цими вигадками неслухняних хлопців і приточували до цієї історії ще багато дивних і фантастичних подробиць. Але хай там як, у будинку пастора дійсно висіла стара потемніла картина, що являла собою портрет цієї дивної дитини. Це була дівчинка надзвичайно тендітної статури, у блідо-зеленому шовковому платті з таким пишним криноліном, що не було видно навіть кінчиків її туфельок. Її стрункий і ніжний стан обвивав золотий ланцюг, який звисав спереду до самої землі. На голові в неї був убір у вигляді корони з блискучих золотих і срібних пластинок, переплетених шовковими шнурами та нитками перлів. У руках вона тримала дитячий череп і білу троянду. Я ніколи не бачив більш прекрасного, милого і розумного дитячого обличчя, ніж бліде личко цієї дівчинки; воно було не кругле, а дещо подовжене, в ньому був розлитий глибокий смутку, блис-

кучі темні очі дивилися сумно і немов благали про допомогу, а на зімкнутих устах грала ледь помітна усмішка, яка висловлювала чи то лукавство, чи то гірку образу. В цьому обличчі були риси якоїсь ранньої зрілості й жіночності, немов тяжкі страждання залишили на ньому свою печать, і всякому, хто на неї дивився, мимоволі приходило бажання зустрітися з цією дівчиною, щоб пригорнути і приголубити її. Та й жителі старого села згадували про неї з незбагненою теплотою і любов'ю, та в їхніх розповідях забобонний страх переплітався з мимовільним співчуттям до бідолашної дитини.

Вірогідним у цій історії було те, що ця маленька дівчинка, що походила з родовитої, гордої своїми предками і суворо релігійної родини, мала вперту відразу до всього, що пов'язано з релігією та богослужіннями, рвала молитовники, які їй давали, ховала голову під ковдру, коли їй читали молитву перед сном, а коли її приводили в похмуру та холодну церкву, вона починала жалібно кричати й запевняла, буцім вона боїться чорної людини на кафедрі. Вона народилася від першого нещасливого шлюбу свого батька і, напевно, була перешкодою для його нової сім'ї. І от, коли всі спроби відучити її від незрозумілої впертості скінчилися невдало, вирішено було випробувати останній засіб і віддати її на виховання нашому пастору, що славився своїм суворим благочестям. Якщо навіть самі батьки дівчинки розглядали все, що відбувалося з нею, як неочікувану біду та безчестя для сім'ї, то пастор, людина бездушна і суха, побачив у цьому ні більше ні менше, як згубні підступи сатани, і вважав своїм обов'язком дати їм найрішучішу відсіч. У цьому дусі він почав діяти, і старий поживклий щоденник, що написаний його рукою і зберігся в пасторському домі, містить його нотатки, які проливають достатньо яскраве світло як на його виховну методу, так і на подальшу долю нещасної дівчинки. Окремі місця здалися мені примітними; я списав їх і маю намір включити ці уривки до нижчезазначених сторінок моїх спогадів і зберегти таким чином пам'ять про цю дитину, щоб вона не зникла назавжди.

Розділ п'ятий

Дівчинка Мерет

«Сьогодні прийшов лист від її високоблагородія благочестивої пані фон М, яка шле мені, згідно з нашою домовленістю, гроші на утримання дочки; тепер за перші три місяці все отримано сповна. Негайно ж відіслав розписку і до речі повідомив про те, яких заходів мною вжито. Потім зайнявся маленькою Мерет (Емеренцією), якій щотижня роблю тілесне навіювання, причому цього разу вирішив бути з нею суворішим і, поклавши її на лаву, повчив свіжої лозою, гірко зітхаючи та благаючи Всевишнього допомогти мені завершити сей скорботний труд на благо виховуваної. Маленька негідниця презабібно кричала, гірко плакала і смиренно просила вибачення, проте ж упертості своєї все ще не полишила і задані мною псалми вчити не побажала. Тому, давши їй трохи віддихатися, відправив її в карцер – у темну комору, де вона довго ридала й нарікала на свою долю; потім притихла і раптом зраділа, аки три святі мученики в пащі вогненній, і радісно заспівала, і, приклавши вухо до замкової щілини, я почув, що співає вона ті самі псалми, що допіру відмовлялася вчити, але співає непристойно, на суєтний мирський лад, немовби це були не благоліпні вірші, а недоладні пісеньки, якими дурні та безглузді няньки тішать немовлят; із чого я змушений дійти висновку, що все це не що інше, як нові викрутні сатани, що вселився в неї».

«Отримав послання від пані фон М, сповнене гіркими жалкуваннями. Я все більше переконуюся, що мадам – прекрасної душі людина і справжня християнка. У згаданому листі, якого сторінки зберігають сліди її сліз, вона повідомляє, що її високоповажний чоловік також вельми стурбований поведінкою маленької Мерет, яка вперто не хоче виправлятися. Все це воістину сумно, і я багато думав про те, як могло таке нещастя спіткати сімейство настільки високошляхетне і славетне, і при всьому моєму до нього вшануванні все ж схильний вважати, що бідолаха багато успадкувала від свого діда з батьківського боку, чоловіка буйного й аморального, до того ж безбожника, якого гріхи над нею тяжіють. Од тілесних навіювань пуття мало, і хочу тепер випробувати, чи не допоможе їй суворий піст. Крім того, звелів дружині зшити для неї сорочечку з суворого полотна, замість волосяниці, та іншого вбрання одягати їй не дозволяю, бо се одіяння покайної грішниці їй носити всього більш пристойно. Впертості не поменшало ні на волос».

«Сьогодні довелося віддалити панночку від сільських дітей, суворо заборонивши їй гратись і навіть розмовляти з ними, тому що вона втекла з ними ж у ліс, купалася там у ставку, і, знявши волосяницю, яку їй велено було носити, повісила її на сук деревний, і стрибала й танцювала перед нею зовсім гола, і супутників своїх на зухвалі насмішки та розпусту підбурювала. Вчинено добряче тілесне навіювання».

«Нині була в моєму будинку неприємна сцена. Приходив мірошників син Ганс, здоровенний хлопчина, і пристав до мене щодо Мерет, – говорив, нібито він щодня чує її крики і плач, і він, мовляв, цього так не залишить; поки я з ним сперечався, з'явився учитель, цей простак погрожував донести на мене владі, а побачивши паскудницю Мерет, весь розтанув і давай їй пестити й цілувати. Вчителя звелів негайно затримати і відправити до ландфогта. До мірошникового сина я теж іще доберуся, хоча останній дуже багатий, нікого не боїться і, тільки що, відразу лізе в бійку. Тепер я і сам був би готовий повірити тому, що говорять на селі, а саме, нібито дитина ця є відьма, якби судження це не було огидне доказам розуму. Втім, я впевнений, що в ній сидить сам сатана, і взяв я на себе обов'язок многотрудний».

«Весь минулий тиждень довелося харчувати за своїм столом живописця, якого прислала мадам М, аби він написав портрет із панянки. У пригніченні своєму батьки не мають наміру брати се жалюгідне чадо Господне до себе в дім і бажають зберегти лише її зображення, щоб споглядати його, віддаючись сумним спогадам і покайним роздумів, а також хочеться їм відо-

бразити її дивовижну красу. Особливо наполягає на цьому його високоблагородіє. Дружина моя щодня переводить на живописця два глечики вина, але цього йому, як видно, мало, тому що він щовечора сидить біля «Червоного лева» і грає там у карти з нашим костоправом. Живописець тримається досить гордовито і поважно, а тому я вважав за краще ублаготворити його, і жінка подає йому на стіл то бекаса, то відварну щуку, що треба буде неухильно поставити в мій щомісячний рахунок мадам М. Виявив себе справжнім селадомом і пустився було упадати за Мерет, і вона зараз до нього прив'язалась, але потім я йому оголосив, щоб він у моє виховання не втручався. Як побачила Мерет свої старі туалети (вони зберігалися у мене в шафі), так як приодягли її в ошатне платтячко з шапочкою і паском, то зраділа невимовно і навіть у танок пустилась. Одначе радість її незабаром було затьмарено, бо мадам побажала, щоб Мерет зобразили з черепом у руці, цей череп (новий, чоловічий, 1 шт.) я і розпорядився принести і дав Мерет, хоча вона ні за що не хотіла його брати, та й потім весь час тремтіла і плакала, немовби тримала розпечене залізо. Живописець пустився в запевнення, що він нібито може намалювати череп по пам'яті, бо сей предмет становить одну з перших статей його мистецтва, проте я того не дозволив, бо пам'ятав, що писала мені мадам М.: «Усі страждання та муки, котрих зазнає дитя наше, суть наші власні муки та страждання, і, посилаючи їх Мерет, Всевишній дає і нам нагоду спокутувати гріхи наші й тим допомогти їй; а тому прошу ваше преподобіє не робити ніяких послаблень і не полишати ваших турбот про її вихованні. Якщо небу буде завгодно послати нашій доні просвітлення і врятувати її для нашого тлінного світу чи для світу кращого, – на що я, пам'ятаючи про милосердя Всемогутнього, невпинно уповаю, – як відрадно буде їй тоді знати, що вона спокутувала більшу частину своїх гріхів і спокутувала її саме завдяки своєму наполегливому невірству, в яке вона впала з волі того, чий шляхи несповідимі!» Маючи перед очима сей приклад душевної мужності, явлений слабкою жінкою, я зрозумів, що не мушу упускати зручного випадку накласти на маленьку Мерет іще одну сувору епитимію, вклавши в її немовлятьські персти сей страшний предмет. Втім, їй дали зовсім легкий дитячий череп, бо живописець поскаржився, що великий череп чоловіка має занадто незграбний вигляд у її маленьких ручках, що незгідно із законами його мистецтва, і тримала вона його потім уже куди охочіше; до того ж він дав їй в іншу руку білу трояндочку, на що я виявив свою згоду, бо це може бути витлумачено як благий символ».

«Сьогодні пані фон М. несподівано скасувала своє розпорядження стосовно портрета, і звелено мені сей портрет у місто не посилати, а залишити тут. Шкода все-таки, як подумаєш, скільки праці поклав на нього живописець, який був у чималому захопленні від її миловидних рис. Якби знати мені про це раніше, так, справді ж, він міг би за ті ж гроші зафіксувати для нащадків мій вигляд, а то он скільки всякого добра на нього винищили, та ще гроші заплатили, і все даремно».

«Дістав новий наказ: усі світські заняття відтепер припинити, особливо уроки французької, затим що все це визнано тепер зайвим, так само як і дружині моїй наказано гри на клавикордах паче не навчати, чим дівчинка, як видно, вельми засмучена. І звелено мені надалі утримувати її за просто, як годованку, і тільки наглядати, щоб не було від неї якоїсь незручності або спокуси для сторонніх».

«Позавчора маленька Мерет пустилась в мандри, і великого ми за неї страху натерпілись, але сьогодні опівдні її нарешті вистежили в Бухенло, на самій вершині пагорба, де вона на волосяниці своїй оголена сиділа й на сонці грілася. Волосся розпущене, на голові вінок із букового листя, а через плече з такого ж листя перев'язь, і лежало перед нею не менше фунта великої суніці, якою вона вже встигла насититися. Угледівши нас, вона хотіла було вислизнути, але, видно, нагоди своєї засоромилась і почала одягати свою волосяницю, за яким заняттям ми її без зайвого клопоту зловили. Зараз вона хвора, лежить у постелі й немовби не в собі, тому що людей не впізнає й говорить незв'язно».

«Отроковиці Мерет тепер полегшало, проте вона сильно змінилася, весь час мовчить і ніби зовсім з глузду зсунулася. Покликаний нами медик оголосив свій висновок, який зводиться до того, що вона і справді може позбутися розуму і треба утримувати її під невисипущим наглядом лікаря; він сам зголосився доглядати за нею й обіцяв поставити на ноги, якщо хвору буде поміщено в його домі. Однак я тут зметикував, що цього поважного ескулапа щонайпаче всього спокушає гарна винагорода і презенти від мадам, а тому й описав їй усю справу так, як я сам її мислю, а гадаю я, що премудрий задум Творця близький до завершення, і коли незабаром побажав він прийняти дитя в своє лоно, то ми, смертні, волю його змінити не в силах, що було б до того ж і грішно. Словом, описав усе так, як воно і є насправді».

Тут у щоденнику пропуск, і лише через п'ять – шість місяців ідуть подальші записи:

«Незважаючи на своє недоумство, дитина перебуває, як здається, в повному здоров'ї й нагуляла собі пресвіжі рожеві щічки. Цілими днями сидить у горосі, де її не видно і не чути, і пустили її гуляти на волю, бо ніякого занепокоєння від неї немає».

«Нещодавно почув цікаву новину: Мерет влаштувала собі посеред горохового поля вітальню в курені, де приймала, як поважна дама, візити сільських хлопців, і понаносили вони їй фруктів і всякого наїдку, що їх вона пресправно в землю закопала і про запас тримала. Там же знайдено заритим той самий череп, що пропав іще в перебування тут художника, чому я і не міг повернути його кістеру. А також приманила вона до себе горобців та інших птахів і приручила їх, чим завдала моєму полю чималу шкоду, а стріляти по них із рушниці я не міг, оскільки боявся потрапити в гріхородницю. На довершення всього подружилася з отруйною змією, яка заповзла звідкись із кущів і вгніздилися в її домівку; отже, довелося знову взяти її до себе в дім і тримати під замком».

«Мерет знову спала з лиця, зблідла, і лікар оголосив, що вона не живе на цьому світі. Сповідив батьків».

«Сьогодні бідолаха Мерет вибралася зі своєї постельки, втекла в горох і там померла; мабуть, іще до світанку, оскільки ми спохватились її вранці, коли ж знайшли її на полі, вона вже лежала бездиханною в невеликій ямці, нею самою виритій, і здається, ніби хотіла вона перед смертю в землі сховатися. Була вона вся в пилу, волосся і сорочечка мокрі та важкі від роси, щічки ще зовсім рум'яні, й на них теж краплі роси, такі великі й чисті, точнісінько яблуневий цвіт рано-вранці. І були ми всі в страху чималому, я ж, грішний, сьогодні весь день у сум'ятті й місця собі не знаходжу, бо з міста зволили прибути пані М. з чоловіком, а жінка моя, як навмисне, виїхала до К, щоб купити чогось делікатнішого до столу й на десерт, тому що ми хотіли трохи краще почастувати їх ясновельможності. Від клопоту голова йде обертом, у будинку метушня і біганина, служниці не знають, чи то обряджати покійницю, чи то готувати закуски. Зрештою звелів засмажити окіст, який дружина тиждень тому поклала на оцет, – він був уже з душком, – так Яків зловив у річці три форелі, видно, з тих, що приручила блаженної (!?) пам'яті Мерет: вони ні-ні та й підпливуть до самого берега, хоча я давно вже не підпускав її до води. На щастя, здається, не осоромився, і їла мадам ці страви із задоволенням. Були всі ми у великому горі й дві години з лишком провели в молитвах і роздумах про смерть, а також у меланхолійній бесіді про злощасну недугу покійної, – бо ми втішаємо себе тим, що її невіра було не що інше, як недуга, котрої причини таяться у фатальній схильності її тілесної природи, у крові та в мозку. Говорили також і про великі обдаровання, котрими наділив її Господь, згадали всі її милі примхи та експромти, часом досить дотепні, й не міг суєтний розум наш у сліпоті своїй оці крайності між собою узгодити. Завтра вранці дитя буде поховано за обрядом християнським, і присутність високородних батьків у цьому разі досить до речі, бо, коли б не було їх тут, селяни могли б стати проти».

«Сей день є воістину дивовижний і найстрашніший із усіх, які мені пережити довелося, і не тільки звідтоді, як зв'язався я, собі на погибель, із цим жалюгідним створінням Божим, а й за все моє життя, що досі настільки мирно проходило. В урочний час, тільки-но пробило

десять, ми рушили в дорогу і пішли за маленькою труною на кладовище; дзвонарю велено було дзвонити в малий дзвін, однак робив він це досить недбало, так що часом слухати було нудно, до того ж гул дзвона відносився сильним вітром, який піднявся під ту пору та свистів пресердито. І небо було все у важких хмарах, і на кладовищі ні душі, тільки наша маленька процесія; зате з-за цвинтарної стіни виднілися голови селян, яких привернула сюди порожня цікавість. Як тільки почали труну в могилу опускати, раптом чуємо звідти дивний крик, так що всіх охопив страх і жах, а могильник мотузки кинув і тільки його й бачили. Тут наш лікар, який прибіг на крик, поспішно цвяхи витягнув і віко підняв, і покійниця ожила, сіла, з могили своєї хутко вибралась і на нас глянула. А як у ту саму мить Фебові промені крізь хмари пробилися і яскраво заграли, то була вона у своїй жовтій парчі та з блискучою діадемою у волоссі точнісінько фея або маленька ельфа. Пані фон М. негайно впала в сильну непритомність, а пан фон М. з риданнями звалився як підкошений на землю. Сам я від подиву та страху з місця не міг зрушити і в ту мить остаточно впевнився в тому, що все це є відьомство. Отроковиця незабаром підвелась і кинулася навтікача через цвинтар у бік села, та так спритно, наче кішка, так що люди з жаху розбігалися по домівках і зачиняли двері на засув. Якраз у ту пору в школі скінчилися заняття, школярі купою висипали на вулицю, і як побачили діти Мерет, так тут уже їх нічим стримати було неможливо: всі натовпом кинулися навздогін за покійною, а за ними й сам учитель зі своєю палицею. Однак вона весь час мчала кроків на двадцять попереду всіх і не зупинилася доти, доки не добігла до Бухенло, де і впала за мертво, а підоспілі діти довго ще метушилися навколо неї, і пестили, і гладили, і цілували, але все марно. Про це дізналися ми вже пізніше, тому що були тоді у великому сум'ятті та, знайшовши собі притулок у пасторському домі, сиділи там у скорботному мовчанні, поки тіло покійної не було знову принесено до нас. Його поклали на матрац, а безутішні батьки Мерет незабаром поїхали, залишивши невелику кам'яну плиту, на якій викарбовано лише їх фамільний герб і напис «Anno Domini MDCCCXIII».¹ Тепер лежить вона непорушно, зовсім як мертва, і ніхто в домі за всю ніч очей не заплющив зі страху. Втім, лікар сидить біля неї і сказав, що тепер вона спочила сном вічним».

«Сьогодні лікар довго робив усілякі експерименти й нарешті оголосив, що дівчинка точно вмерла; сьогодні ж її й поховали, потихеньку, щоб не було шуму, і поки що більше нічого не сталося».

---

¹ 1713 від Різдва Христового» (лат.).

Розділ шостий

Іще раз про Бога. – Пані Маргрет і її улюбленці

З якогось часу в мене остаточно склалося чітке, але зате дещо абстрактне й розсудливе уявлення про Бога як про нашого годувальника та заступника, і я не сказав би, що цей новий Бог збудив у моїй душі більш тонкі почуття або більш глибокі й радісні роздуми, – адже тепер він утратив той сяючий ореол із призахідних хмар, яким я подумки оточував його раніше, й тільки через багато років він знову постав перед моїм внутрішнім поглядом саме в цьому образі. Говорячи зі мною про Бога і про божественні предмети, матінка подовгу затримувалася на Старому Завіті, вважаючи за краще такі теми, як поневіряння дітей ізраїльських у пустелі, історія Йосифа і його братів, лепта вдовиці тощо, або як виняток розповідала мені притчу з Нового Завіту про те, як Христос нагодував одним хлібом п'ять тисяч людей. Усі ці події надзвичайно подобались їй самій, і вона зображувала їх із теплим почуттям і дуже красномовно, але коли вона переходила до хвилюючої, кривавої драми страстей Христових, її барвисті розповіді змінювалися більш стриманим і як би з обов'язку благочестивою оповіддю. І хоча я шанував Господа Бога і завжди пам'ятав про нього, мій розум і моя уява подовгу були нічим не зайняті доти, доки я знову не отримував поживи для роздумів, додаючи що-небудь нове до моїх колишніх знань; і коли ніщо не спонукало мене звернутися до Бога у справі, щоб викласти йому яке-небудь чергове прохання, він був для мене просто безбарвною і нудною істотою, яка наводила мене на різноманітні пусті та химерні фантазії, тим більше що я часто залишався наодинці з самим собою й тому ніяк не міг прогнати ці думки з голови.

Так, протягом деякого часу я вельми страждав од того, що в мене з'явилося хворобливе бажання давати Богу грубі прізвиська та навіть шпетити його лайливими словами, на зразок тих, які я чув на вулиці. Зазвичай усе починалося з того, що мене охоплювало якесь приємне завзяте почуття відчайдушної сміливості; після тривалої боротьби я нарешті піддавався спокусі та, чітко усвідомлюючи, що здійснюю богохульство, одним духом вимовляв яке-небудь із тих заборонених слів, після чого відразу ж брався благати Бога, щоб він не сприймав цього всерйоз, і просив у нього вибачення; але мені так і кортіло ризикнути ще разок, і я проробляв усе спочатку та знову скрушно каюся у скоєному – поки не проходило моє дивне збудження. Найчастіше цей болісний стан наставав перед сном; втім, після цього я не відчував занепокоєння або невдоволення собою. Згодом я розмірковував над цим і дійшов висновку, що, мабуть, це був своєрідний експеримент, несвідоме бажання перевірити, всюдисущий Бог чи ні; справа в тому, що ця його властивість дуже цікавила мене в той час, і, очевидно, саме тоді у мене вперше ворухнулася непевна здогадка: якщо Бог справді є живою істотою, якою ми його вважаємо, то жодна мить нашого внутрішнього життя не може бути прихована від нього, так що він може покарати нас навіть за наші думки.

Але незабаром я завів нове знайомство, яке позбавило мене марних мук і допомогло моїй неспокійній фантазії знайти ту поживу, якої їй бракувало в домівці моєї матері з її простим і тверезим поглядом на життя; ця дружба замінила мені балакучих бабусь і няньок, чиї вигадки зазвичай живлять ненаситну уяву дітей.

У будинку навпроти нас було просторе напівтемне приміщення, яке виходило просто на вулицю і було цілком заповнене уживаними речами. Його стіни були обвішані старомодними шовковими сукнями, всілякими тканинами та килимами. Вхідні двері та вся зовнішня стіна будинку обабіч них були суцільно обвішані заіржавленою зброєю, інструментами, приладами та почорнілими від часу картинами із рваним полотном; у крамниці стояло кілька столів і скринь старовинної роботи, на яких громадився дивовижний скляний і порцеляновий посуд упереміж із глиняними та дерев'яними статуетками. У глибині цього дивного складу височіли гори складених одне на одне ліжок та інших меблів, а на плоских вершинах і уступах цього

хребта, іноді на самому краю якоїсь грізно навислої самотньої скелі, там і сям виднілися то вигадливий годинник, то розп'яття, то восковий ангел, то ще що-небудь на кшталт цього. І, нарешті, в найдальшому кутку кімнати, де панувала похмура напівтемрява, незмінно сиділа товста, похилого віку жінка в старовинному селянському вбранні, що спостерігала за тим, як миршавий сивий чоловічок іще більш похилого віку, що мав під своєю рукою декількох підлеглих, метушився, зустрічаючи відвідувачів, які раз у раз заходили до крамниці. Ця жінка й була душею закладу, і всі накази та розпорядження йшли від неї, незважаючи на те, що вона зовсім майже не рухалася зі свого місця, а на вулицю й зовсім ніколи не виходила. Руки у неї завжди були голі, бо вона носила плаття з короткими рукавами та з білосніжними, майстерно збитими буфами, які були в моді років сто тому, за наших бабусь, і яких я більше ні на кому не бачив. Це була надзвичайно оригінальна жінка. Сорок років тому, темна і убога, вона приїхала зі своїм чоловіком у місто, щоб заробити собі на шматок хліба. Після довгих років важкої та невдячної поденної праці їй усе ж вдалося вибитися з нужди; тоді вона почала торгувати мотлохом і завдяки своїй успішності та вмілому веденню справ склала собі з часом непоганий статок, яким розпоряджалася вельми своєрідно. Вона ледве розбирала друковані літери, зовсім не вміла писати і не знала лічби арабськими цифрами, які їй ніяк не давалися; всі її пізнання в арифметиці обмежувалися римськими одиницею, п'ятіркою, десяткою та сотнею. У тій віддаленій і глухій місцевості, де вона провела свою ранню молодість, люди здавна вміли обходитися тільки цими чотирма цифрами, і, перейнявши ще тоді ці своєрідні, освячені тисячолітньою традицією прийоми лічби, вона дотепер користувалася ними з вражаючою вправністю. Вона не вела ніяких книг і не робила ніяких записів, але могла в будь-який час відтворити повну картину оборотів свого закладу, які часто виражалися в тисячах і складалися з безлічі окремих дрібних статей; для цього вона брала шматочок крейди, що завжди зберігався про запас в її кишені, і починала швидко писати на столі, вкриваючи його поверхню показними колонками зі своїх чотирьох цифр. Написавши на такий манер всі окремі статті, які вона знала напам'ять, вона досягала своєї мети попросту тим, що слинила палець і так само спритно стирала один стовпчик за одним, підраховуючи при цьому стерті знаки й записуючи збоку отримані результати. Так виникали нові, вже менші, групи цифр, значення і назви яких не знав ніхто, крім неї самої, тому що це були все ті ж самі чотири цифри, що здавалися невтаємниченим якимись чарівними язичницькими письменами. До того ж вона була зовсім неспроможна провести ці дії на папері, пером або олівцем, або хоча б грифелем на учнівській дошці, тому що, по-перше, їй потрібен був принаймні цілий стіл, аби було де розвернутись, а по-друге, вона вміла накидати свої розмашисті каракулі тільки за допомогою м'якої крейди. Вона часто скаржилася на те, що її нетривкі записи не можна зберігати, але саме цій обставині вона і завдячувала своєю незвичайною пам'яттю, що зберігала всі ці незліченні полчища чисел, які так раптово оживали під її рукою, наповнюючись значенням і змістом, а потім так само швидко зникали. Про співвідношення приходу і витрат вона не особливо турбувалася, адже всі витрати на домашні та інші потреби вона однаково покривала з того ж гамана, з якого брався і основний капітал для її оборотів, і коли набігала зайва сума, вона негайно ж обмінювала ці гроші на золото і клала їх на збереження до скриньки зі своїми скарбами, де вони й залишалися лежати назавжди, якщо частина з них не виймалася звідти знову і не йшла в яке-небудь особливе діло або на те, щоб надати кому-небудь позику, – втім, останнє робилося лише як виняток, бо зазвичай вона не позичала гроші під відсотки. Її постійними клієнтами були переважно селяни з усіх околиць, які купували у неї різні речі для своїх домашніх потреб, і будь-кому з них вона давала свої товари в борг, часто з чималою вигодою, але нерідко і зі збитком для себе. Таким чином вона підтримувала зв'язки з безліччю людей, так чи інакше залежних від неї; одні були їй вдячні, а інші перебували з нею у ворожих відносинах, так що її невпинно облягали боржники, які просили почекати або приходили розплатитись, і всі вони, – хто у вигляді попереднього заохочення, хто на знак вдячності за вже надану послугу, – підносили їй найрізноманітніші

дари, слівце наміснику або настоятельці якогось монастиря. Всілякі овочі та фрукти, молоко, мед, виноград, шинка та ковбаси – все це доставлялось їй цілими кошиками і становило міцну основу заможності й достатку в її господарстві, які дозволяли їй жити в своє задоволення. Це приємне домашнє життя вступала у свої права вечорами, коли гамір під склепіннями крамниці стихав, двері зачинялись і мешканці будинку переходили на житлову половину, що мала ще більш дивний і незвичний вигляд, ніж сама крамниця.

Тут пані Маргрет збрала всі ті предмети, які свого часу потрапили до її рук і особливо сподобались їй; вона ніколи не обмежувала себе в цьому відношенні, й якщо яка-небудь річ здавалась їй цікавою, вона зберігала її напам'ять і прикрашала нею своє житло. На стінах висіли старовинні образи на золотому тлі, а у вікна були вставлені вітражі, й усім цим творам мистецтва вона приписувала яке-небудь незвичайне минуле або навіть таємну чудодійну силу, так що в її очах вони були святиною і вона не наважувалася розлучитись із ними, хоча знавці дійсно визнавали за деякими з них художню цінність і всіляко намагалися видурити ці речі в їх неосвіченої власниці. У скриньці з чорного дерева у неї зберігалися золоті медалі, рідкісні монети, філігранні прикраси та інші коштовні дрібнички; до них вона мала особливу прихильність і продавала їх тільки тоді, коли це обіцяло їй особливо велику вигоду. І, нарешті, на полицях біля стіни було складено цілі купи величезних, грубесних фоліантів, які вона вже давно ретельно збирала. Тут були всілякі Біблії, старовинні космографії з незліченними гравюрами на дереві, описи подорожей, сповнені різних чудес і чудасій, курйозні книги з міфології, які були в ходу в минулому столітті, з величезними, складеними в кілька разів кольоровими гравюрами, що вже встигли добряче розшарпатися; ці наївно написані книги вона попросту називала язичницькими життями. Крім того, у неї була ціла бібліотека простонародних лубків, із яких можна було дізнатися про п'ятого євангеліста, про молоді роки Ісуса, про його пригоди в пустелі, дотепер іще не відомі, про те, що його тіло нібито збереглося і згодом було знайдене разом із якимись грамотами; про страшні зізнання одного вільнодумця, що з'явився з того світу, аби розповісти про свої муки в пеклі; це зібрання доповнювали кілька літописів, сонників і книг з описами цілющих трав. Усяке друковане слово, – хоч про що б ішлося, – завжди містило в очах пані Маргрет частку правди, так само як і будь-які усні перекази, що ходили в народі; та світ Божий, відбитий в усіх цих книгах і легендах, далеке і близьке, і навіть своє власне життя, – все здавалось їй рівною мірою чудесним і сповненим глибокого змісту; в ній усе ще жила старожитня, простодушна віра в чудеса, не схожа на витончене марновірство сучасних освічених людей. Усе надруковане в книгах і почуте від людей давало багату поживу її невгамовній фантазії, і, зі жвавою цікавістю вбираючи всі ці нові враження, вона брала їх на віру і негайно ж висловлювала їх у ті властиві мисленню народу відчуті форми, що, як старий бронзовий посуд, тим яскравіше блищать, чим довше вони були у вжитку. Всі боги та божества стародавніх і сучасних язичницьких народів, легенди про них і їх зображення в книгах дуже цікавили її, тим більше що вона вірила в реальність їхнього існування і думала, що істинний Бог бореться з ними, намагаючись ізжити їх зі світу; ця нечисть, іще не цілком підвладна Господу Богу і яка не відмовилася від своїх підступів, викликала у неї гарячий інтерес до себе, змішаний із забобонним страхом, так само як і безбожники, чию поведінку вона могла пояснити собі тільки тим, що, заперечуючи існування Бога, ці жадливі люди діють не за своїм внутрішнім переконанням, а всупереч йому, просто з упертості. Величезні мавпи та інші чудовиська, що мешкають у лісах південних країн, про які писано було в цих старовинних книгах, казкові водяні та русалки – всі вони були в її очах не що інше, як цілі народи, що потонули в невірі та опустилися до тваринного стану, або просто покарані богохульники; тепер вони то каються, то злобують, і їх жалюгідна доля – живе свідчення руйнівного гніву Господнього, хоча часом вони не проти зле пожартувати над людиною.

Отже, вечорами, коли вогонь у печі пані Маргрет весело потріскував, над горщиками здійснювалася пара, на столі з'являлися поживні сільські наїдки, а сама господиня сиділа в своєму

спокійному, прикрашеному інкрустаціями кріслі, – до її кімнати починали сходитися гості, аж ніяк не схожі на тих людей, яких можна було побачити під склепіннями її лавки в денний час. Усі ці друзі та знайомі були бідняки, яких приваблював сюди і апетитний запах страв, приготованих гостинною господинею, і можливість поговорити про вищі матерії; вони шукали відпочинку після денних справ і турбот та знаходили його в тих жвавих розмовах, які тут велися. За винятком небагатьох лицемірів, що приходили тільки заради дармового частування, всі вони дійсно відчували потребу в таких задушевних бесідах і зі щирим захопленням тлумачили про речі, що виходили за межі повсякденного, особливо про релігію та про таємничі, загадкові сторони життя, а позаяк у відповідь на такі запити тогочасне суспільство могло запропонувати їм лише вельми прісну їжу, то вони намагалися самі відшукати розгадки цих пекучих таємниць. Внутрішня невдоволеність, невгамована жага пізнання істини, спільність долі цих людей, все те, що вони пережили, прагнучи задовольнити ці свої пориви в суєтному світі пристрастей, – ось що приводило їх сюди, а також спонукало вступати в різні дивні секти, про внутрішнє життя яких пані Маргрет постійно дізнавалася через своїх друзів, бо вона не любила утруднювати себе і взагалі була занадто мирською людиною, щоб займатися такими справами самій. Більш того, вона різко шпетила малодушних і злісно висміювала тих, хто схильний був надто вдаватися в містику. Щоправда, вона й сама жити не могла без таємничого та чудесного, але її захоплювали таємниці реального, чуттєвого світу, самого життя в його різноманітних зовнішніх виявах і загадкові долі окремих людей; про такі речі, як чудесне душевне прозріння, послання благодаті, обранництво і тому подібне, вона й слухати не хотіла, і якщо хто-небудь із її гостей заводив мову про це, вона давала йому гарну відсіч. Бога вона вшановувала насамперед за те, що він був мудрим і майстерним творцем усього чудесного, що є на цьому світі, але, крім того, він володів у її очах іще однією властивістю, що викликало в неї особливе здивування та захоплення: вона вважала його покровителем усіх тих, хто енергійний і сміливий, хто сам коваль свого щастя і, не маючи гроша ламаного за душею, своїм розумом прокладає собі дорогу і виходить у люди. Тому ніщо не тішило її так, як успіхи молодих людей, народжених бідними і незнаними, але які зуміли завдяки своїм здібностям, ощадливості й розуму вибитися з нужди, посісти високе становище в суспільстві, та ще й придбати повагу і довіру високопоставлених осіб. Із жвавою участю, ніби справа стосувалась її самої, стежила вона за тим, як процвітали її улюбленці, а коли їх добробут зростав настільки, що вони вже могли зі спокійною совістю дозволити собі деяку розкіш, – вона щедро обдаровувала їх ще й від себе і поділяла з ними їх перемогу. Великодушна за вдачею, вона охоче допомагала ближнім, причому не стільки тим, хто вік свій жив у злиднях, – їм вона давала не менше й не більше як було заведено, – скільки тим, хто починав заводити деяке майно, – їх вона воістину обсипала своїми щедротами, хоча така марнотратність була їй не по кишені.

Зазвичай такі вискочні мали більш солідні зв'язки на стороні, але за своєю природною розважливістю намагалися не втрачати прихильності також і цієї дивної жінки та підтримували з нею добрі стосунки, поки нарешті їх не витісняло нове покоління фаворитів; таким чином, серед гостей пані Маргрет нерідко можна було зустріти якогось добре одягненого пана, що завдавав клопоту цим біднякам своєю присутністю і наводив на них боязкість своєю статечною манерою триматись. А коли такий гість ішов, благочестиві друзі господині дорікали їй у прихильності до суєти мирської та до земних благ, що завжди викликало розбіжність у думках і запеклі суперечки.

Люди діяльні та працьовиті, що вміли вести свої справи успішно і з вигодою, завжди були їй до душі, і, ймовірно, саме тому в її дім були вхожі також і деякі євреї-перекупники. Невичерпна енергія та незмінна ввічливість цих людей, які частенько заїжджали до неї, залишали в неї важкі тюки з товаром, витягали з-під своїх засмальцьованих каптанів туго набиті гаманці та, ні слова не кажучи, не вимагаючи навіть розписки, вручали їх їй на збереження, їх ненастирлива цікавість і добродушна поступливість (що, втім, анітрохи не заважало їм бути незгід-

ливими і меткими, коли справа стосувалася торгівлі), їх релігійні обряди, які вони так суворо виконували, їх походження, пов'язане з біблійними переказами, та навіть їх вороже ставлення до християн і тяжка провина, що лежить на їх пращурах, – усе це викликало жвавий інтерес славної пані Маргрет, і вона охоче приймала у себе цих багатостраждальних і всіма зневажених мандрівців, коли вони з'являлися на її вечірніх зборах, і дозволяла їм варити каву або смажити рибу на її вогнищі. Іноді благочестиві християнки були не проти беззлобно пожартувати над ними і дорікали їм у тому, що ось іще ж зовсім недавно їх предки були запеклими лиходіями, що вони, мовляв, викрадали та вбивали християнських немовлят і отруювали колодязі, а пані Маргрет запевняла, ніби вічний жид Агасфер років дванадцять тому ночував у «Чорному ведмеді» й вона дві години підстерігала біля дверей, щоб побачити його від'їзд, та тільки даремно втратила час, бо він вирушив далі ще до світанку; у відповідь на це євреї тільки всміхалися добродушно й лукаво і, як і раніше, перебували в найкращому настрої.

Але хай там як, вони теж по-своєму шанували Бога та дотримувалися певних, чітко виражених релігійних переконань, а отже, мали набагато більше прав належати до цього гуртка вірян, ніж два інших його завсідники, чия присутність була б доречною де завгодно, але тільки не тут; усі дивувалися, зустрічаючи їх у цьому будинку, і все-таки строкате і дивне товариство, що збиралося тут, очевидно, не могло обійтися без них, як не можна обійтися без солі, що додає всьому своєї гостроти.

Розділ сьомий

Продовження розповіді про Пані Марґрет

То були два запеклі безбожники. Один із них, трунар, що виготовив і власноруч забив на своєму віку вже не одну сотню трун, був простий і славний, хоча і мовчазний чоловік, час від часу спокійно і небагатослівно заявляв, що не вірить ні у вічне життя, ні в Бога, про якого, на його думку, ми просто нічого не можемо знати. Втім, він ніколи не насміхався над вірянами, і ніхто не чув од нього якихось зухвалих промов; навіть коли набожні кумасі нападали на нього, намагаючись повернути його на шлях істинний, він тільки незворушно покурював свою люльку і покійно вислуховував їх красномовні проповіді.

Інший безбожник був кравець, чоловік уже не першої молодості, з сивиною у волоссі, але володів нісенітним, нестерпним характером і, як видно, здатний при нагоді влаштувати своєму ближньому якусь капость. Якщо трунар поводився скромно, терпляче зносив усі нападки і лише зрідка й досить несміливо висловлював своє суворе кредо, то кравець постійно готовий був сам перейти в наступ і знаходив якесь задоволення в тому, щоб зачіпати почуття вірян грубим жартом і міцним слівцем, змушував їх здригатися від жаху, безжально піддаючи сумніву, заперечуючи і опошляючи все те, що було для них святим, передражнявав, як справжній Уленшпігель, кожне слово цих простодушних бідолах і викликав у них своїм балаганим гумором гріховне бажання посміятися над тим, що не смішно. У нього не було ні глибоких думок, ні поваги до будь-чого, навіть до природи, а єдиною його потребою було заперечувати існування Бога, вірніше, нарікати, навіщо він усе-таки існує, в той час як трунар уважав, що це для нього не так уже й важливо; зате останній був чоловіком бувалим, іще підмайстром, мандруючи містами, звик дивитися на світ Божий широко розкритими очима, та й згодом продовжував просвіщати свій розум і, якщо був в ударі, любив побалакати про різні дивовижі. Кравцю ж подобалися тільки плітки, та бешкети, та галасливі лайки з балакучими прочанками; його ставлення до євреїв теж видавало його безглуздий характер. Якщо трунар, який вважав їх такими ж людьми, як і він сам, ставився до них доброзичливо і був привітний із ними, то кравець усіляко дражнив і мучив їх і знущався над ними з воістину християнською зарозумілістю, пускаючи в хід усі відомі йому заяложені жарти, якими дражнять євреїв, так що часом бідолахи і справді ображались і спересердя йшли з кімнати. Зазвичай справа закінчувалася тим, що у пані Марґрет уривався терпець і вона проганяла цього злого демона зі свого будинку; але незабаром він знову з'являвся там, якийсь час тримався трохи обережніше, говорив тихо і вкрадливо, і всі терпіли його, хоча й знали, що все це ненадовго і що незабаром він знову візьметься за старе. Мабуть, усі ці люди, що так полюбляли поговорити й посперечатися, мали потребу в ньому як у живій ілюстрації їх власних уявлень про те, яким мусить бути безбожник; втім, його атеїзм і насправді вельми точно відповідав цим уявленням; зрештою, всім стало цілком ясно, що він жене від себе думки про Бога і про безсмертя головним чином тому, що вони заважають йому віддаватися порожній і гульотній життєвій суєті, а згодом, коли йому настала пора вмирати, він так скиглив і голосив, тремтів усім тілом і скреготав зубами і так жадав полегшити свою душу покайною молитвою, що добрі християни могли тепер торжествувати свою повну перемогу і що ж стосується трунаря, то він перед смертю встиг іще сам виготовити собі труну, причому вистругав її з таким же незворушним спокоєм, як і ту, з якої він колись почав свою роботу.

Ось що являло собою це товариство, що так часто – особливо взимку – збиралося на вечірні розмови в будинку пані Марґрет, і не пам'ятаю вже, як усе це почалось, але тільки з певного часу я став усе частіше проводити свої дні в її дивовижному закладі, серед заклопотаного снування покупців і продавців, а вечорами сидів біля ніг самої господині, яка дуже була прихильна до мене. Її ставлення я заслужив тим, що слухав розмови дорослих із незмінною

увагою, хоч про які б дивні та химерні речі йшлося. Щоправда, їх пошуків у галузі теології та моралі, – хоча вони нерідко були дуже і дуже наївними, – я тоді ще не розумів, але так як і самі співрозмовники не любили довго затримуватися на цих матеріях і зазвичай відразу ж переходили до того, що вони дійсно бачили та пережили, то бесіда звертала тим самим в інше русло, в галузь натурфілософії, де і я дещо тямив. Сперечальників цікавили насамперед явища духовного життя, такі, як сні, передчуття тощо, для яких вони намагалися знайти пояснення в повсякденному житті, але їх допитливий розум намагався проникнути також і в таємничі сфери зоряного неба, в глибини моря та в надра вогнедишних гір, про які їм доводилося чути, – і все це вони зводили так чи інакше до релігійних поглядів. Вони читали одкровення ясновидців, описи дивовижних подорожей на різні віддалені світила й інші повчальні книжки такого ґатунку, придбані пані Маргрет за їхньою порадою, а потім сперечалися про них, висловлюючи при цьому найсміливіші здогадки, які виникли в їх розпаленій уяві. Часом хтось із них підкріплював свої доводи деякими науковими відомостями, випадково почерпнутими ним де-небудь, наприклад, у розмові зі слугою одного астролога, який стверджував, ніби через підзорну трубу його пана видно якісь живі істоти на Місяці та щось на зразок палаючих кораблів на Сонці. Але найяскравішу уяву мала пані Маргрет, у якої усякий вимисел здобував плоть і кров. У неї була звичка по кілька разів на ніч вставати з ліжка і підходити до вікна, подивитися, що відбувається у світі під покровом темряви та нічної тиші, причому кожного разу вона дійсно що-небудь помічала: то якусь підозрілу зірку, що мала вигляд не такий, як завжди, то комету, то який-небудь червонуватий відблиск у небі, й для всіх цих явищ вона негайно ж знаходила особливу назву. Усі навколишні предмети жили в її очах своїм життям, сповненим глибоким змістом; коли сонячний промінь потрапляв у склянку з водою і, пройшовши крізь неї, падав на гладенько відполіровану поверхню столу, грайлива веселка з її сімома кольорами здавалася їй безпосереднім відображенням тієї пишноти, яка буває тільки на небесах, у самому раю. «Дивіться, дивіться, – казала вона, – хіба ви не бачите, які там чудові дерева та квіти? а зелені ганочки та червоні шовкові хустки? а ці золоті дзвіночки і сріблясті фонтани?» – і щоразу, коли сонце заглядало до її кімнати, вона проробляла цей досвід, «щоб хоч одним оком заглянути на небеса». Чоловік називав її за це старою зайдиголовою і разом із кравцем нещадно висміював її. Зате коли мова заходила про привидів, вона відчувала куди більш твердий ґрунт під ногами, бо вже щодо цього, безсумнівно, мала чималий досвід, який дався їй нелегко; та й у всіх інших було що розповісти на цей рахунок. Щоправда, відтоді як вона перестала виходити з дому, з нею не траплялося більше нічого особливого, якщо не брати до уваги того, що вона частенько чула метушню та стукіт у старій коморі й іноді, стоячи опівночі або вдосвіта на своєму звичайному спостережному посту біля вікна, бачила, як у темряві ночі по вулиці бродить чорна вівця. А іншого разу біля вхідних дверей стояв карлик, і поки вона пильно розглядала його, бажаючи переконатися, що це не сон, він раптом починав рости на її очах, усе вище й вище, і вже майже діставав до підвіконня, так що вона ледве встигала зачинити вікно та сховатися під ковдру. Але все це не йшло в порівняння з тим, що їй довелося пережити в молодості, особливо в ті роки, коли вона ще жила в селі й їй доводилося в будь-яку пору доби ходити й полем і через ліс. Бувало, її переслідували якісь безголові люди, що цілими годинами крокували поруч із нею по дорозі й не відставали, хоч як би старанно вона молилася; душі померлих селян, які не знайшли собі спокою і приходили ночами на своє поле, з благанням простягали до неї руки; повішені зривалися з високих ялинок і з диким завиванням бігли слідом за нею, щоб полегшити свої страждання, побувши поблизу доброї християнки; мороз пробігав по шкірі, коли вона описувала своє тодішнє безвихідне становище: їй так і кортіло поглянути хоч одним оком на ці моторошні постаті, а в той же час вона чудово знала, як шкідливо і небезпечно дивитися на них. Якось у неї навіть розпухав весь бік, лівий або правий, зважаючи на те, з якого боку йшли за нею мерці, й їй доводилося посилати за лікарем. Вона розповідала також про чаклунство та чорнокнижництво й запевняла, що ще наприкінці минулого століття, в роки її юності, в

селі часто-густо займалися такими речами. Так, наприклад, в її рідних краях у деяких заможних селян, які жили великими сім'ями, були давні язичницькі книги, за допомогою яких вони творили надзвичайні справи. Вони підносили полум'я до стогу і пропалювали в ньому дірку, причому сам стіг залишався цілим, уміли заговорювати воду і управляти димом, змушуючи його здійматися з димаря в будь-якому напрямку й утворювати різні кумедні фігури, але все це були ще безневинні жарти. Набагато страшніше було потрапити в число їх недругів, яких вони безжалісно зводили зі світу, – для цього вони вбивали в стовбур верби три цвяхи, щось шепотіли над ними, і людина починала повільно марніти (батько Маргрет довго мучився з їх милості якоюсь хворобою, але їх підступи були вчасно розкриті, і його врятували капуцини), або ж насилали наслання на поля своїх ворогів, так що зерно в колосках перегорало, а потім самі ж знущалися над нещасними, коли ті голодували і терпіли нужду. Щоправда, люди втішали себе тим, що коли хто-небудь із цих чаклунів дозрівав для пекла, за ним з'являвся чорт і після нелегкої боротьби ніс із собою його душу, а проте все це знову-таки наганяло страх на добрих християн, і самій оповідачці доводилося бачити закривавлений сніг і клапті волосся на місці події, що навряд чи можна назвати приємним видовищем. У таких селян завжди було багато грошей, і коли траплялося весілля чи похорон, вони відміряли їх гарнцем і переносили у великих цебрах. Весілля в той час грали з великою пишністю, як у давнину. Вона ще пам'ятала одне таке весілля, на яке зібралося душ сто гостей, і всі вони, чоловіки й жінки, приїхали верхи. На жінках були корони з сусального золота, шовкові сукні та намиста зі згорнених у рурку дукатів у три, а то і в чотири ряди; але і тут справа не обійшлася без чорта: він непомітно прискакав із усіма гостями, і після вечері там творилося таке, що й сказати незручно.

У сімдесятих роках, коли стався великий неврожай і був голод, ці селяни бавилися тим, що широко відчиняли двері своїх комор і молотили в дванадцять цівів, та ще запрошували якогось сліпого скрипалю, щоб він підігравав працівникам, причому сидіти він мусив на великому короваї, а потім, коли перед коморою збиралася ціла юрба голодних жебраків, спускали на беззахисних людей злих собак. Цікаво, що народ вважав усіх цих сільських багатіїв, які тиранили селян, опрощеними нащадками давніх феодалів, колишніх власників численних замків і фортець, розкиданих по всій країні.

Невичерпним джерелом для вигадок і небилиць був також католицизм; навколо нашого міста було чимало порожніх і покинутих обителів, а деякі місцевості по сусідству взагалі залишилися католицькими, і в тамтешніх монастирях іще жили ченці. Про духівництво цих монастирів поширювалися дивовижні легенди, особливо про капуцинів, які досі діють рука об руку з катами, переслідуючи нечисту силу та займаючись знахарством серед забобонних селян-протестантів. У деяких віддалених місцевостях країни протестантизм прийшов на той час у занепад, і люди сповідували його якось несвідомо; замість того щоб дивитися на католиків зверху вниз, як на темних, обдурених людей, які вірять у різні бредні, селяни самі поділяли всі їх забобони, хоча й вважали, що все це є грішним і негідним, і не сміялися над католицизмом, а скоріше боялися його, вбачаючи в ньому якусь страшну язичницьку ересь. І якщо вони ніяк не могли уявити собі, що вільнодумець – це така людина, яка в глибині душі дійсно ні в що не вірить, то не менш незрозумілими здавалися їм і ті люди, які вірять навіть більше, ніж треба, самі ж вони трималися середини, тобто вірували тільки в те, що, на їх думку, являло добре, а не зле начало.

Чоловік пані Маргрет, якого всі звали дідусем Якобом, а сама Маргрет попросту татусем, був старший за неї на п'ятнадцять років і вже доживав свій сьомий десяток. Щодо вигадки та фантазії він мало в чому поступався своїй дружині, а його спогади йшли ще далі в глиб повного чудесних переказів минулого, проте в кожній події він перш за все бачив її смішну сторону, позаяк увесь вік свій тільки те й робив, що жартував із когось, і взагалі був чоловіком досить нікчемним; якщо його дружина любила побалакати про речі серйозні та воліла розповідати про страшне, то він знав безліч прекумедних історій про витівки нечистої сили, а також

чимало справжніх пригод, що трапилися зі знайомими йому людьми, які він, одначе, теж безбожно перебріхував. У ранній молодості йому довелося побачити останні відьомські процеси, і його сповнені гумору оповідання про шабаші та гулянки відьом, почерпнуті ним із усних переказів, живо нагадували описи таких процесів із їх просторовими обвинувальними висновками та вимушеними зізнаннями підсудних, які можна прочитати в старовинних документах. Це був його коник, і він присягався та божився, що деякі знайомі йому жінки, відомі своїми дивацтвами, чудово вміють їздити на мітлі, й не раз обіцяв, що днями роздобуде в одного знайомого чаклуна ту мазь, якою відьми змащують ручку мітли, і неодмінно спробує, поки він іще живий, влаштувати виїзд із димаря. Його слова викликали в мене бурхливе захоплення, тим більше що він збирався взяти з собою й мене, – якщо буде гарна погода, – і малював переді мною найпринадніші картини цієї веселої поїздки, під час якої я сидітиму на держаку мітли перед ним, а він міцно мене триматиме. Він навіть намітив місця, де можна зробити привал, і називав мені то пагорб, де, за його відомостями, росло прекрасне вишневе деревце, то чудову сливу, де ми зможемо добряче поласувати, то яку-небудь лісову галявину з найсолодшою сунцею, де ми влаштуємо цілий бенкет, попередньо прив'язавши мітлу до якої-небудь ялини. Вирішено було, що ми навідаємося також і на сусідні ярмарки, – адже в будь-який балаган ми могли потрапити безкоштовно, просто через дах. Ми збиралися заїхати навіть до одного сільського священика, друга дідуса Якоба, щоб покуштувати його знаменитих домашніх ковбас, але для цього нам довелося б, звичайно, завчасно заховати мітлу де-небудь у куцах і удати, ніби ми давно вже хотіли відвідати пана пастора, та ось нарешті й зібрались, а прийшли ж ми пішки, добре що погода чудова; зате в будинок однієї багатой відьми-шинкарки, що жила в іншому селі, ми вирішили сміливо в'їхати просто через димар, розраховуючи на те, що вона здуру прийме нас за початківців чаклунів, але таких, що вже подають надії, та на славу пригостить своїми смачними коржиками з салом і свіжим медом зі своїх вуликів. А по дорозі треба було неодмінно подивитись, як живуть ті рідкісні птахи, що в'ють свої гнізда на високих деревах і скелях, і відібрати найкращих пташенят, – це було вже справою вирішеною. Як зробити це без будь-якої шкоди для себе, на це у нього був свій секрет, він знав заклинання, за допомогою якого можна було повеселитися собі на втіху, а насамкінець залишити чорта в дурнях.

Щодо примар і привидів він теж був великий знавець, але й тут у нього все оберталось своєю смішною стороною. Якщо історія, про яку він розповідав, була страшною, то і в ній однаково було щось найвищою мірою комічне, а ще частіше справа закінчувалося тим, що йому вдавалось обдурити нечисту силу, що мучила його, та зіграти з нею якийсь веселий жарт.

Словом, він чудово доповнював свою дружину, теж захоплювався різними фантазіями, і таким чином мені довелося почерпнути з самого першоджерела все те, що діти освічених батьків зазвичай дізнаються з навмисно для них оброблених книжок із казками. Нехай духовна пожива, яку я там знаходив, була не такою невинною, як у цих книжках, і не завжди розрахована на моральні поняття невинної дитини, – зате в ній незмінно була якась мораль, яка-небудь глибоко людська істина, а зібрані пані Маргрет старовинні речі були для мене справжньою скарбницею в значенні багатства зорових відчуттів. Цілком зрозуміло, що під впливом усього цього моя уява дещо передчасно дозріла і стала більш сприйнятливою до сильних вражень, подібно до того як діти з простолюття рано звикають до міцних напоїв, які п'ють дорослі. Справа в тому, що в домі пані Маргрет я чув не тільки розмови про чудеса надчуттєвого світу; нерідко її гості вели в моїй присутності палкі суперечки про життєві справи, про життя людське взагалі та про свою власну долю, і особливо цікаво було послухати саме господиню та її чоловіка, бо на своєму довгому віку вони побачили так багато сумного і смішного, так багато заслужено піднесених долею та незаслужено скривджених нею людей і самі зазнали так багато небезпек, поневірянь і труднощів, із яких вони все ж виплутувалися, що їх досвід був ніби зібранням прикладів на всі випадки життя; вони пережили все – і голод, і війну, і заколоти, а проте цікавіше всього було їхнє ставлення одне до одного, в якому відчувався елемент

драматизму, і часом проривалися назовні якісь глибоко заховані первісні, демонічні сили, так що, дивлячись на цю бурхливу гру пристрастей людських, я по-дитячому дивувався, і в душі моїй відкладалися глибокі враження.

Бо якщо пані Маргрет була живою душею й опорою дому, якщо вона заклала саме основу нинішнього добробуту сім'ї та завжди тримала кермо влади в своїх руках, то чоловік її був із тих людей, які ніяк не можуть знайти собі заняття до душі й нічого не вміють робити і яким не залишається нічого, як стати хлопчиком на побігеньках у дружини (якщо такому дістанеться в дружини жінка енергійна) і під покровом її влади без діла безславно животіти. Якщо пані Маргрет, що зуміла, – особливо в перші роки заміжжя, – сміливо використовувати сприятливі обставини того часу, завдяки своїй вражаючій спритності в буквальному значенні слова загірбала гроші купами, то чоловік її відігравав скромну роль послужливого домового, що допомагав їй по господарству, був від душі радий тому, що йому перепадало від дружини, і смішив усіх своїми кумедними витівками. Знаючи його безпосередність і якусь аж ніяк не чоловічу безпорадність і на досвіді переконавшись у тому, що у важкі хвилини вона не знаходить у ньому надійної опори, пані Маргрет не помічала інших його позитивних якостей, а тому, не довго думаючи, вирішила не підпускати його до заповітної скриньки та почала розпоряджатися грошима єдиновладно. Тривалий час жоден з них не бачив у цьому якогось збитку для себе, але потім деякі наклепники, в тому числі й інтриган-кравець, розкрили чоловікові очі на те, яким принизливим є його становище, і почали намовляти його, щоб він нарешті зажадав поділу майна та повного визнання свого права розпоряджатися ним.

Бідолаха негайно ж страшенно розбундючився і, підбурюваний своїми непрошеними порадиниками, почав погрожувати розгубленій дружині судом, якщо вона не видасть його частку «спільно нажитого статку». Вона прекрасно розуміла, що все це скоріше насильство та пограбування, ніж чесна тяжба, що єдиною опорою дому була й завжди буде тільки вона сама, й опиралася його вимогам з усіх сил. Однак закони були не на її боці, тому що суд не зміг би розібратись, який внесок зробило кожне з подружжів, а крім того, чоловік висував проти неї цілу низку брехливих обвинувачень і заявляв, що після поділу майна має намір розлучитися з нею. Збита з пантелику раптовим ударом і ставши предметом пліток, вона мало не захворіла від засмучення і, вже не розуміючи, що робить, віддала йому половину статку. Ставши власником всієї цієї блискучої купи золота, він негайно ж зашив його в довгі, схожі на ковбаси мішечки різної товщини, за розміром монет, склав ці ковбаски в свою скриню, прибавив її до підлоги, міцно сів на ній і славно обдурих своїх доброхотних помічників, які сподівалися, що їм удасться урвати хоч малу дешицю його багатства. Жити він залишився в будинку дружини, та так вік свій і прожив біля неї й за її рахунок, і згадував про свій скарб тільки тоді, коли хотів задовольнити яку-небудь примху. Тим часом вона оговталася від удару і знову поповнила залишену їй частину, а з часом навіть подвоїла її; але з дня поділу вона думала тільки про те, як би знову заволодіти викраденим у неї добром, а це можна було зробити тільки після смерті чоловіка. Тому кожна розміняна ним монета була для неї, як ніж у серце, і вона не могла дочекатися, коли ж він нарешті помре. Чоловік, у свою чергу, настільки ж нетерпляче чекав її смерті, щоб стати неподільним володарем усього статку й пожити на схилі років у цілковитій незалежності. Щоправда, на перший погляд нікому б і на думку не спало, що на їхніх стосунках лежить така похмура тінь, тому що вони жили, як живе любляче подружжя похилого віку, і називали одне одного не інакше, як «татусь» і «матуся». Це було особливо помітно у Маргрет, яка ставилася до чоловіка загалом із тією ж теплотою та великодушністю, як і до всіх людей, і не тільки терпляче зносила всі його блазнівські замашки, але, напевно, не змогла б прожити і дня без цієї людини, колишнього її супутника впродовж ось уже сорока років; та й він сам теж відчував, що йому не так уже погано живеться з нею, а іноді навіть брав на себе господарські турботи і з комічно діловим виглядом порався на кухні, поки його дружина в колі своїх захоплених однодумців мчала вдалину на крилах фантазії.

Але через кожні три-чотири місяці, з настанням однієї з чотирьох пір року, коли сама природа, що так різко змінюється в цей час, нагадувала старим, яким є недовговічним життя людське, а їх тілесні недуги частіше давали знати про себе, – їх давня ворожнеча знову прокидалась, і між ними спалахувала відчайдушна суперечка. Зазвичай це траплялося темної ночі, коли їх мучило безсоння, – і тоді, сидючи у своєму старовинному широкому ліжку під *спільною* строкато розфарбованою запоною, вони до самого світанку, не звертаючи уваги на відчинені вікна, кидали одне одному в обличчя тяжкі звинувачення та образливі лайливі слова, так що сонні вулиці прокидалися від їх криків. Вони дорікали одне одному за гріхи давно минулі молодості, прожитої в чуттєвих утіхах, і будили тишу ночі, голосно сперечаючись про справи минулих, про те, що сталося ще до настання нашого століття, далеко в горах і долинах, де встигли відтоді вирости або, навпаки, зникнути цілі густі ліси, і згадуючи учасників цих подій, які давним-давно зотліли в своїх могилах.

Потім чоловік вимагав у дружини, щоб вона пояснила, чому вона, власне, сподівається пережити його, або дружина вимагала того ж від чоловіка, і між ними починалася вельми неприємна суперечка про те, хто ж із них усе-таки буде мати задоволення поховати іншого.

Ці огидні сцени тривали й наступного дня, на очах у всіх, хто приходив у їх будинок, чи то знайомі, чи чужі, так що бідолашна жінка зрештою вибивалася з сил і починала плакати й молитися; що ж стосується її чоловіка, то він тримався начебто навіть бадьоріше, ніж зазвичай: весело насвистував або ж заходився пекти собі оладки, невпинно бурмочучи щось під ніс. Відпустивши якусь шпильку, він міг цілий ранок повторювати одне й те ж, так що від нього тільки й чути було: «П'ятдесят один! П'ятдесят один! П'ятдесят один!» – Або ж додавав для різноманітності: «Не знаю, не знаю, здається мені, що стара баба з будинку навпроти знову вирушила сьогодні з раннього ранку на прогулянку! Недарма вона купила вчора нову мітлу! Тож я бачив, як у повітрі щось таке промайнуло... певно, її червона спідниця; дивно! гм! П'ятдесят один», – і так далі. При цьому в серці у нього все так і кипіло від злості, й він нороровив дошкульніше уразити дружину, знаючи, що своїми жартами він завдає їй ще більших страждань: адже її запас злості швидко вичерпувався, і в неї не було більше сил продовжувати цю тяжку сварку. Зате і вона і він мали інший засіб, аби насолити одне одному: цей засіб полягав у тому, що після кожної такої сварки обоє ставали до марнотратства щедрими й обсипали подарунками всіх, хто потрапляв під руку, немов кожне з них хотіло прожити на очах в іншого свій статок, якого те домогалося.

Чоловік Маргрет був не те щоб невіруючим, але оскільки і в Бога і в рай він вірив вельми своєрідно, тобто так само, як у духів та відьом, то Бог у нього був якось сам по собі, а життя саме по собі, тож йому діла не було до тих моральних принципів, які неминуче впливають із віри в Бога; він тільки й знав, що їв та пив, сміявся і лихословив, базікав і дивачив, навіть і не думаючи про те, щоб узгодити свій легковажний спосіб життя із суворими вимогами моралі. Втім, і його дружині теж жодного разу не спало на думку, що її земні пристрасті якось не личать людині віруючій, а тому вона ніколи не приневолювала себе і прямо висловлювала все, що її хвилювало, вигідно відрізняючись у цьому відношенні від своїх лицемірних нахлібників. Вона любила й ненавиділа, благословляла і проклинала, ні в чому не обмежуючи себе і ні від кого не приховуючи своїх душевних поривів, ніколи не думала про те, що й сама вона далеко не безгрішна, і, не відаючи сумнівів, завжди сміливо посиалася на Бога та його всемогутність.

У кожного з подружжів було безліч напівзлidenних родичів, що жили в усіх куточках округи. Всі вони в рівній мірі тишили себе надією отримати відому частку солідної спадщини, тим більше що пані Маргрет, яка підживлювала непереборну неприязнь до тих, хто безнадійно загруз у злиднях, приділяла їм від своїх щедрот лише дуже вбогі подачки та пригощала їх за своїм столом тільки по святах. У ці дні в її будинку з'являлися двоюрідні брати і сестри, старі тітки і дядьки з чоловікового та з її боку, зі своїми змарнілими довгоносими дочками і сухотними синами, і всі ці бідняки несли мішечки та кошики з жалюгідними підношеннями,

розраховуючи придбати таким чином прихильність примхливих старих і понести додому шедріші відповідні подарунки. Ця велика рідня різко розпадалася на два табори, кожен із яких примикав до однієї із ворогуючих сторін і поділяв з нею надії на те, що її недруг помре раніше і спадок з часом збільшиться. Вони ненавиділи одне одного так само пристрасно і ворогували так само непримиренно, як і сама Маргрет і її чоловік, що слугували їм прикладом, і коли, наситившись і відігрівшись за незвично щедрою трапезою, все це боязке спочатку збіговисько сміливішало та починало почуватися вільніше, тоді між обома партіями щоразу розгорялася палка суперечка. Чоловіки, що підбирали зі столу недоїдені окости, били ними один одного по головах, перш ніж сховати їх у свій мішок, а їхні дружини обсипали одна одну лайкою, підносячи кулак просто до білого, загостреного носа суперниці, і вирушали геть із приємним відчуттям у шлунку, але зате зі злістю та заздрістю в серці. Взявши під пахву туго набиті вузлики, вони неквапливими кроками виходили з міських воріт, аби пуститися в далеку дорогу до своїх хат, а коли вони – все ще спересердя – розлучалися де-небудь на роздоріжжі, очі їх шпурляли колючі погляди з-під недільних чіпців, прикрашених жалюгідними стрічками.

Усе це тривало довгі роки, поки нарешті стара Маргрет не вирішила подати приклад своєму чоловікові, сама вирушивши в царство духів і привидів, яке настільки займало колись її мрії. Залишений нею заповіт виявився цілковитою несподіванкою для всіх, тому що в ньому вона відказала весь свій статок одній людині: цим єдиним спадкоємцем був останній і наймолодший із числа її фаворитів, які так тішили її серце своєю спритністю та успіхами в справах, і вона померла у твердій впевненості, що її грошики не дістануться бевзям, а славно послугують людям путнім, у чийх руках вони стануть силою. На її похорон зійшлися всі родичі подружжя, і, побачивши, як вони обдурені у своїх сподіваннях, всі здійняли страшенний крик і плач. Вони одностайно зненавиділи щасливого спадкоємця, який спокійнісінько склав своє добро на великий віз, одібравши все те, з чого ще можна було витягти якусь користь. Він залишив нещасним біднякам тільки готівковий запас провізії та зібрані покійною книги і старовинні речі, за винятком тих, які були з золота чи срібла або ж являли собою хоч якусь цінність. Натовп родичів небіжчиці, що гірко ремствували, не покидав її будинку три доби, поки не було роздроблено останню кісточку і видобутий із неї мозок не було під'їдено за допомогою останньої скоринки хліба. Після цього вони почали поступово розходитися, причому кожне встигло прихопити на пам'ять ще який-небудь трофей. Один відносив на плечі стос «язичницьких книг», пов'язаних товстою мотузкою і притиснутих для міцності поліном, а під пахвою – вузлик із сушеними сливами; в іншого за спиною висіла на ціпку ікона Богоматері, а на голові погойдувалася різьблена скринька майстерної роботи, в усіх шухлядках якого були спритно укладені картоплини. Худі довготелесі дівчиці несли витончені старомодні корзини з вербових прутів і строкато розфарбовані коробки, заповнені штучними квітами та збляклою мішурою; діти тягли воскових янголят або яку-небудь китайську вазу; і все це дуже скидалося на натовп іконоборців, який тільки-но вийшов із розграбованої церкви. І все ж кожне з них пригадало зрештою, скільки добра зробила йому покійна, і, вирішивши зберегти свою здобич як пам'ять про неї, поверталось додому з сумом у серці; головний же спадкоємець недовго крокував за своєю підводою, – він раптом зупинився, постояв у нерішучості, а потім звернув до першого ліпшого лахмітника і збув йому все своє добро до останнього цвяха. Потім він вирушив до ювеліра, продав медалі, чаші та ланцюги і, не оглядаючись, бадьорим кроком вийшов із міста, захопивши з собою тільки свій набряклий капшук і костур. У нього був задоволений вигляд, як у людини, що покінчила нарешті з неприємною і клопіткою справою.

Тепер у будинку залишився тільки осиротілий старий, що жив на залишки тих грошей, які дісталися йому від колишнього поділу і вже встигли з тих пір сильно підтанути. Він прожив іще три роки і помер у той самий день, коли йому довелося розміняти свою останню монету. Всі ці роки він витрачав час на те, що намагався уявити собі в усіх подробицях, як він зустріне на тому світі з дружиною, з якою він збирався серйозно поговорити, – якщо вона і там

«носитися зі своїми навіженими вигадками», – і як влучно він висміє її, на потіху всім дідуганам – апостолам і пророкам. Він згадував і багатьох інших уже померлих приятелів і радів, передчуваючи зустріч із ними, коли вони згадають свої молоді літа і свої колишні пустощі. Я не чув, аби він говорив про загробне життя інакше, як у цьому веселому тоні. Але скоро йому мало стукнути дев'яносто, він осліп, усе частіше починав сумувати і нарікати на свої прикрощі, на докучливі недуги та старечу неміч, тепер йому було не до жартів, і він тільки гірко вигукував, що людей треба просто вбивати, поки вони не встигли стати такою жалюгідною старою руїною.

Нарешті він згас, як гасне лампада, коли в ній вичерпається остання крапля оливи; люди забули його ще за життя, і я, тоді вже підліток, був, мабуть, єдиним із його колишніх знайомих, які побажали провести до могили цю жалюгідну грудочку праху.

Розділ восьмий

Перший злочин

Із раннього отроцтва я уважно стежив за всіма подіями в житті цього будинку і, подібно до хору в трагедіях стародавніх, був не тільки свідком, але нерідко і втручався в дію. Я то походжав по кімнаті, то сідав десь у куточку, а коли при мені розігрувалась якась гучна сцена, я завжди стояв у самісінькій гушті дійових осіб. Я діставав книги з полиць і вимагав, аби мені пояснили якусь дивину, що зацікавила мене, або ж грався дрібничками пані Маргрет. Серед безлічі людей, які бували в цьому будинку, не було нікого, хто не знав би мене, і всі вони були привітні зі мною, тому що це подобалося моїй покровительці. Що стосується мене самого, то я намагався менше говорити, але зате трохи краще прислухатись і придивлятися до того, що на моїх очах відбувалося, аби не упустити жодної подробиці. Переповнений усіма цими враженнями, я брів через вулицю додому, і там, у нашій тихій кімнаті, починав ткати нескінченну химерну тканину мрії, а моя збуджена уява сновигала по ній, як човник, скрашуючи її все новими і новими візерунками. Ці фантастичні образи перепліталися в моїй голові зі справжнім життям, так що я насилу відрізняв одне від другого.

Мабуть, тільки цією останньою обставиною й можна пояснити деякі мої тодішні вчинки, в тому числі одну абсолютно незрозумілу витівку, яку я утнув у віці близько семи років, – бо навіть я сам не міг би підшукати для неї якогось іншого пояснення. Одного разу я сидів за столом, захоплений якоюсь грою, і вимовляв півголосом непристойні лайливі слова, не усвідомлюючи того, що вони означають; мабуть, я почув їх де-небудь на вулиці. Сусідка, що сиділа в цей час тут же, в кімнаті, й базікала з матінкою, була вражена цими словами і звернула її увагу на те, що я говорю. Обличчя матінки набуло суворого виразу, й вона запитала, хто мене цьому навчив, а сусідка почала розпитувати мене ще наполегливіше; я був здивований усім цим, на хвилину замислився і назвав хлопчика, якого я часто бачив у школі. До його прізвища я негайно ж додав ще два чи три, причому все це були підлітки років по дванадцять – тринадцять, із якими я досі навіть і не розмовляв. На мій подив, через кілька днів учитель звелів мені залишитися після уроків, залишивши в класі також і чотирьох названих мною хлопчиків, що здалися мені мало не дорослими чоловіками: всі вони були набагато старші, ніж я, і вищі за мене майже на цілу голову. Потім з'явився священник, один із опікунів школи, що зазвичай викладав нам Закон Божий; він сів за стіл, де сидів учитель, а мені звелів сісти поруч із собою. Хлопчиків же змусили стати в ряд перед столом, і вони чекали, що буде далі. Потім священник урочисто поставив їм запитання, чи правда, що вони вимовляли в моїй присутності якісь лайливі слова; вони дуже здивувались і не знали, що їм відповідати. Тоді священник запитав мене: «Де ти чув од них усе це?» Тут мене знову понесло, і, не довго думаючи, я відповів із лаконічною певністю: «У Братцевому гайку!» Так називалася гай за годину ходьби від міста, в якому я зроду не бував, я тільки чув, що її часто згадують у розмові. «Як же все це сталося і як ви туди потрапили?» – звучало наступне запитання. Я почав розповідати, нібито хлопчики вмовили мене піти з ними в ліс, і докладно описав усе те, що зазвичай відбувається, коли старші діти вигадують якусь витівку, йдуть далеко від дому і беруть із собою зовсім маленького хлопчика. Обвинувачені були обурені й зі слізьми на очах запевняли, одні – що вони були там дуже вже давно, а інші – що вони і зовсім ніколи там не бували, тим більше зі мною! При цьому вони дивилися на мене з боязкою ненавистю, немов на якесь злоблिवе гадючення, і взялися було обсипати мене докорами та осаджувати запитаннями, але їм звеліли помовчати, а мені запропонували описати дорогу, по якій ми туди йшли. Я негайно ж жваво уявив собі цю дорогу, ніби побачив її своїми очима, а оскільки хлопчики не бажали визнавати мою вигадку, в яку я тепер сам увірував (адже якщо нічого цього не було, нас не викликали б на допит), то їхні заперечення тільки розохотили мене, і я докладно описав дорогу, що веде до гаю. Я знав ті

місця тільки з чуток і ніколи не звертав особливої уваги на те, що про них говорилося, але в той момент усе почуте слово по слову сплигло в моїй пам'яті, й опис вийшов якось сам собою. Потім я розповів, ніби по дорозі ми збивали з кущів горіхи, розвели багаття і смажили на ньому крадену картоплю, а потім ґрунтовно відлущували сільського хлопчиська, який намагався нас зупинити. Прийшовши в ліс, мої супутники здерлися на високі ялини та здійняли там нагорі страшний галас, нагороджуючи при цьому священика і вчителя різними прізвиськами. Розмірковуючи над зовнішністю наших наставників, я давно вже сам придумав для них ці прізвиська, але досі тримав їх при собі; тепер, коли мені випала нагода, я приточив їх до моєї розповіді, чим і викликав сильне обурення цих поважних людей і страшенне здивування ні в чому не винуватих хлопчиків. Я запевняв, що, спустившись із дерев, вони нарізали довгих прутів і зажадали, щоб я теж забрався на маленьку ялинку і голосно прокричав звідти всі ці клички. Коли ж я відмовився, вони прив'язали мене до стовбура і доти хльостали мене прутами, поки я не погодився сказати все, що вони вимагали, навіть ті непристойні слова. Поки я викрикував ці лайки, вони встигли втекти у мене за спиною, і в ту ж хвилину до мене підійшов якийсь селянин; він почув мої безсоромні слова і взявся scuoti мене за вуха. «Ну постривайте ж, паскудні хлопчиська, – вигукнув він, – одного-то я зловив», – і дав мені кілька ляпасів. Потім він теж пішов, залишивши мене стояти під деревом, і в цей час уже почало смеркати. З великими труднощами вирвавшись із пут, я почав шукати в темному лісі дорогу додому. Але тут я заблукав, звалився в якусь глибоку річку і, просуваючись уздовж неї наполовину вплав, наполовину вблід, вибрався таким чином із лісу і, зазнавши чимало небезпек, нарешті-таки знайшов дорогу. На довершення всього на мене напав величезний цап, але я відбився від нього, спритно виламавши кілок із тину, і змусив його тікати.

Ніхто в школі ще жодного разу не помічав за мною такого красномовства, яке я виявив, розповідаючи цю історію. Нікому навіть на думку не спало розпитати у моєї матері, чи був коли-небудь такий випадок, щоб я повернувся додому весь промоклий, та до того ж у нічний час. Зате коли вдалося довести, що дехто з хлопчиків прогуляв уроки, притому, як навмисне, приблизно в зазначені мною дні, – у цьому побачили безсумнівний зв'язок із моїми пригодами. Мені повірили, як вірять словам невинного немовляти; моя розповідь, що прозвучала вельми природно, була для всіх, як грім із ясного неба, оскільки досі я був відомий своєю мовчазливістю. Обвинувачені були невинно засуджені, як молоді, але вже запеклі лиходії, бо їх дружнє заперечування, їх справедливе обурення та навіть їх відчай були витлумачені як обставини, що лише збільшують їх провину; в школі їх піддали найсуворішим покаранням і посадили на ганебну лаву, а на додачу їм перепало ще й від батьків: їх відшмагали й довго не випускали гуляти.

Судячи з моїх невиразних спогадів про той час, мені було не лише байдуже, що я накоїв стільки лиха, але я навіть відчував якесь задоволення від того, що моя вигадка знайшла настільки реальне втілення в, здавалось би, цілком справедливому вирокі наших суддів; я пишався тим, що в світі сталося щось надзвичайне, що люди щось роблять і від чогось страждають, – і всьому цьому причиною магічна сила мого слова. Я ніяк не міг зрозуміти, на що, власне, скаржаться відшмагані хлопчики і за що вони так сердяться на мене, – адже весь хід подій у моїй розповіді був настільки достовірний, що розв'язка була зрозуміла з самого початку, і тут уже я нічого не міг вдіяти, точно так само, як боги стародавніх людей не в силах були змінити веління фатуму.

Постраждалі належали до тих дітей, яких уже в юнацькі роки можна назвати чесними людьми, – всі вони були тихі, статечні хлопчики, за якими ніхто досі не помічав нічого негожого, і стали згодом працьовитими молодими людьми та поважними членами суспільства. Тим глибше затамували вони спогад про мою сатанинську жорстокість і про перенесену ними образу, так що через багато років мені все ще доводилося вислуховувати їх докори, і щоразу, коли мені згадувалася ця забута історія, кожне слово моєї розповіді знову оживало в моїй

пам'яті. Лише тоді все, що сталося, почало мучити мене, але зате тепер я страждав подвійно, відчуючи по відношенню до самого себе шалене неминуще обурення; варто було мені подумати про це, як кров кидалася мені в голову, і мені хотілося звалити весь тягар провини на легковірних інквізиторів і навіть звинуватити в усьому ту балакучу сусідку, яка першою розчула заборонені слова і не відступилася доти, поки не було точно доведено, з якого джерела я їх почерпнув. Троє з моїх колишніх шкільних товаришів пробачили мені й тільки сміялися з того, що все це ще досі мене турбує; вони із задоволенням слухали мене, коли я на їх прохання розповідав цю історію, яку я пам'ятав до найменших подробиць. І тільки четвертий, чиє життя складалося нелегко, так і не зміг побачити різниці між дитинством і зрілим віком і злопам'ятно не прощав пережиту ним образу, ніби я завдав її зовсім недавно, вже дорослою людиною, що зважає свої вчинки. Він відчував до мене страшенну ненависть, і коли, зустрічаючись зі мною, він кидав на мене образливі, сповнені презирством погляди, я був не в змозі відповісти йому тим же, бо несправедливість, вчинена мною в ранньому дитинстві, все ще тяжіла наді мною, і я розумів, що такі образи не забуваються.

Розділ дев'ятий

Сутінки школи

Тепер я зовсім освоївся в школі, й мені було там добре, тому що попервах уроки швидко летіли один за одним і кожен день був кроком уперед. Та й у самих шкільних порядках було багато цікавого; я відвідував школу старанно та з охотою і відчував, що там я перебуваю в суспільстві, – словом, вона відігравала в моєму житті приблизно ту ж роль, яку в житті стародавніх людей відігравали їхні публічні судилища й театральні вистави. Ця школа була казенна, її було засновано одним із товариств узаємодопомоги, і позаяк хороших народних шкіл на той час не вистачало, її призначення якраз і полягало в тому, що вона допомагала дітям незаможних батьків здобувати пристойну освіту, а тому її називали школою для бідняків. У ній навчали за системою Песталоцці-Ланкастера, причому цю систему застосовували завзято і з такою ретельністю, на яку зазвичай бувають здатні тільки пристрасно захоплені своєю справою вчителі приватних шкіл. Мій покійний батько, який іноді навідувався в цю школу і придивлявся до неї, був свого часу захопленим шанувальником порядків, які панували в ній, очікував од них хороших результатів і не раз висловлював свій твердий намір віддати мене в цей заклад, де я мав провести мої перші шкільні роки, він вважав, якщо з самого раннього дитинства я буду перебувати в товаристві найбідніших дітей міста, то це буде тільки корисно для мого виховання і вб'є вже в зародку дух кастової замкнутості й зарозумілості. Матінка визнала своїм священним обов'язком виконати волю батька, і це полегшило їй вибір першої школи, де я мав навчатися. В одній великій залі займалися близько ста дітей віком від п'яти до дванадцяти років, серед яких одну половину становили хлопчики, а іншу – дівчатка. Посередині стояло шість довгих лавок, зайнятих представниками однієї статі, причому кожна з них було призначено для дітей одного віку і ввірено старшому учневі, років одинадцяти – дванадцяти, який стояв перед лавкою і навчав усіх сидіти на ній, в той час як представники іншої статі займалися, стоячи півколом біля одного з шести пюпітрів, розташованих по стінах. У кожній групі теж був учень або учениця, що виконували обов'язки вчителя й сиділи на стільчику всередині півкола. Старший учитель сидів за кафедрою на підвищенні та спостерігав за всім класом, у чому йому сприяли два помічники, що ходили дозором по всій досить похмурій залі; там і сям вони втручалися в хід уроку, підправляли юних викладачів, а іноді й самі роз'яснювали нам яке-небудь хитромудре питання. Через кожні півгодини один предмет вивчення змінювався іншим; старший учитель подавав сигнал дзвіночком, і тоді клас починав виконувати чудово злагоджений маневр, по ходу якого всі сто дітей, суворо дотримуючись запропонованих правил і діючи весь час за дзвінком, вставали, робили поворот кругом, заходили правим або лівим плечем уперед і, зробивши точно розрахований перехід, що тривав усього одну хвилину, змінювали свої позиції, так що п'ятдесят учнів, які раніше стояли, займали тепер сидячі місця і навпаки. Нам надзвичайно подобалися ці паузи, і ми були щасливі, коли, заклавши за шкільним статутом руки за спину, одна половина класу строєм проходила повз інший і хлопчики хизувалися своїм по-солдатськи чітким кроком перед дівчатками, що дріботіли, мов кури.

Не пам'ятаю, чим пояснити те, що в школу дозволялося приносити квіти і навіть тримати їх у руках під час уроку: чи то цей зворушливий звичай був просто поблажкою, чи то він був уведений із якимось наміром, але, в усякому разі, я не зустрічав цієї милої маленької вольності ні в одній іншій школі; пам'ятаю тільки, як приємно було дивитися на дітей, коли вони весело крокували по залі й майже кожна дівчинка несла троянду чи гвоздику, тримаючи її між пальцями складених за спиною рук, у той час як хлопчики тримали свою квітку в зубах, як люльку, або ж хвацько закладали її за вухо. Всі вони були діти дроворубів, поденників, бідних кравців, шевців і людей, які жили на кошти громадського піклування. Багатші ремісники, у званні майстра, в котрих були певні статки, не мали права віддавати своїх дітей у цю школу.

Тому я був одягнений краще і охайніше, ніж усі мої товариші, та вважався серед них мало не аристократом, що, втім, не завадило мені досить швидко зійтися з нещасними хлопчачками, що красувалися в строкатих латках, і засвоїти їх звичаї та навички, принаймні ті, які не здавалися мені занадто дивними та неприємними. Бо у дітей бідняків, – хоча вони зовсім не гірші й не зіпсованіші, а скоріше навпаки, чистіші та незлобивіші серцем, ніж діти людей багатих або взагалі забезпечених, – все ж іноді буває якась зовнішня грубість, і деякі з моїх однокашників відштовхували мене своїми зумисне зухвалими замашками.

У той час я ходив у всьому зеленому, тому що обидва нові костюмчики, подаровані мені матінкою, один недільний і один на кожен день, були перешиті з військової форми батька. Майже все цивільне вбрання, що залишилося від нього, теж було зеленого кольору, а позаяк матінка дуже уважно та суворо стежила за тим, аби я беріг одяг і тримав його в порядку та чистоті, й перекроєних із його спадщини курток і сюртучків мені вистачило до двадцятирічного віку, то за мої незмінно одноколірні наряди мене ще в ранньому дитинстві прозвали «Зеленим Генріхом», і відтоді ніхто в нашому місті не називав мене інакше. Саме під цим барвистим прізвиськом я незабаром став відомою особою в школі та на вулиці й скористався своєю популярністю для того, щоб продовжувати мої спостереження і брати участь у всіх подіях, які відбувалися навколо мене на манер античного хору. Я знав майже всіх дітей і став таким чином вхожий і в оселі їх батьків; усі радо приймали мене, тому що я уславився як тихий, добropорядний хлопчик, проте, придивившись до домашнього укладу і звичок цих осель, я більше вже не з'являвся у них, а віддалявся в свою штаб-квартиру в пані Маргрет, оскільки найцікавіші речі можна було побачити, мабуть, усе-таки там. Вона раділа тому, що незабаром я не тільки навчився швидко читати вголос по-німецьки, але й міг пояснювати їй латинські літери, що так часто зустрічалися в її книгах, і вчив її арабських цифр, яких вона ніяк не могла второпати. Крім того, я складав для неї різні пам'ятки, записуючи їх готичними літерами на окремих аркушах, які вона могла зберігати й при нагоді легко прочитати, і став таким чином чимось на зразок секретаря при її персоні. Вважаючи мене геніальною головою, вона вже тоді бачила в мені одного з тих успішних розумників, які завжди були її улюбленцями, пророкувала мені блискуче майбутнє та заздалегідь раділа за мене. І справді, навчання не тільки давалося мені без зусиль, але навіть приносило задоволення, і якимось непомітно для самого себе я настільки досяг успіху в науках, що дістав почесне право навчати моїх молодших однолітків. Це стало для мене джерелом нових радощів, головним чином тому, що тепер я був наділений владою карати й нагороджувати і, отже, міг по своїй волі розпоряджатися долями ввірених мені маленьких підданих і одним своїм словом викликати їх усмішку і сльози, дружбу і ворожнечу. Навіть перші проблески любові до жінки пробігали іноді, наче легенькі досвітні хмарки, над усіма цими почуттями. Коли я сидів на своєму стільці, оточений зграйкою з дев'яти-десяти маленьких дівчаток, місце поруч зі мною виявлялося то першим, найпочеснішим, то останнім місцем, – залежно від того, в якій частині величезної зали ми займалися. Це і вирішувало долю вподобаних мною дівчаток, яких я або постійно тримав нагорі, у світлому сонмі славних і добродесних, або надовго виганяв у похмурі низи, де животіли грішники та знедолені, намагаючись і в тому і в іншому випадку наблизити їх до мого деспотичного серця. Однак і на його долю теж діставалося чимало хвилювань, бо яка-небудь не по заслугах піднесена красуня часто вже не вважала за потрібне хоча б усміхнутися мені на знак подяки, брала незаслужену відзнаку як належне й, анітрохи не рахуючись із моїми планами, починала так відчайдушно пустувати, що я не міг підтримувати її й надалі на слизькій вершині слави, якщо не хотів чинити явної несправедливості.

І лише дві речі в цій школі були мені тяжкі й осоружні та залишили по собі недобрі спогади. По-перше, це була похмура манера творити суд над провинниками-учнями, що нагадувала поліцейський розшук. Це пояснювалося частково тим, що ми жили в перехідний час, коли ще давався взнаки дух старовини, що відходила, почасти особистою схильністю наших

наставників, і все це якось не в'язалося з тим загальним здоровим духом, що панував у школі. До дітей настільки ніжного віку застосовувалися витончено суворі й ганебні покарання, і майже жоден місяць не проходив без того, щоб якого-небудь бідолашного грішника не було піддано урочисто обставленій екзекуції. Щоправда, найчастіше діставалося тим, хто і справді скоїв щонебудь погане; і все-таки в цих покараннях було щось протиприродне, позаяк вони змалку привчали дітей піддавати постраждалих опалі; дивно й незрозуміло тут уже те, що діти, навіть якщо вони відчують за собою ту ж провину, але уникли кари, зневажають і переслідують покараного та позначеного ганебним клеймом товариша і принижують його своїми насмішками доти, поки не замовкнуть останні відлуння того, що сталося, або його гонителі самі не потраплять у тенета. Поки не настав «золотий вік», хлопчаків треба шмагати; але як огидно було дивитися, коли невдалого грішника відводили, прочитавши йому попередньо відповідну проповідь, в окрему кімнату, де його роздягали, клали на лаву й давали йому хлосту; або коли одну досить велику дівчинку змусили якось просидіти весь день на високій шафі, повісивши їй на шию дощечку з ганебним для неї написом. Мені було шкода її до глибини душі, хоча, здається, вона і справді дуже тяжко завинила. Втім, можливо, її й невинно засудили! Через кілька років ця сама дівчинка втопилася незадовго до конфірмації, не пам'ятаю вже через що, пам'ятаю тільки скорботне почуття жалю до померлої, що охопило мене на похороні, коли я побачив цілу юрму одягнених у біле дівчаток від п'ятнадцяти до шістнадцяти років, які йшли за труною з квітами в руках. Незважаючи на те, що вона померла гріховною, негідною християнки смертю, на знак поблажливості до її юності їй усе ж таки не відмовили в скромних останніх почестях, бажаючи тим самим трохи заглушити і стримати галас, викликаний цією гучною справою.

Інший неприємний спогад, що залишився в мене від тих далеких шкільних років, – це катехізис і уроки, на яких ми займалися цим предметом. Його було викладено в невеликій книжці, заповненій сухими, мертвими питаннями та відповідями, відірваними від живих, повнокровних образів Святого Письма і здатними зацікавити хіба тільки літніх, зачерствілих людей із їх холодним розумом, і протягом багатьох років, – які здаються в юності такими довгими, – ми тільки те й робили, що вічно жували та пережовували цю книжку, заучували її слово в слово і переказували всі ці діалоги напам'ять, без ніякого розуміння. Грізні окрики та суворі покарання просвіщали нас у нашому невіданні, а гнітючий страх, як би не забути хоч одне з усіх цих темних слів, підстьобував нашу старанність, і до цього зводилося наше релігійне життя. Окремі віршовані уривки та строфи, настільки ж безладно вихоплені з псалмів і духовних пісень, а тому такі, що не бажали вкладатись у голову, як укладається цілий доладний вірш, який вчиш легко і з охотою, не допомагали розвивати пам'ять, а тільки обтяжували її. Від цих незграбно прямолінійних, сумовитих заповідей, покликаних викорінювати заскнілу невіру цілком сформованих, дорослих грішників, і від надчуттєвих і незбагнених догматів, що стояли в одному ряду з ними, віяло не лагідним духом поваги до людської особистості та її розвитку, а сморідним диханням дикого і відсталого варварства, яке бачить мету виховання лише в тому, щоб швидше пропустити юне покоління через якийсь знеособлюючий прес для моральної обробки й якомога раніше покласти на нього відповідальність за всі його думки і вчинки в сьогоденні і навіть у майбутньому.

Час від часу уроки катехізису ставали для мене справжніми тортурами; це траплялося по кілька разів на рік, коли надходила моя черга прислужувати пастору під час недільної служби та вести з ним той же безглуздий діалог, але вже в присутності всієї парафії, причому священик стояв на кафедрі на великій відстані від мене, так що мені доводилося говорити гучним, виразним голосом; а найменша обмовка або хоч одне забуте слово вважалося мало не оскверненням церкви. Щоправда, деяким жвавим на язик хлопчикам подобався цей обряд, оскільки саме він давав їм привід похизуватися своїм мистецтвом, відповівши на всі питання з елебною благоліпністю, але в той же час із якоюсь відчайдушною хоробрістю, і кожен із таких недільних

днів був для них радісним днем їх торжества. Однак саме такі діти завжди доводили своїм подальшим життям, що всі завчені ними слова так і залишилися для них порожнім звуком. Деякі люди бувають бунтарями від народження, і до їх числа я, мабуть, відніс би й самого себе, не тому, що мені було чужим релігійне почуття взагалі, ні, мені тільки було гидким відвідування церкви, і виною тому була, – хоча я цього й не усвідомлював, – та остання тоненька цівка диму від багать середньовіччя, що пішли в минуле, вона незримо пливла під лунким склепінням храму щоразу, коли там монотонно лунали авторитарні запитання та відповіді. Я аж ніяк не збираюся сказати, що я був якоюсь надприродно розумною дитиною, а моя відраза – свідомим протестом; просто в мені говорило своєрідне вроджене почуття.

Таким чином, мені мимоволі доводилось обмежуватися своїм особистим спілкуванням із Богом, і я, як і раніше, наполегливо дотримувався звички молитися поодинокі й самотійно звертатися до нього в різних справах, притому лише тоді, коли я відчував потребу в цьому. Тільки «Отче наш» я читав регулярно, вранці й увечері, та й то не вголос, а подумки.

Більш того, Господь Бог зовсім зник не тільки з мого внутрішнього, духовного життя, але й із життя зовнішнього, з моїх дитячих ігор та розваг, і, незважаючи на всі зусилля матінки й пані Маргрет, я ніяк не міг знайти місця для нього. На довгі роки сама думка про Бога стала для мене чимось прозаїчним у тому сенсі, який вкладають у це слово погані поети, які вважають прозаїчним справжнє життя, на відміну від вигадки та казки. Моїм казковим поетичним світом було, хоч як це дивно, саме життя і навколишня природа, і саме там я шукав радостей, в той час як Бог став для мене неминучою, але сірою і нудною, як прописна істина, дійсністю, від якої я намагався скоріше звільнитися, згадуючи про неї лише мимоволі, як дитина, що вдосталь напустувалась і зголодніла, згадує про буденний суп, який очікує її вдома. Все це було наслідком тієї методи, яка силоміць залучає дітей до релігії та яку я випробував на собі. В усякому разі, я не можу пригадати, – хоча і бачу ясно, як у дзеркалі, ту далеку пору мого життя, коли в мені ще не прокинулося зріле мислення, – щоб мені хоч раз довелося відчувати благочестивий молитовний трепет, нехай навіть у тій наївній формі, в якій його відчувають діти.

Ця пора ранньої, але майже повної невіри, що збіглася саме з тим віком, коли душа дитини така податлива та сприйнятлива, і тривала років сім-вісім, видається мені тепер безвідрадним і похмурим лихоліттям, і я звинувачую в цьому цілком катехізис та його проповідників. Бо пильніше вдивляючись у сутінки, в яких дрімала моя душа, я все більше переконуюся, що не любив Бога моїх дитячих років, а тільки звертався до нього в нужді. Лише тепер я зрозумів до кінця, що в ті далекі роки я жив немов під якимось похмурим і холодним покровом, що приховував від мене добру половину навколишнього світу, отупляв мій розум і робив мене покірним і боязким, так що я не розумів людей і не вмів висловити того, що я сам думав і відчував, а мої наставники бачили в мені загадку і, не знаючи, як до неї підступитися, твердили: «Дивний овоч росте в нашому городі, – не знаєш, що з ним і робити!»

Розділ десятий

Дитячі ігри

Тим охочіше я проводив час наодинці з самим собою, у своєму таємному дитячому маленькому світі, який я мимоволі змушений був сам для себе створити. Матінка дуже рідко купувала мені іграшки, думаючи лише про те, як би приберегти кожен зайвий гріш на майбутнє, коли я виросту, і вважала непотрібними всякі витрати, якщо тільки вони не призначалися на найнеобхідніше. Замість цього вона намагалася розважити мене тривалими розмовами, розповідаючи мені всілякі історії зі свого життя та з життя інших людей, а позаяк жили ми усамітнено, ця звичка полюбила і її самій. Проте ні бесіди з матінкою, ні години, проведені в дивовижному домі нашої сусідки, все-таки не могли заповнити мого дозвілля; я відчував потребу в якійсь більш живій справі, хотів чимось зайняти свої руки, але все це знову-таки залежало від мого вміння майструвати. Незабаром я зрозумів, що не можу розраховувати на допомогу зі сторони, і заходився сам виготовляти собі іграшки. Папір і дерево, незмінні помічники в таких випадках, скоро набридли мені, тим більше що у мене не було ментора, який навчив би мене прийомам цього мистецтва. Тоді безмовна природа сама дала мені те, що я марно шукав у людей. Придивляючись здалеку до моїх однолітків, я помітив, що деякі хлопчики є володарями невеликої колекції, що складалася головним чином із мінералів і метеликів, і що, гуляючи за містом, вони самі поповнюють свої зібрання за вказівками вчителя або батька. Наслідуючи їх, я зайнявся колекціонуванням за власним розумінням і зробив низку ризикованих експедицій на струмок і вздовж річки, де виблискували під сонцем наноси зі строкатої прибережної гальки. Незабаром я зібрав чималу колекцію різнобарвних мінералів – блискучих шматочків слюди та кварцу і ще якихось камінчиків, що привернули мою увагу своєю незвичайною формою. Шматки шлаку, викинуті в річку де-небудь на гірському заводі, я теж брав за зразки рідкісних порід, злитки скла – за коштовне каміння, а старий мотлох, подібний до осколків полірованого мармуру та завитків світлопрозорого алебастру, що перепав мені від пані Маргрет, був у моїх очах чимось надзвичайно стародавнім і рідкісним, наче його було знайдено у розкопках. Я наготував ящиків і коробок на всю колекцію та забезпечив кожен предмет ярличком із красномовним написом. Коли в нашому дворіку з'являлося сонце, я зносив усі мої скарби вниз, перемивав камінчик за камінчиком у струмені джерела, після чого розкладав їх на сонці, щоб вони просохли, і довго милувався їх блиском. Потім я укладав їх у попередньому порядку по коробочках, а найцінніші екземпляри ретельно обгортав шматочком бавовни, насмиканої з величезних тюків на пристані або коло торгового складу. Цього заняття мені вистачило надовго, однак мене цікавив тільки зовнішній бік справи, і коли я помітив, що інші хлопчики знають назву кожного каменю, що в їх колекціях є чимало дивовиж, абсолютно для мене недоступних, таких, як кристали та зразки різних руд, коли мені стало ясно, що всі вони вже дещо тямлять у цих речах, у той час як я нічого в них не тямлю, – тоді у мене пропав усякий інтерес до гри, і я тільки засмучувався, дивлячись на мої камінчики. Занедбані іграшки були для мене в той час якимось мертвим вантажем, і я не міг спокійно дивитися на них; якщо річ ставала мені непотрібною, я поспішав її спалити або заховати кудись подалі, і ось одного прекрасного дня я навантажив на себе всі свої камені, з чималим зусиллям відніс їх до річки, кинув у хвили й, сумний і зажурений, побрів додому.

Тепер я вирішив взятися за жуків і метеликів. Матінка зробила мені сачок і часто сама ходила зі мною на луки; вона схвалювала мою нову затію, позаяк вона явно не вимагала ні складних пристосувань, ні будь-яких витрат. Я ловив усе, що тільки потрапляло мені на очі, і незабаром незліченна безліч гусениць знемагали у мене в неволі. Але я не знав, чим їх годувати, та й узагалі не вмів із ними поводитись, і жодна з моїх вихованок не перетворилася на метелика. Крім того, я ловив і живих метеликів, і блискучих жуків, яких треба було умертвляти

і зберігати в їх природному вигляді, і це теж приносило мені чимало клопоту і прикрощів, бо, потрапивши в мої безжальні руки, ці тендітні божі створіння наполегливо чіплялися за своє життя. Коли ж вони нарешті вмирали, від їх забарвлення і природної принади не залишалося й сліду, і на моїх шпильках красувалося збіговисько розтерзаних мучеників, що викликали жалість. Та й сама процедура умертвіння втомлювала та збуджувала мене, бо я не міг спокійно дивитися на муки цих тендітних маленьких істот. Не можна сказати, що то була якась невластива дитині чутливість; неприємних чи байдужих мені тварин я здатний був мучити, як це роблять усі діти; просто я був несправедливо упереджений до цих строкатих створінь і жалів їх скоріше тому, що вони красивіші за інших. Їх тлінні останки незмінно налаштовували мене на меланхолійний лад, тим більше що з кожним із нещасних страждальців у мене було пов'язано спогад про щасливий день, проведений на лоні природи, або про яку-небудь пригоду. Кожен із них відтоді, як став моїм в'язнем, і до мученицької смерті випив свою чашу страждань, до яких був причетний і я, і їх безмовний прах був для мене красномовним докором.

Однак і це захоплення було забуто, коли я вперше побачив великий звіринець. Я негайно ж намірився завести у себе такий же і набудував безліч кліток і кліточок. Із більшою ретельністю я пристосовував під них ящики та коробки, виготовляючи їх із картону й дерева та приробляючи до них решітки з дроту та ниток, залежно від сили звіра, для якого призначалася клітка. Першим мешканцем звіринця була миша, що потрапила до мишоловки, звідки я перевів її в заздалегідь виготовлену камеру, діючи при цьому настільки повільно й обачно, ніби мені треба оселити за ґрати щонайменше ведмедя. За нею пішов молоденький кролик; кілька горобців, досить великий вуж, мідянка і ще кілька ящірок різної величини та забарвлення; незабаром з'явився величезний жук-рогач, який знемагав разом з іншими жуками в акуратно поставлених один на одного коробочках. Кілька великих павуків з успіхом замінювали мені лютих тигрів, бо, по правді сказати, я страшенно їх боявся і зловив їх у свій час із великими пересторогами. Тепер вони були в моїй владі, і я відчував моторошно-приємне почуття, спостерігаючи за ними, поки в один прекрасний день один із них не вирвався з клітки і, несамовито перебираючи лапками, забігав у мене по руці та по одягу. Я дуже злякався, але це тільки посилювало мій інтерес до звіринця, і я годував своїх звіряток вельми регулярно та навіть зазивав до себе інших дітей, із поважним виглядом даючи їм пояснення з приводу кожної істоти. Пташеня шуліки, якого мені вдалося придбати, я видавав за королівського орла, ящірок – за крокодилів, а вужів обережно виймав із купи ганчірок, де вони лежали, і обвивав їх кільцями навколо тіла ляльки. Інший раз я цілими годинами сидів один біля журних у неволі звірів і спостерігав за їхніми рухами. Миша давно вже прогризла дірку і вислизнула, у мідянки був зламаний хребет, хвості всіх крокодилів теж були відламані, кролик до того охляв, що був схожий на скелет, і все ж не вмівувався у своїй клітці, всі інші істоти дошли одна за одною, і це наводило мене на сумні роздуми, так що я вирішив убити і поховати всіх підряд. Я взяв тонкий і довгий залізний прут, розжарив один кінець і, просовуючи його тремтячою рукою то в одну, то в іншу клітку, мало не влаштував страшне кровопролиття. Проте мої звірята встигли вже мені полюбитися, і, побачивши здригання руйнованого живого тіла, я перелякався й не зміг довести справу до кінця. Я побіг у двір, викопав під горобинами яму, покидав туди абияк усіх моїх вихованців, мертвих, напівмертвих і живих, і квапливо закопав їх разом із клітками. Побачивши мене за цим заняттям, матінка сказала, що я міг би просто віднести звірів подалі від дому і випустити їх на волю, – можливо, там вони відійшли б. Я зрозумів, що вона має рацію, і каюся у вчиненому; лужок під горобинами довго ще вселяв мені жах, і я так ніколи й не наважився піддатися тій дитячій цікавості, яка завжди спонукає дітей знову викопувати те, що вони одного разу закопали, аби подивитися, що вийшло.

У будинку пані Маргрет я знайшов собі нову забаву. Виявивши серед її книг на рідкість безглуздий poradник із теософії, що містив проілюстровані описи різноманітних наївних експериментів, я вичитав там між іншим повчання для влаштування досліду, який дозволяє

наочно показати всі чотири стихії. Дотримуючись цих вказівок, я взяв велику колбу і наповнив її на чверть піском, на чверть водою, потім олією, а останню чверть залишив порожньою, тобто наповненою повітрям. Речовини відокремилися одна від одної й розмістилися в колбі згідно зі своєю питомою вагою, так що я міг на власні очі бачити чотири стихії, замкнуті в обмеженому просторі: землю, воду, вогонь (горюча олія) і повітря. Гарненько збавтавши вміст колби, я перемішував речовини, в результаті чого виникав хаос, потім він незмінно прояснявся, і це високовчене заняття приносило мені чимале задоволення.

Потім я брав аркуші паперу та малював на них за зразком, узятим із тієї ж книги, величезні сфери, покреслені вздовж і впоперек колами та лініями, облямовані кольоровими смугами і поцятковані цифрами та латинськими літерами. Чотири сторони світу, зони та полюси, зірки й туманності, стихії, темпераменти, чесноти і вади, люди і духи, земля, пекло, чистилище, сім небесних сфер – усе це було безладно, але все ж у деякій послідовності навалено в одну купу, так що розбиратися в цій премудрості було справою головоломною, але захоплюючою. Всі сфери були населені людськими душами, що ділилися на розряди, кожен із яких міг процвітати тільки в певній сфері. Я позначав їх зірочками, а зірочкам давав імена: вищого блаженства зазнавав мій батько, душа якого мешкала всередині трикутника, що зображував око Господнє, біля самісінької зіниці; через це всевидюче око вона, здавалося, дивилась на матінку й на мене, що гуляли в найкрасивіших місцевостях, які тільки є на землі. Зате мої недруги всі до одного знемагали в пеклі, в товаристві нечистого, якого я зобразив із довжелезним хвостом. Зважаючи на те, як поводитись окремі люди, я змінював їх місцеперебування, переселяв їх у вигляді заохочення в ті сфери, де жила публіка чистіша, або виганяв їх туди, де стоїть плач і скрегіт зубовний. Інших я піддавав випробуванню, і вони витали у мене між небом і землею; іноді я навіть зводив разом душі двох людей, які за життя терпіти один одного не могли, і прирікав їх на спільне ув'язнення в якій-небудь віддаленій сфері або, навпаки, розлучав двох люблячих, насилав на них багато різних негараздів, а потім улаштовував їм радісну зустріч в іншому, блаженному світі. Таким чином я тримав під наглядом усіх відомих мені людей, старих і молодих, і в цілковитій таємниці від них розпоряджався їхніми долями.

Далі в теософії рекомендувалося зайнятися виливанням у воду розтопленого воску, – не пам'ятаю вже, що саме був покликаний продемонструвати цей експеримент. Наповнивши водою кілька аптечних склянок, я почав бавитися, роздивляючись химерні форми, яких набував застигаючий віск, а потім закупорив склянки і поповнив ними мої наукові колекції. Ці маніпуляції зі склянками припали мені до смаку, а коли я набрів на анатомічний музей при лікарні та, завмираючи від страху, нашвидку пробіг по його залах, у мене виникла нова ідея на цей рахунок. Справа в тому, що ті посудини з ембріонами та виродками, які я все-таки встиг розгледіти, викликали у мене жвавий інтерес, і, побачивши в них чудові зразки для моєї колекції, я вирішив виліпити щось подібне. В одній із шаф у матінки зберігалися шматки суворого, а також і вибіленого полотна, натканого нею в години дозвілля, і в тій же шафі було приховано, а потім забуто кілька плиток чистого воску, які свідчили, що багато років тому господиня будинку старанно займалася бджільництвом. Відламуючи від цих плиток усе більші шматки, я почав ліпити курйозних великоголових чоловічків, точнісінько таких, як у музеї, тільки трохи менших, і прагнув усіляко урізноманітнити їх і без того фантастичний вигляд. Я намагався роздобути якомога більше склянок усілякої форми і величини та підганяв під них мої фігурки. У високих та вузьких флаконах із-під одеколону, в яких я відбивав шийку, бовталися на ниточці довготелесі та худі суб'єкти, в плоских і широких банках із-під мазі тулилися роздуті, як пузир, карлики. Замість спирту я наповнював судини водою і давав кожному з їхніх мешканців яке-небудь кумедне прізвисько, позаяк ліплення фігурок виявилася превеселим заняттям, і мій спочатку суворо науковий інтерес непомітно змінився інтересом до гумористичного боку справи. Коли у мене набралось десятків три таких красенів і кінчався віск, я вирішив охрестити всю чесну компанію і забезпечив мої творіння кличками на кшталт Пта-

шиний Ніс, Кривоніжка, Кравчик, Круглопузик, Ганс Пупок, Воскогриз, Восковик, Медовий Чортик та іншими подібними до цих іменами. Я тут же склав для кожного з них короткий життєпис і довго ще з захопленням придумував подробиці їх минулого життя, яке вони провели в тій горі, звідки, за розповідями наших нянечок, беруться маленькі діти. Я навіть виготовив для кожного особливу таблицю зі сферами, де зазначав усі його добродійні або погані вчинки, і якщо хто-небудь із них викликав на себе моє невдоволення, я чинив із ним точно так само, як із живою людиною, і відправляв його на помешкання в яку-небудь гіршу місцевість. Усе це я проробляв у одній віддаленій кімнатці, де стояв мій улюблений потемнілий від часу стіл із кількома висувними шухлядками. Одного вечора, коли вже сутеніло, я розставив на ньому всі мої склянки, так що утворилося коло, всередині якого красувалися чотири стихії, і, розклавши яскраво розфарбовані таблиці, освітлювані восковими чоловічками, що тримали в руках запалені гноти, занурився у вивчення сузір'їв на картах, викликаючи зі строю та піддаючи огляду по черзі то Восковика, то Кривоніжку, то Пташиного Носа, зважаючи на те, чий гороскоп я складав. Раптом я ненавмисно штовхнув стіл, так що склянки дзвякнули, а воскові чоловічки захитались і засмикались. Це мені сподобалось, і я почав ритмічно постукувати по столу, а вся компанія затанцювала в такт ударам; тоді я заспівав і затарабанив по столу ще голосніше й несамовитіше, так що склянки відчайдушно задеренчали, стукаючись одна об одну. Як раптом за моєю спиною хтось пирхнув, і в кутку блиснули двоє яскравих очей. Це була якась чужа, дуже велика кішка, що виявилася замкненою в кімнатці, вона досі сиділа тихенько, а тепер злякалася шуму. Я хотів прогнати її, але вона погрозовито вигнула спину, найжачилась і з гучним бурчанням витріщилася на мене; злякавшись, я відчинив вікно і кинув у неї склянку; кішка спробувала скочити на підвіконня, але зірвалася і знову перейшла в наступ. Тут я взявся шпурляти в неї одну фігурку за одною; спочатку вона забилася в страшних судамах, потім скрутилась у клубок, готуючись до стрибка, а коли я нарешті метнув її просто в голову всі чотири стихії, вона опинилась у мене на грудях і запустила кігті в мою шию. Я звалився під стіл, свічки погасли, і, опинившись у темряві, я почав кричати і кликати на допомогу, хоча кішка вже втекла. Матінка, що увійшла в кімнату саме в той момент, коли кішка вибиралася на волю, застала мене лежачим на підлозі майже непритомного, а навколо мене струмками текла вода і всюди валялися осколки скла та страшні потвори. Вона ніколи не звертала уваги на мою метушню в комірчині, радіючи з того, що я поведжуся тихо й не сумую, і тепер із подивом слухала мою плутану розповідь про подію. Попутно вона виявила, що її запас воску сильно підтанув, і вже з деякими ознаками гніву почала розглядати руїни мого загублого світу.

Це подія наробила чимало галасу. Пані Маргрет попросила розповісти, як було діло, побажала особисто оглянути розфарбовані карти та інші сліди того, що сталося і дійшла висновку, що тут явно щось негаразд. Вона побоювалася, що, читаючи її книги, я міг, чого доброго, набратись якихось небезпечних секретів, що залишилися недоступними для неї самої через її невміння читати як слід, і урочисто, мовби даючи зрозуміти, що вважає справу вельми серйозною, замкнула найбільш підозрілі книги в шафу. У той же час вона потай відчувала певне задоволення, – адже вона давно вже говорила, що все це зовсім не такі нешкідливі речі, як думають інші, і, як видно, була її правда. Вона була твердо переконана в тому, що завдяки її книгам я ледве не став чарівником-початківцем.

Розділ одинадцятий

Театральні пригоди. – Гретхен і мавпа

Після всіх цих невдач моє самотництво й тихі ігри наодинці з самим собою обридли мені, і я зійшовся з компанією хлопчаків, які весело проводили час, влаштовуючи театральні вистави у великій старій бочці. Вони повісили перед бочкою завісу, й ті деякі щасливці, яким вони милостиво дозволяли бути глядачами, змушені були шанобливо очікувати, поки актори закінчать свої таємничі приготування. Потім завіса перед святилищем мистецтва відкривалася, кілька лицарів у паперових обладунках нашвидку обмінювалися досить міцними лайливими промовами, а покінчивши з цим, відразу ж починали дубасити один одного й падали замертво в той момент, коли опускалася дірява завіса, зроблена зі старого килима. Побачивши, що я тямущий хлопчина, вони незабаром відкрили мені доступ у бочку, і з моїм приходом репертуар відразу ж набув більш визначеного характеру, позаяк я почав підбирати короткі сценки зі Священного Писання або з народних книг, списуючи слово в слово діалоги, на які натрапляв там, і вставляючи між ними кілька сполучних реплік від себе. Крім того, я висловив побажання, щоб у акторів був окремих вхід, що дозволило б їм не показуватися публіці до початку вистави. З цією метою ми довго пиляли, рубали та буравили днище бочки, поки не вийшла діра, через яку сяк-так міг пролізти воїн у повному озброєнні, й не можна було без сміху дивитись, як він починає виконувати свій ефектний монолог із трагічними завиваннями, ще не встигнувши виповзти з діри і стати на весь зріст. Потім ми натягали зелених гілок, аби перетворити середину бочки на ліс; я утикав ними всі стінки, залишивши вільним тільки зверху отвір для затички, звідки мали лунаєти голоси небожителів. Один із хлопчиків приніс добрячий кульок сценічної пудри, що вельми пожвавило наші вистави та додало їм деякого блиску.

Одного разу ми розігравали історію про Давида і Голіафа. На початку п'єси на сцені показалися філістимляни, які поводитись як справжні язичники; поштовхавшись у бочці, вони вийшли назовні, на просценіум. Потім почали виповзати діти ізраїльські; вони були у великій тузі й, гірко нарікаючи, стали по інший бік бочки, і тут з'явився Голіаф, довготелесий старший хлопчисько, що викликав своїми сміховинними кривляннями дружний сміх обох ворогуючих сторін і всієї публіки; він довго ще куражився, як раптом Давид, миршавий, але лиходійний хлопчина, вирішив покласти край його хвастошам і, взявши свою пращу – зброя, якою він володів досконало, – метнув у нього великий каштан і влучив просто в лоб. Не бажаючи залишатися в боргу, розлючений Голіаф з усієї сили стукнув Давида по голові, й тут герої вчепилися один в одного й затіяли відчайдушну бійку. Глядачі та обидва бездіяльні війська гучними оплесками висловлювали свої симпатії до того чи іншого з супротивників; я ж сидів верхи на бочці з недогарком свічки в одній руці та з набитою каніфоллю глиняною люлькою в іншій і зображував Зевса, метаючи крізь дірку величезні блискавки, так що в зелених гілках невпинно звивалися язички полум'я, а срібний папір на шоломі Голіафа таємничо мерехтів у їх трепетному світлі. Час від часу я на хвилинку заглядав у бочку, а потім знову брався розсипати блискавки, щоб іще більше роздратувати доблесних бійців, і щиросердо вважав себе володарем світу, як раптом моє царство захиталося, перевернулось, і я злетів із мого захмарного трону, бо врешті-решт Голіаф здолав-таки Давида і з силою жбурнув його об стінку. Тут здійнявся страшенний крик, на місце події наспів власник бочки, і, виявивши самовільно вироблені нами переробки, оголосив наш імпровізований театр закритим, причому не обійшлося без лайки та запотиличників.

Однак, ми не дуже-то горювали про наш утрачений рай, оскільки незабаром після цього в місто приїхала трупа німецьких акторів, аби з дозволу начальства спорудити перед його жителями храм пристрастей людських, набагато більш досконалий, ніж усе те, що досі створили

наші любителі, дорослі й діти. Мандрівні артисти влаштувалися в одному із міських готелів, перетворивши його простору танцювальну залу на театральне приміщення, і зняли ще й усі вільні кімнати та кутки скромніші, заповнивши їх своїми чадами і домочадцями. Тільки директор трупи жив на широку ногу і мав у своєму розпорядженні більш імпозантне житло.

Готель, перетворений на театр, із його гамірним життям вабив нас не лише вечорами, коли давалися вистави, – в денний час там теж було на що подивитись, і ми простоювали перед ним цілими годинами, аби ближче роздивитися героїв дня – королів і принцес, що час від часу з'являлися біля під'їзду й викликали наше захоплення сміливістю та витонченістю свого вбрання та манер, – і, до речі, не пропустити жодного з робітників, які переносили то приладдя для облаштування сцени, то кошики з червоними плащами, шпагами та іншим реквізитом. Але найчастіше ми проводили час біля прибудованого ззаду відкритого навісу, де працював художник; оточений батареєю відер із фарбами, недбало засунувши одну руку в кишеню, він творив справжні дива над розкладеними перед ним полотнищами та смугами картону, перетворював з кожним помахом його без міри довгого пензля. Я чітко пам'ятаю, яке глибоке враження справили на мене легкі та впевнені рухи його руки, коли він розписував кімнату з червоними шпалерами й обабіч вікна, як за помахом чарівної палички з'явилися легкі, майже прозорі білі гардини; побачивши ці вміло нанесені штрихи та цяточки, білі на червоному тлі, я немов прозрів: адже я завжди дивився на такі речі як на диво, не розуміючи, в чому тут секрет, тим більше що досі мені доводилося бачити їх тільки у вечірньому освітленні. У той момент у мене зародилося перше невиразне поняття про те, що становить сутність живопису; густі фарби, що вільно наносяться на прозору матерію та щільно вкривають її, роз'яснили мені багато чого; після цього я почав уважно розглядати кожну картину, що потрапляла мені на очі, намагаючись визначити, де проходить межа, що розділяє ці дві сфери, і зроблені мною відкриття допомогли мені стати вище наївного уявлення про мистецтво як про щось надприродне, чого я сам так ніколи й не навчуся, стати вище забобону, перед яким інші люди безпорадні.

Вечорами, перед спектаклем, ми були незмінно на своєму місці, всі, як один, і шастали навколо будівлі, як кіт біля комори. Знаючи ощадливість матінки, я й думати не смів про те, щоб потрапити до храму мистецтва законним шляхом, і почувався якнайкраще в компанії моїх приятелів зі школи бідняків, які змушені були проникати туди так само, як і я, тобто надаючи дрібні послуги або ж пускаючись на різні відчайдушні хитрощі. Мені самому вже не раз вдавалось із завмиранням серця прослизнути в переповнену залу; коли завіса піднімалась, я спочатку із задоволенням зупинявся очима на декораціях, потім на костюмах виконавців, і тільки пропустивши неабияку частину дії, занурювався у вивчення фабули. Незабаром я уявив себе великим знавцем театру і вів тривалі суперечки з друзями, намагаючись при цьому здаватися байдужим. Ця роздвоєність – напускна байдужість знавця і захоплене здивування будь-якою, навіть найпосереднішою п'єсою – вже починала дратувати мене, і я палко мріяв зробити щось таке, що відразу ж відкрило б мені доступ за лаштунки, щоб побачити ближче звабливе видовище та його учасників і зрозуміти, якими засобами вони цього досягають; мені думалося, що це найкраще місце на землі й ніде не живеться так добре, як там, де люди – вищі істоти, які не знають суєтних земних пристрастей. Я зовсім не сподівався, що моє бажання коли-небудь здійсниться, як раптом мені допоміг несподіваний щасливий випадок.

Одного разу, – того вечора якраз давали «Фауста», – ми стояли біля бічного входу і зовсім було зневірилися потрапити до зали. Ми знали, що сьогодні в театрі покажуть преславного доктора Фауста, з яким ми встигли досить добре познайомитись, а також сатану в усій його красі, але всі наші звичайні лазівки були на цей раз закриті й перешкоди, котрі стали на нашому шляху, здавалися нездоланими. Засмучені, ми слухали звуки увертюри, яку виконували аматори з числа поважних городян, і ламали голову над тим, чи не можна все ж як-небудь пробратися до зали. Був темний осінній вечір, холодний дощ накрапав не перестаючи. Я змерз і вже подумував, чи не піти мені додому, тим більше, що матінка не раз лаяла мене

за мої вечірні прогулянки, як раптом у потемках відчинилися двері, і вискочив звідти добрий дух в особі капельдинера і крикнув: «Гей ви, шибеники! Завітайте сюди! Троє чи четверо з вас будуть сьогодні грати на сцені!» Почувши ці слова, що пролунали як якесь чарівне заклинання, ми негайно ж кинулися в двері, й найсильніші протиснулися уперед, – адже в таких випадках кожен має право думати тільки про самого себе. Одначе капельдинер прогнав їх, заявивши, що вони занадто високі й товсті, оглянув задні ряди, де стояли малюки, які не дуже-то сподівалися на успіх, підкликав мене і сказав: «Ось цей підійде, з нього вийде прекрасна мавпа!» Потім він вихопив іще двох інших таких же хирлявих хлопчаків, замкнув за нами двері й повів нас за собою до невеликої зали, який слугував костюмерною. Ми навіть не встигли розгледіти купи костюмів, обладунків та зброї, що лежали там, бо нас швидко роздягли і зашили в дивовижні шкури, які сховали все тіло з ніг до голови. Маска з мавпячою мордочкою, що відкидалась, як капюшон, і довгі хвости, які ми тримали в руках, зовсім змінили нас, і лише тепер, побачивши себе в цьому новому образі, ми зрозуміли, як нам пощастило, просяяли від захоплення й почали вітати один одного.

Потім нас провели на сцену, де нас радо зустріли дві великі «мавпи», які нашвидку пояснили нам, у чому полягатимуть наші обов'язки. Ми швидко зрозуміли, що від нас вимагається, й успішно довели своє вміння ходити колесом і стрибати, як мавпи, а також граціозно качати кулю, після чого нас відпустили до початку нашого виступу. Ми розгулювали з поважним виглядом серед строкатого збіговиська людей, які безладно товпились у вузькому проході між справжніми та намальованими стінами; я дивився, не зводячи очей, то на сцену, то за лаштунки і з захватом спостерігав за тим, як із безликого хаосу, що глухо та неспокійно гудів, безшумно і непомітно виникали стрункі живі картини та окремі фігури, які раптово з'являлись у просторій, яскраво освітленій рамі й розмірено рухалися там, немов у якомусь потойбічному світі, а потім так само загадково знову зникали в темряві. Артисти сміялись і жартували, мило базікали та сварились один з одним: але от хто-небудь із них несподівано покидає своїх співрозмовників; одна мить – і він уже стоїть в урочистій позі один на один зі знадливими чудесами чарівного царства, і його обличчя, звернене до моря невидимих для мене глядачів, виявляє таку смиренність, немов перед ним зібралася рада богів. Не встигну я озирнутись, як він знову з'являється серед нас і, як нічого не сталося, продовжує перервану розмову та знову розводить ніжні розмови або свариться з ким-небудь, а в цей час від натовпу артистів уже відокремився хтось інший, аби знову виконати те ж саме. У цих людей було два життя, й одне з них, напевно, тільки марилося їм; однак я ніяк не міг зрозуміти, яка з двох сторін цього подвійного життя була для них сном і яка – самою дійсністю. І в тій і в іншій були, як видно, свої радощі та прикраси, змішані одні з одними порівну, але та частина сцени, яку було видно публіці, уявлялася мені світлим царством розуму та людської доблесті, де вічно світить сонце, і, поки не опускали завісу, це царство жило повним, справжнім життям; як тільки вона падала, все знову розпливалось у невиразний примарний хаос. Деякі мешканці цього похмурого, схожого на заплутаний сон світу справляли на мене враження людей поривчастих і пристрасних, і мені здавалося, що там, у кращій половині їхнього життя, вони були найбагатшими і незабутніми героями; що ж до тих, хто зблизика мав спокійний, байдужий і миролюбний вигляд, то там, на тлі всієї цієї пишноти, їх роль була досить жалюгідною. Текст п'єси був ніби музикою, яка оживляла все, що відбувалося на сцені. Тільки-но вона замовкала, дія припинялась, як годинник, коли в ньому закінчується завод. Поезія «Фауста», що викликає трепет у кожного німця, тільки-но він почує хоч один рядок, цю вражаюче вірно схоплену соковиту народну мову, лилася безперервно, як прекрасна пісня, і я радів і дивувався разом з усіма її красі, хоча сенс усього почутого доходив до мене так важко, ніби я й справді був мавпою.

Раптом я відчув, що мене схопили за хвіст і тягнуть спиною вперед на сцену, перетворену на кухню відьми, де вже весело скакали всі інші мавпи. З партеру смутно біліла та виблискувала незліченна кількість облич і очей. Захоплений моїми спостереженнями, я й не помітив,

як на сцені з'явилися декорації, що зображували кухню відьми, й упустив так багато цікавого, що тепер не знав, на що мені й дивитися: чи то на навколишню фантастичну обстановку, на страшні пики та примари, чи то на витівки Мефістофеля, відьми та моїх товаришів-мавп. Зовсім забувши, що й сам я теж мавпа і мушу грати свою роль, забувши розучені кривляння та стрибки і все на світі, я спокійнісінько почав спостерігати за тим, що робили інші. У цей час Фауст захоплено дивився в чарівне дзеркало, і мене розбирала цікавість, що ж таке там можна побачити. Наслідуючи йому, я подивився в той же бік; мигцем ковзнувши по порожньому, намальованому дзеркалу, мій погляд спрямувався далі, й там, у штовханині закулісного життя, переді мною постало те бачення, про яке говорив Фауст. Гретхен саме готувалася до виходу; мабуть, вона була чимось глибоко схвильована, позаяк довго і ретельно витирала обличчя білою хусткою, немов бажаючи приховати сліди сліз, а потім почала накладати останні мазки гриму, час від часу обертаючись, аби кинути уривчасту фразу комусь, хто стояв позаду неї. Вона була дуже гарна собою, і я весь вечір очей із неї не зводив, незважаючи на те, що мої старанні побратими-мавпи півголосом ляляли мене і навіть намагалися непомітно дати мені стусана. І ось, опинившись нарешті в тих вищих сферах, куди я ще недавно так мріяв потрапити, я пристрасно бажав тепер одного: скоріше повернутися туди, де виднілася огрядна фігура моєї красуні.

Нарешті термін нашого перебування на сцені закінчився, і я безславно зійшов або, вірніше, в нетерпінні зістрибнув із підмостків, зробивши тим самим мій перший і останній вдалий стрибок, і постарався стати так, аби бути якомога ближче до прекрасного видива. Але тут наспів вихід Гретхен, і через хвилину вона була на сцені, наодинці з публікою, так що і цього разу я міг бачити її тільки здалеку.

Вона була, як видно, чимось сильно розчарована, а тому її гра являла собою дивну суміш грації та явного гніву. Це поєднання погано в'язалося з образом Гретхен, але зате воно надавало виконавиці своєрідної принадності, я від усієї душі співчував їй, ненавидів її ворогів, невідомих мені, і, здогадуючись, що вона тут головна героїня, щойно склав про неї цілу романтичну історію. Однак подальша доля Гретхен складалася трагічно, і незабаром швидкоплинне породження моєї фантазії стало розпливатися й непомітно для мене злилося з дією самої п'єси. Сцену в темниці, коли Гретхен лежить на соломі й говорить як у маренні, актриса грала з такою досконалістю, що мене від страху кидало в тремтіння, і все-таки, весь палаючи від хвилювання, я жадібно насолоджувався прекрасними рисами цієї вкрай нещасної жінки; адже я думав, що вона і справді нещасна, і був вражений і в той же час глибоко задоволений цією сценою, сильніше якої я досі нічого не бачив і не чув.

Завіса опустилась, і за лаштунками почалася метушлива, безладна біганина, а я нишпорив у всіх під ногами в пошуках аркушів паперу, які я ще раніше помітив у руках директора трупи і в акторів; нарешті я знайшов їх у куточку за однією з бутафорських стін. Мені не терпілося заглянути в ці списані аркуші, що таїли в собі таку величезну силу впливу, і незабаром я весь поринув у читання ролей. Але хоча я вже збагнув і відчув зовнішню, тілесну оболонку трагедії в особі її героїв, написані на папері слова, ця мова знаків, якою великий поет висловлював свою зрілу, мужньо-сувору думку, були абсолютно недоступні нерозвиненому розуму дитини; самовпевнений юнак, який дерзнув проникнути у вищі сфери, змирився, знову побачивши себе перед замкненими дверима, і незабаром я міцно заснув над моїми вченими заняттями.

Коли я прокинувся, в театрі було тихо й безлюдно, вогні були погашено, і місяць-повня лив своє світло через куліси на сцену, де панував химерний безлад. Я не міг збагнути, що зі мною і де я перебуваю, а проте, коли я усвідомив своє становище, мене охопив страх, і я почав шукати вихід, але двері, через які я увійшов, виявилися замкненими. Тоді я примирився зі своєю долею й вирішив іще раз оглянути приміщення та всі дивовижі, що були в ньому. Я торкав усю цю паперову пишність, яка шаруділа під руками, і, помітивши коротенький плащ та

шпагу Мефістофеля, що лежали на стільці, надів їх поверх моєї мавпячої шкіри. Вбравшись таким чином, я почав ходити туди й сюди в яскравому світлі місяця, час від часу оголюючи шпагу та роблячи випаді. Потім я виявив блоки, на яких було закріплено завісу, і мені вдалося підняти її. Переді мною відкрилася темна, чорна зала для глядачів, що дивилася на мене, як око сліпого; я спустився в оркестр, де безладно лежали інструменти; тільки скрипки були дбайливо укладені в свої футляри. На литаврах лежали витончені точені палички; я взяв їх у руки і нерішуче вдарив по туго натягнутій шкірі, яка видала приглушений рокітливий звук. Тоді я осмілів і вдарив сильніше, потім іще сильніше, так що врешті-решт вибухнула ціла буря звуків, які розігнали нічну безмовність порожньої зали. З моєї примхи гуркіт то наростав, то завмирав, а моторошні, повні очікування паузи, коли він стихав зовсім, подобалися мені ще більше. Я тарабанив доти, поки сам не злякався; тоді я кинув палички, виліз із оркестру і, не наважуючись підвести голову, пробіг по лавках, які стояли в партері, й забився в найдаальший кут. У порожній залі було холодно і страшно, й мені захотілося додому. У цьому кінці зали вікна були щільно зачинені, так що таємниче світло місяця осявало тільки сцену, де все ще стояли декорації темниці. Дверцята на задньому плані так і залишилися відчиненими, і блідий промінь місяця падав на постелену біля неї солому, де було ложе Маргарити; мені згадалася красуня Гретхен та страта, що загрожує їй, і, дивлячись на безмовну, залиту чарівним сяйвом темницю, я відчував іще більше благоговіння, ніж Фауст, коли він вперше увійшов до спальеньки Гретхен. Підперши щоки обома руками, я почав із тихим смутком дивитися на сцену, особливо часто зупиняючись поглядом на напівосвітленій ніші, де лежала солома. Як раптом у темряві щось заворушилося; затамувавши подих, я подивився в той бік, – у ніші стояла біла фігура; це була Гретхен, точнісінько така, якою я бачив її востаннє. Холодне тремтіння пробігло по моєму тілу, зуби у мене зацокотіли, але в той же час серце сильно стислося від несподіваної радості, й на душі стало тепло. Так, це була Гретхен або, можливо, її привид, хоча здалеку я й не міг розгледіти риси її обличчя, від чого вона здавалася мені ще більш схожою на привид. Вона напружено вдивлялася в темряву, наче шукала когось у залі. Я встав і з серцем, що голосно калатало, попрямував до сцени; переступаючи через лавки, я раз у раз зупинявся, але потім знову йшов далі, немов якась невидима рука владно штовхала мене вперед. Хутро, в яке я був зашитий, робило мої кроки нечутними, так що вона помітила мене лише тоді, коли, вилазячи із суфлерської будки на сцену, я потрапив у смугу місячного світла і постав перед нею в моєму дивному вбранні. Я помітив, як вона з жаху повернула на мене свої очі, що яскраво блищали, а потім відсахнулася, хоча й не видала жодного звуку. Я тихенько наблизився на крок і знову зупинився; очі мої були широко розкриті, простягнені до неї руки тремтіли, але гаряча хвиля радості, що захльостувала мене, підігрівала мою мужність, і я сміливо пішов просто назустріч примарі. Але тут вона вигукнула: «Стій! Звідки ти такий узявся?» – і в її голосі й у загрозливо витягнутій руці було так багато владної сили, що я негайно ж зупинився, як заворожений. Ми пильно дивились одне на одного; тепер я добре впізнавав її риси; на ній був білий пеньюар, шия і плечі були оголені та м'яко світилися, як сніг у зимову ніч. Я відразу ж відчув, що переді мною жива людина, і показна хоробрість, яку я напустив на себе, думаючи, що маю справу з привидами, перетворилася на природну боязкість, на збентеження хлопчика, що ненароком побачив так близько жіноче тіло. Що ж до її самої, то вона все ще не вирішила, чи слід приписати мою появу нечистій силі, та про всяк випадок запитала ще раз:

– Хто ти, хлопчику?

Я смиренно відповів:

– Мене звуть Генріх Лее, я грав у вас мавпу, і мене тут замкнули!

Тоді вона підійшла до мене, відкинула мою маску, взяла моє обличчя в свої долоні і сказала з гучним сміхом:

– Ах ти, Господи Боже мій! Та це та сама мавпа, що цілий вечір очей з мене не зводила! Ах ти пугун! Так ось хто наробив тут такого шуму! А я-то подумала, що це грім гримить!

– Так! – відповів я, не зводячи очей із вирізу її сорочки, де білили її груди, і душу мою знову охопив радісний молитовний настрій, якого я не знав уже давно, з того часу, коли я дивився в роззолочені заходом небесні далі й мені здавалося, що я бачу там самого Господа Бога.

Я довго ще спокійно і неквапливо розглядав її гарне обличчя, з наївною відвертістю замилювавшись чарівними лініями губ, які дихали ніжністю. Деякий час вона мовчки і серйозно дивилася на мене, потім промовила:

– А ти, як видно, славний хлопчина, та тільки ось виростеш і станеш таким же негідником, як і всі.

З цими словами вона пригорнула мене до себе й кілька разів поцілувала в губи, так що вони завмерли й тільки в проміжках між її поцілунками тихо ворушилися, шепочучи молитву, яку я таємно посилав до Бога, від усієї душі дякуючи йому за казкову пригоду, що випала на мою долю.

Потім вона сказала:

– А тепер залишайся-но ти у мене, поки не розвидниться, це буде найрозумніше: адже зараз уже далеко за північ! – І, взявши мене за руку, провела у віддалену кімнату; після закінчення вистави вона влаштувалася тут на нічліг і спала, поки її не розбудив учинений мною нічний переполох. Вона перестелила своє ліжко, залишивши місце в ногах для мене, і, почекавши, поки я там влаштуюся, щільно закуталася в оксамитову королівську мантию й уляглася так, що ступні її маленьких ніг легко спиралися на мої груди, від чого моє серце радісно закалатало. Так ми й поснули, точнісінько в тій же позі, як ті кам'яні фігури на стародавніх надгробках, де зображено на повний зріст лицаря, що спить зі своїм вірним псом у ногах.

Розділ дванадцятий

Любителі читання. – Брехня

Не з'явившись додому до ночі, я завдав матінці стільки занепокоєння та клопоту, що вона суворо заборонила мені гуляти вечорами й відвідувати театр; та й в денний час вона наглядала за мною більш ретельно, ніж раніше, і не дозволяла мені водитися з дітьми бідняків, яких чомусь було заведено вважати поганими та розбещеними хлопчиками. І от приїжджі актори закінчили свої гастролі в нашому місті, а я так і не побачив свою нову знайому, яка остаточно заволоділа тепер моїм серцем. Почувши, що трупа поїхала, я сильно засумував і досить довго був невтішним. Чим менше я знав про ту країну, куди вони верстали дорогу, тим більш бажаним уявлявся мені світ, який лежав по той бік гір, – заповітний край туманних мрій і невимірної туги.

Приблизно в цей час я близько зійшовся з одним хлопчиком, сестри якого, вже дорослі дівчиці, були великі любительки читання і зібрали у себе вдома безліч поганих романів. Зачитані томи з платних бібліотек, жалюгідний мотлох, який дістався у подарунок від подруг зі знатних родин або придбаний у лахмітника, – всі ці досить брудні на вигляд книги валялись у них на підвіконнях, лавках і столах; по неділях усе сімейство віддавалось читанню, причому за цим заняттям можна було застати не тільки дівчат і їх кавалерів, а й батька і матір, усіх інших мешканців будинку і навіть випадкових гостей. Старі батьки були люди пусті й бачили в читанні забаву, яка давала їм привід поплескати язиками, а молодь підігрівала цими вульгарними, позбавленими смаку книжечками свою уяву або, вірніше, шукала в них якийсь інший, прекрасний світ, не схожий на навколишню дійсність.

У будинку були книги двох сортів. Одні носили на собі печатку розбещених вдач минулого сторіччя: листування закоханих, амурні пригоди; інші являли собою грубуваті лицарські романи. Для дівчат головний інтерес становили романи любовні, які вони читали зі своїми шанувальниками, на кожному слові дозволяючи їм то потиснути собі ручку, то поцілувати себе; ми ж, хлопчики, на щастя, були ще абсолютно байдужі до цих книг, сповнених відверто чуттєвими сценами найгіршого штибу, які нічого не говорили нашій уяві та здавались нам нудними; зате, поцупивши ту чи іншу книжку про пригоди лицарів, ми були дуже задоволені своєю здобиччю і негайно ж віддалялися в який-небудь затишний куточок. Ці вульгарні твори, де всі мрії та бажання героїв були такі виразні й настільки легко збувались, прийшлися мені дуже до ладу, позаяк там говорилося про любов, і я знайшов у них назву для моїх неясних поривів, які я досі сам не зумів би визначити. Найцікавіші історії ми незабаром запам'ятали слово в слово і довго, з неослабним інтересом розігрували їх в особах; ми давали наші вистави всюди – то на кам'яних плитах дворів, то в лісі, то в горах, – а склад виконавців поповнювався просто по ходу дії, за рахунок поступливих малюків, яким ми в двох словах пояснювали, що їм треба робити. У ході цієї гри ми помалу приточили від себе так багато нових епізодів і пригод, що від первісного сюжету не залишилось і сліду, – тепер лицарями були вже ми самі, й один із найсерйознішим виглядом розповідав іншому довгу, нескінченну історію свого кохання і скоєних ним подвигів; зрештою, ми самі безнадійно заплуталися в сплетеній нами жакливій сіті брехні: адже, оповідаючи про свої вигадані пригоди, кожен із нас удавав, ніби він розраховує на цілковиту довіру слухача, а той у своїх же інтересах прикидався, ніби й справді вірить оповідачеві. Мені було неважко підтримувати цю видимість правдоподібності, оскільки головну роль у наших оповідках неодмінно грала якась блискуча красуня з числа найбільш знатних дам нашого міста, і незабаром я й справді став щирим прихильником і обожнювачем моєї обраниці – тієї дами, яку я зробив героїнею мого вигаданого роману. Були у нас і могутні вороги, і небезпечні суперники, – так ми називали між собою поважних, по-лицарськи галантних офіцерів, яких ми нерідко бачили на вулицях гордо гарцюючими на своїх конях.

У схованках у нас лежали величезні багатства, ми повновладно розпоряджалися ними, будували чудові замки у віддалених куточках країни, і то один, то інший з важливим і заклопотаним виглядом заявляв, що їде оглядати свої володіння. Одначе помисли мого приятеля були спрямовані скоріше на збагачення та своє особисте благополуччя, і його уява було зайнята різноманітними хитромудрими планами на цей рахунок, на які він був надзвичайно винахідливий, у той час як я зосередив усю силу фантазії на своїй дамі серця; що ж стосується тих дріб'язкових турбот про грошові справи, які він невпинно вигадував, то я вирішив перевершити його та розправився з ними раз і назавжди, пустивши в хід іще одну грандіозну брехню – нібито я знайшов скарб із незліченним багатством. Мабуть, це його дратувало, в усякому разі, якщо я був задоволений породженням моєю фантазією світом і не дуже-то турбувався про те, наскільки достовірні його хвалькуваті вигадки, то він уже почав сумніватися в достовірності того, що розповідав я, і приставав до мене, вимагаючи доказів. Одного разу, коли я мимохідь зауважив, ніби у нас в погребі стоїть ціла скриня, набита золотом і сріблом, йому загорілося зараз же побачити її, і він довго наполягав на цьому. Я звелів йому прийти в певний, зручний для мене день і годину, він з'явився точно в призначений час, і лише тоді, в останню хвилину, я раптом зрозумів, у яке делікатне становище він мене поставив. Не розгубившись, я відразу ж попросив його почекати біля дверей, а сам побіг у ту кімнату, де у матінки була захована в письмовому столі дерев'яна скринька зі скромними коштовностями у вигляді старовинних і сучасних срібних монет і декількох золотих дукатів. Ця скарбниця складалася наполовину з сувенірів, подарованих колись матінці її хрещеними, наполовину з подарунків моїх хрещених, і її повноправним власником вважався я. Кращою прикрасою колекції була масивна золота медаль завбільшки з талер, яка становила значну цінність; її піднесла мені в нападі щедрості пані Маргрет, наказавши віддати її на збереження матінці та не забувати мою благодійницю, коли я виросту і коли її вже, напевно, не буде на світі. Користуючись даним мені правом у будь-який час самому відчиняти цю скриньку, я частенько милувався яскравим блиском моїх скарбів і не раз уже показував їх іншим мешканцям нашого будинку. Тепер я взяв їх із собою, зніс шкатулку в льох і поклав її в порожній ящик, де лежала тільки солома. Потім я впустив мого скептика, з таємничим виглядом підняв кришку ящика і вийняв скриньку.

Я відчинив її, й перед ним яскраво засяяли блискучі срібні монети; а коли я став показувати йому золоті дукати і вийняв нарешті велику медаль, яка засяяла в напівтемряві дивним переливчастим світлом, так що можна було розгледіти вибитого на ній стародавнього швейцарця з прапором у руці та обрамленням з вінка із геральдичних щитів з гербами, – тоді він витріщив очі й простягнув руку, збираючись схопити пригорщу монет. Але я відразу ж зачинив шкатулку і сказав, ховаючи її в ящик: «Ну що, бачив? Весь ящик наповнений такими штучками!» З цими словами я випровадив його з льоху і замкнув двері на ключ. Тепер-то йому довелося здатися: він, щоправда, відмінно знав, що всі наші баляндрази – суцільний вимисел, але тон взаємної довіри, якого ми досі дотримувалися, не дозволяв йому пускатися в подальші розпитування, – адже і на цей раз житейський такт і ввічливість вимагали від нього, щоб він не спростовував так спритно і вміло піднесену йому брехню. Але якщо зараз він великодушно прийняв мої слова на віру, то це було зроблено тільки для того, щоб прискіпливо вимагати від мене надалі все нових і нових доказів і змусити мене ще більше заплутатися в брехні.

Незабаром після цього, – в той час якраз був ярмарок, – ми зустрілися, тиняючись по берегу озера, де вишикувалися цілі вулиці дріб'язкових крамничок, і, як макбетівські відьми, вітали один одного запитанням: «Що зроблено відтоді, як бачились?» Ми зупинилися перед крамницею італійця, розклали у вікні свого закладу ласощі південних країн разом із блискучими ювелірними штучками та дрібничками. Інжир, мигдаль і фініки, ящики з білосніжними макаронами та особливо цілі гори величезних ковбас викликали у мого приятеля нестримну гру уяви, а я розглядав тим часом витончені дамські гребінці, флакончики із запашними оліями

та чорні свічки для обкурювання, розмірковуючи про те, як має бути добре там, де люди користуються цими речами.

– Я щойно купив таку ось ковбасу, – заговорив мій партнер по брехні, – я ж скоро влаштовую банкет, так от хотів скуштувати, чи не закупити мені цілий ящик. Препогана ковбаса – я тільки відкусив шматочок, і відразу ж викинув її в озеро; вона там, напевно, ще плаває, я її щойно бачив.

Ми обидва подивилися на блискучу водну гладь, де тихо погойдувалися ярмаркові барки, а між ними там і сям плавали то яблуко, то салатний лист; однак ковбаси щось не було видно.

– Та ну її, мусила бути, її шука проковтнула! – добродушно зауважив я.

Він погодився з цим припущенням і запитав мене, чи не збираюсь я щось придбати.

– Аякже! Я, мабуть, куплю ось це намисто для моєї коханої, – відповів я, показуючи йому на намисто з фальшивих каменів у яскравій позолоченій оправі.

Тепер він зловив мене на слові та, обплутаний цілою сіткою лестощів і погроз, змусив негайно виконати мій намір; а цікавість, – чи дійсно я можу вільно розпоряджатися моїм таємничим скарбом, – підігрівала його красномовство. Мені довелося збігати додому і звернутися за допомогою до моєї скарбничці, бо іншого виходу в мене не було. Через кілька хвилин я знову вийшов із дому і, міцно затиснувши в кулаці кілька блискучих срібних монет, з калатанням серця підійшов до ринку, де мене підстерігав мій злий демон. Ми зібралися було поторгуватись, але все-таки сплатили за намисто стільки, скільки запросив італієць; крім того, я обрав іще браслет з агатовими пластинками і перстень із червоною печаткою; торговець із подивом дивився то на мене, то на мої новенькі гульдени, але все ж таки прийняв їх; не встиг я розплатитись, як мій приятель уже потягнув мене у напрямку до тієї вулиці, де жила моя дама серця. У відокремленому глухому куті стояло п'ять чи шість особняків, власники яких, нащадки знатних родин, вели успішну торгівлю шовковими тканинами, що дозволяло їм зберігати спосіб життя, гідний їх славних предків. Ні корчем, ні будь-яких торгових закладів не було видно в цьому охайному кварталі, що ніби дрімало в тиші та самотності; бруківка була чистіша й рівніша, ніж на інших вулицях, і була відділена від тротуару вигадливими чавунними перильцями. У найбільшому солідному будинку жила героїня вигаданих мною небилиць, одна з тих юних, чарівних дам, які полонять рішуче всім – і своєю стрункою, витонченою фігурою, і рожевими щічками, і великими усміхненими очима, і чарівними устами, і пишними локонами, і своєю легкою, повітряною вуаллю, і шовками, які облягають їх стан, підкоряючи недосвідчених молодиків, розгладжуючи суворі складки на чолі старигана та являючи собою саме красу в її, так би мовити, чистому вигляді. Ми вже підійшли до прекрасного під'їзду, і мій супутник довго умовляв мене передати подарунки володарці мого серця, – я мусив зробити це зараз же або ніколи, – зрештою зухвало взявся за яскраво начищену ручку дзвінка і потягнув за неї. Однак, незважаючи на його плебейське нахабство, – як сказав би в цьому разі аристократ, – у нього все ж не вистачило рішучості дати довгий і енергійний дзвінок; пролунав тільки боязкий, ледве чутний звук, який одразу ж завмер у глибині величезного будинку. Через кілька хвилин одна стулка дверей ледь помітно прочинилася, мій супутник заштовхнув мене всередину, і я безмовно піддався йому, бо найбільше боявся наробити шуму. І ось я стояв у невимовному сум'ятті перед широкими кам'яними сходами, які йшли високо вгору і губилися там серед просторих галерей. Браслет і перстень я затиснув у руці, а намисто не вміщалося в ній і визирало між пальцями. Нагорі почулися кроки, віддані гучною луною зусібіч, і чийсь голос голосно запитав: «Хто там?» Але я не відгукувався, зверху мене не було видно, і людина, що поставила запитання, знову віддалилася, зачиняючи за собою двері. Тоді я почав повільно підніматися сходами, обережно озираючись на всі боки; по всіх стінах висіли картини – величезні полотна з химерними ландшафтами та незграбними натюрмортами; білі стелі ліпної роботи були місцями прикрашені фресками, а праворуч і ліворуч од мене, на рівних відстанях одні від одних, виднілися високі двері з темного, гладко відполірованого горіхового дерева, обрамлені

однаковими колонами та фронтонами з того ж матеріалу. Кожен мій крок будив відгомін під склепіннями будівлі, я йшов, насилу долаючи страх, і так і не знав, що мені сказати, якщо мене тут застануть. Перед усіма дверима лежали прості солом'яні постилки, і тільки перед одними з них постелено особливо дорогий, майстерно сплетений килимок із різнокольорової соломки; тут же стояв старовинний позолочений столик, а на ньому корзинка, в якій лежало плетіння, кілька яблук і красивий срібний ніжик; вона стояла біля самого краю, ніби її щойно сюди поставили. Я здогадався, що панночка, мабуть, перебуває за цими дверима, і, думаючи в ту хвилину тільки про неї, залишив мої коштовності просто на килимку, лише перстень я сховав на саме дно корзинки, поклавши його на тонку маленьку рукавичку. Після цього я відразу ж кинувся вниз по сходах і вибіг на вулицю, де мене з нетерпінням чекав мій учитель.

– Ну як, віддав? – крикнув він мені назустріч.

– Звичайно, – відповів я, відчуваючи, як на душі в мене стає легше.

– Неправда, – знову заговорив він, – вона весь час сиділа он біля того вікна і навіть із місця не вставала.

І справді, глянувши на сяючі проти сонця вікна, я побачив у одному з них мою красуню, причому вікно було розташоване саме в тій частині будинку, де я щойно побував. Я сильно перелякався, та все ж хоробро збрехав:

– Присягаюся тобі, я поклав намисто та браслет до її ніг, а перстень надів їй на палець!

– Побожись!

– Присягаюся Богом! – вигукнув я.

– А тепер пошли їй поцілунок рукою, якщо побоїшся, – значить, ти дав неправдиву клятву; дивись, дивись, вона якраз виглянула з вікна!

Він мав рацію: вона дійсно перевела погляд, і її ясні очі були спрямовані просто на нас, однаке вигадане моїм приятелем випробування виявилось диявольськи жорстоким, бо я радше погодився б плюнути в обличчя самому сатані, ніж виконати цю абсолютно непосильну для мене вимогу. Але іншого виходу в мене не було: адже своєю лицемірною клятвою я сам же відрізав собі останні шляхи до відступу. Я швидко поцілував свою руку і помахав нею перед вікном красуні. Дівчина, що весь час уважно спостерігала за нами, дзвінко зареготала і привітно закивала нам; але я вже щодуху кинувся навтьоки. Чаша мого терпіння переповнилась, і коли я вибіг на сусідню вулицю і мій товариш наздогнав мене, я підійшов до нього впритул і сказав:

– Ну, що ти тепер скажеш про свою ковбасу? Чи ти думаєш, що ми квити? Адже твоя жалюгідна історія з ковбасою і в порівняння не йде з моєю, з тим, що я тобі довів! – З цими словами я, сам того не очікуючи, раптом повалив його на землю і почав бити кулаком по обличчю, поки випадковий перехожий не розняв нас, вигукнувши:

– Ці бісенята хлопчаки тільки й знають, що б'ються!

За всі мої дитячі роки не було ще випадку, щоб я вдарив когось із моїх однолітків у школі чи на вулиці, цей приятель був першим, і відтоді я не міг на нього спокійно дивитись, а до речі раз і назавжди вилікувався від брехні.

Тим часом купи поганих романів у домі мого приятеля виростили все вище, а разом із ними росла і нерозсудливість завзятих любителів читання. Хоч як це дивно, але старі наче раділи, дивлячись на своїх бідолашних дочок, які все більше впадали в якусь наївну розпусту, невпинно змінювали коханців і все-таки ніяк не могли вийти заміж, та так і залишилися сидіти вдома, оточені цілої бібліотекою засмальцьованих, смердючих книжчин і оравою немовлят, які гралися цими книжками і немилосердно рвали їх і без того розшарпані сторінки. Однаке всі в домі, як і раніше, читали як одержимі й навіть з іще більшим завзяттям, ніж раніше, – адже тепер це заняття допомагало їм забути вічні сварки, нужду й турботи, тож перше, що впадало у вічі в їх житті, були книги, розвішані всюди пелюшки та всякі сувеніри, що залишилися на пам'ять від галантних, але невірних шанувальників; малюночки з гірляндою з квітів, що обрам-

ляли який-небудь вислів, альбоми з любовними віршиками та храмами дружби, дерев'яні великодні яєчка, в яких був захований амурчик, та інші дурниці. Ця злочасна пристрась, а також інша крайність – захоплення різноманітними релігійними теоріями та фанатичні суперечки про тлумачення Біблії, які вели присутні в домі пані Маргрет бідняки, – все це було, як мені здається, лише відлунням усе тих же неясних поривів серця, пошуками іншого, кращого життя.

Що ж до мого приятеля, молодшого сина цієї сім'ї, то його з дитинства витончена уява з роками почала виявлятися вже зовсім по-іншому, штовхаючи його на все більш ризикований шлях. Він шукав у житті тільки задоволень; ледве почавши навчатися ремесла прикажчика, вже заходився старанно відвідувати шинки, де цілими днями сидів за картами, і не пропускав жодного з міських святкувань і веселощів. Для цього йому потрібно було багато грошей, і, щоб роздобути їх, він пускався на найнеймовірніші вигадки, дрібне обдурювання і шахрайство, в яких він сам не бачив нічого поганого, вважаючи їх просто продовженням свого колишнього романтичного фантазерства. Спочатку він обмежувався лише порівняно безневинними витівками, але це тривало недовго, і незабаром, немов зрозумівши, що йому на роду написано стати злодієм, він взявся хапати все, що йому потрапляло під руку. Адже він був одним із тих людей, які нітрохи не схильні стримувати свою невгамовну жадібність і настільки низькі душею, що готові взяти хитрістю або силою все те, з чим їх ближній не хоче розлучитися добровільно. Цей нищий хід думок породжує цілий ряд життєвих явищ, на перший погляд зовсім одне з одним не схожих. Він живить упертість нелюбого володаря, який давно вже став тягарем для кожного підданого своєї країни, але все ще не бажає поступитися своїм місцем іншому та, відкинувши гордість і сором, живе по-бтом і кров'ю народу, хоча сам же зневажає і ненавидить його; він розпалює похмурий запал закоханого, який отримав недвозначну відмову, але не хоче змиритися з тим, що його любов відкинута, і довго ще затьмарює чуже життя своєю грубою нав'язливістю; як і в усіх цих темних пристрасях, ми знаходимо його, нарешті, й у черствому егоїзмі різних ошуканців та злодіїв, великих і маленьких; і хоч би в якому вигляді цей нищий хід думок виступав, суть його завжди одна; це те ж безсоромне прагнення заволодівати чужим, якому віддався мій колишній приятель. Мало-помалу я зовсім спустив його з уваги і знав тільки, що він устиг уже кілька разів побувати за ґратами; одного разу, коли я й думати про нього забув, мені випадково зустрівся на вулиці обшарпаний волоцюга в супроводі двох стражників, які вели його до в'язниці. Це був мій давній знайомий, і пізніше я дізнався, що він помер якраз у цій в'язниці.

Розділ тринадцятий

Весняні маневри. – Юний злочинець

Мені вже виповнилося дванадцять років, і матінці довелося задуматися над тим, де мені вчитися далі. Планам батька, який мріяв, що я навчатимусь у приватних школах, які засновані товариствами взаємодопомоги та доповнюють одна одну, не судилося здійснитись, оскільки відкриті в той час добре обладнані державні школи зробили ці заклади непотрібними; уряд знову возз'єднаної Швейцарії з самого початку приділяв цьому питанню велику увагу. Старий склад професорів і вчителів міських шкіл поповнився за рахунок викладачів, виписаних із Німеччини, і був розподілений по нових навчальних закладах, які були засновані в більшості кантонів і ділилися на гімназії та реальні училища. Після довгих ходінь по урядових установах і нарад зі знайомими матінка визначила мене в реальне училище, й успіхи, досягнуті мною в моїй скромній школі для бідняків, яку я покинув із сумним і водночас радісним почуттям, виявилися настільки задовільними, що я витримав вступний іспит нітрохи не гірше вихованців старих міських шкіл, які зажили доброї слави. Адже, згідно з новими порядками, й ці сини заможних городян теж мусили вчитися на загальних підставах. Таким чином, я потрапив у зовсім нове для мене середовище. Якщо раніше я був одягнений краще за всіх моїх однолітків і вважався першим серед цих бідняків, то тепер, убраний у мої вічно зелені курточки, які я змушений був доношувати до дірок, я виявився одним із найскромніших і найбільш непомітних учнів у класі, – причому не тільки щодо одягу, але і стосовно моєї поведінки. Більшість хлопчиків належало до старовинних родин потомственого бюргерства; деякі виглядали пещеними паничами і були дітьми знатних батьків, деякі – синами сільських багатіїв; але всі вони поводитися однаково самовпевнено, вирізнялися розв'язнішими манерами, а в іграх і розмовах один з одним користувались якимось міцно сформованим жаргоном, який приводив мене в цілковите здивування і розгубленість. Посварившись, вони відразу ж пускали в хід руки, нагороджуючи один одного дзвінками ляпасами, так що мені було куди легше засвоювати нові знання, ніж освоюватися з цими новими звичаями, – а незнайомство з ними загрожувало мені всілякими негараздами та халепами. Лише тоді я зрозумів, наскільки сердечнішими були мої стосунки з тихими та лагідними дітьми бідняків, і я довго ще потайки навідувався в компанію моїх колишніх друзів, що із заздрістю і в той же час зі співчуттям слухали мої розповіді про нову школу і тамтешні порядки.

І справді, кожен день вносив усе нові зміни в мій колишній спосіб життя. Вже здавна міську молодь вчили володіти зброєю, починаючи навчання з десяти років і закінчуючи його майже що в тому віці, коли юнаки йдуть на дійсну службу; проте досі ці заняття були справою скоріше добровільною, і якщо хтось не хотів, аби його діти їх відвідували, ніхто його до цього не примушував. Тепер же військове навчання було за законом поставлено в обов'язок усієї учнівської молоді, так що кожна кантональна школа одночасно являла собою військову частину. У зв'язку з цими войовничими вправами нас змушували також займатися гімнастикою, один вечір був присвячений розучуванню рушничних прийомів і маршируванню, а інший – стрибкам, лазінню та плаванню. Досі я ріс, як трава в полі, схиляючись і пригинаючись тільки з волі примхливого вітерцю моїх бажань і настроїв; ніхто не говорив мені, щоб я тримався прямо, не було в мене ні брата, ні батька, щоб зводити мене на річку або на озеро і дати мені там побовтатися; лише деколи, збуджений чим-небудь, я стрибав і скакав від радості, але ніколи не зумів би повторити ці стрибки у спокійну хвилину. Та мене і не тягнуло займатися такими речами, позаяк, на відміну від інших хлопчиків, що росли, як і я, без батька, я не надавав їм ніякого значення і вже за своїм темпераментом був занадто схильний до споглядальності. Зате всі мої нові однокашники, аж до найменших, стрибали, лазили по деревах, плавали, як риби, проводили цілі години на озері, й головною причиною, що змусила мене набути певної

виправки та деяких навичок у гімнастиці, були, мабуть, їх глузування, – якби не вони, моє завзяття охололо б дуже скоро.

Але мені судилося пережити ще більш глибокі зміни в моєму житті. У колі моїх нових приятелів не було жодного, хто не одержував би вдома кишенькових грошей, як правило, досить значних, – одним батькам це дозволяв їх достаток, інші просто трималися здавна заведеного звичаю і легковажно робили це напоказ. А привід до того, щоб витратити гроші, знаходився завжди, оскільки навіть під час наших звичайних навчань та ігор, які відбувалися де-небудь на площі в іншій частині міста, заведено було купувати фрукти і пиріжки, – не кажучи вже про великі заміські прогулянки і військові походи з музикою та барабаним боєм, коли ми зупинялися на відпочинок у якому-небудь віддаленому селі й кожен вважав своїм обов'язком сісти за стіл і випити склянку вина, як то личить справжньому чоловікові. Крім того, у нас були й інші витрати – на складані ножички, пенали та інші дрібниці, які ми раз у раз оновлювали, посилаючись на те, що вони нібито потрібні для занять (хоча насправді всі ці дрібнички були просто черговим модним захопленням); кожен з нас намагався не пропустити жодної екскурсії в сусідні міста, де ми оглядали всілякі пам'ятки, і той, хто не міг собі цього дозволити й весь час тримався осторонь, ризикував опинитися в нестерпній самоті й назавжди стати відомим як найжалюгідніший бідняк. Матінка сумлінно сплачувала всі надзвичайні витрати на підручники, письмове приладдя та інші потреби, і в цьому відношенні готова була задовольнити навіть мої забаганки. На уроках креслення я користувався циркулями з прекрасної готвальні батька, проколюючи ними найдобротніший папір, якого не було ні у кого в класі; за кожної нагоди я заводив новий зошит, а мої книги завжди були одягнені в міцні палітурки. Що ж стосується всього того, без чого можна було хоча б так-сяк обійтися, то матінка вперто наполягала на своєму принципі не витрачати жодного пфеніга даремно і старалася, щоб і я якомога раніше взяв собі це за правило. Виняток вона робила лише в рідкісних випадках, коли затівались які-небудь особливо цікаві поїздки та прогулянки, знаючи, що відмовитися від них було б для мене занадто великою прикрістю, і видавала мені скупі відраховані суми, яка завжди випаровувалася вже до середини цього радісного дня. До того ж зі своїм жіночим незнанням життя вона не втримувала мене в нашому тісному домашньому маленькому світі – чого можна було б очікувати при її суворій ощадливості, – а воліла, щоб я проводив весь свій час у компанії товаришів, наївно вважаючи, що спілкування з вихованими хлопчиками, та ще й під наглядом цілого штату поважних наставників, піде мені тільки на користь; тим часом саме це постійне спілкування з однолітками неминуче змушувало мене у всьому тягнутися за ними і вело до невігідних для мене порівнянь, так що я на кожному кроці потрапляв у найнезручніше й навіть фальшиве становище. Пройшовши прямий і ясний життєвий шлях і зберігши при цьому дитячу чистоту і простодушність, вона й гадки не мала про той отруйний знак, що зветься фальшивим соромом і розпускається вже на зорі нашого життя, тим більше що інші старі люди по своїй дурості дбайливо плекають цей бур'ян, замість того щоб його виполювати. Серед тисяч педагогів, які іменують себе друзями юнацтва та перебувають у товариствах пам'яті Песталоцці, навряд чи знайдеться хоча б десяток людей, які пам'ятали б із власного досвіду, що становить ази психології дитини, й уявляли б собі, до яких фатальних наслідків може призвести їх незнання; мало того, навіть вказати їм на це було б великою необережністю, – а то вони, чого доброго, накинуться на цю думку і негайно ж виведуть із неї якусь нову прописну істину.

Якось раз нам було оголошено, що на Трійцю ми вирушимо в далекий похід; весь наш невеликий гарнізон, кілька сот школярів, мав бути у строю та з музикою виступити з міста і, проробивши марш через гори і долини, провідати юних ратників сусіднього містечка, де намічалася влаштувати спільні навчання та паради. Ця звістка схвилювала всіх нас, а радість очікування та веселі клопоти й приготування хвилювали нас іще більше. Ми споряджали за всіма вимогами статуту наші маленькі похідні ранці, набивали патрони, причому наготували їх

набагато більше покладеного числа, прикрашали гірляндами квітів наші двофунтові гармати і древка прапорів, а тут іще стали ходити чутки про те, що наші сусіди не тільки славляться своєю солдатської виучкою та виправкою, але понад те гострі на язик, люблять весело побенкетувати й горою стоять один за одного, так що кожен з нас мусить не тільки причепуритись і триматись якомога більш хвацько, а й прихопити з собою більше кишенькових грошей, аби ні в чому не спасувати перед хваленими сусідами. До того ж ми знали, що в урочистостях братимуть участь також і представниці прекрасної статі, що вони зустрічатимуть нас у святкових вбраннях і вінках при нашому вступі в місто і що після обіду буде влаштовано танці. Стосовно цього ми теж не були схильні поступитися своїм суперникам; вирішено було, що кожен роздобуде собі білі рукавички, щоб з'явитися на балу галантним і в той же час по-військовому підтягнутим кавалером; всі ці важливі питання обговорювалися за спиною в наших вихователів, і притому з такою серйозністю, що мене мучив страх, чи зумію я дістати все те, що від мене вимагалось. Щоправда, рукавичками я зміг похвалитись один із перших, оскільки матінка зглянулася на мої благання і, порившись у своїх потаємних запасах, знайшла там серед забутих речей, свідків її далекої молодості, пару довгих дамських рукавичок із тонкої білої шкіри, в яких вона, не довго думаючи, відрізала верхню частину, після чого вони прийшлися мені саме враз. Зате щодо грошей я не очікував нічого гарного і з сумом думав про те, що мені належить зіграти принизливу роль людини, вимушеної утримуватися від усіх задовольень. Напередодні радісного дня я сидів у куточку, поринувши в ці невеселі роздуми, як раптом у мене майнула нова думка. Я дочекався, поки матінка вийшла з дому, а потім швидко підійшов до заповітного столика, де стояла моя скарбничка. Я прочинив кришку і, не дивлячись, вийняв монету, що лежала зверху; при цьому я зачепив і всі інші, так що вони видали тихий сріблястий дзвін, і хоча цей звук був чистий і мелодійний, мені все ж почулася в ньому якась владна сила, від якої мене кинуло в дрож. Я поспішив приховати свою здобич, але мною тут же опанувало якесь дивне почуття; тепер я відчував боязкість перед матінкою і майже зовсім перестав розмовляти з нею. Адже якщо першого разу я посягнув на шкатулку під тиском іззовні, лише на мить підкорившись чужій волі, та не відчував після цього докорів совісті, то мій теперішній відчайдушний вчинок було здійснено з власного бажання і навмисно; я вчинив його, знаючи, що матінка ніколи не дозволила б цього; до того ж і сама монета, така красива та новенька, здавалося, всім своїм виглядом говорила, що розміняти її було б святотатством. І все-таки я не відчував себе злодієм у повному розумінні цього слова: мою провину пом'якшувала та обставина, що я обікрав тільки самого себе, та й то лише з огляду на крайню необхідність, бажаючи самого ж себе виручити з критичного становища. Це можна було б скоріше порівняти з тим невиразним почуттям, яке, напевно, несвідомо мав блудний син у той день, коли він залишав отчий дім, забравши свою частку спадщини, щоб самому витратити її.

На Трійцю я вже з самого ранку був на ногах. Наші барабанщики, найменші, а тому й найметкіші хлоп'ята, давно вже прокинулись і, склавши значний загін, проходили по вулицях, збираючи навколо себе натовпи старших школярів, які з нетерпінням чекали виступу, й мені теж кортіло примкнути до них. Але матінка все ще поралася навколо мене; вона поклала в ранець припаси на дорогу, повісила мені через плече похідну фляжку, наповнену вином, раз у раз пхала мені ще щось у кишені й давала материнські настанови, як мені слід поводитись. Я давно вже взяв рушницю на плече, пристебнув патронташ, у якому серед патронів був захищений мій великий талер, і хотів було вислизнути з її рук, але тут вона здивовано сказала, що мені, напевно, хочеться взяти з собою хоч трохи грошей. Із цими словами вона дістала заздалегідь відраховані гроші та стала наказувати, як мені ними краще розпорядитись. Їх було, щоправда, не так уже й багато, але все ж цілком достатньо, – це була пристойна сума, розрахована не тільки на найнеобхідніше, але навіть на непередбачені витрати. Крім того, в особливій папірці було загорнуто ще одну монету, – її я мав дати на чай прислузі в тому гостинному домі, де я зупинюся на нічліг. Гарненько поміркувавши, я зрозумів, у чому тут річ: адже це був, по суті,

перший випадок у моєму житті, коли така щедра видача виявилась і справді необхідною, і ось матінка зробила все, що від неї залежало. І все-таки це було для мене несподіванкою; я був дуже збентежений і схвилюваний, а коли я спускався сходами, з очей моїх бризнули сльози, чого зі мною давненько вже не траплялося. Мені довелося затриматись перед дверима, щоб утерти їх, і лише після цього я вийшов на вулицю та приєднався до веселого натовпу товаришів. Радісне збудження, що охопило всіх, знайшло б гарячий відгук у моїй душі, зігрітій зворушливими турботами матінки, якби не захований у патронташі талер, що каменем лежав у мене на совісті. Але ось весь загін був у зборі, пролунали слова команди, ми вишикувались і рушили в дорогу, і тоді мої похмурі думки мимоволі почали розсіюватися. Мене призначили в авангард, і ми найпершими увійшли в гори, а внизу, біля наших ніг, колихалися строкаті ряди колони, що далеко розтягнулася та з піснею і з розгорнутим прапором крокувала слідом за нами; тут, на вільних просторах гір, під ясным ранковим небом, я остаточно забув про все на світі, цілком віддавшись враженням теперішнього часу, який дарував мені одну чудову мить за одною, і нетерпляче очікуючи, яка нова перлина зісковзне зараз із золотої нитки часу. Наш передовий загін жив веселим похідним життям; старий вояка, посивілий на службі в чужих краях, а тепер приставлений до нас, жовторотих пташенят, аби навчати нас свого ремесла, сам був не проти попустувати з нами, прихильно прислухався до наших невідступних прохань зробити ковток із чиєї-небудь фляжки та безупинно прикладався то до однієї то до іншої, засуджуючи, втім, їх вміст. Горді тим, що з нами немає нікого з вихователів, – вони супроводжували основний загін, – ми з побожністю слухали розповіді старого солдата про походи та бої, в яких він побував.

Опівдні загін зупинився на привал у залитій сонцем безлюдній улоговині; у цьому дикому куточку росли дуби, що стояли на деякій відстані один від одного, і наше юне воїнство розташовувалося під ними. Що ж до нас, солдатів передового загону, то ми стояли на одній з вершин і з задоволенням поглядали вниз, на веселий гамірний табір. Ми припинили і впивалися тишею та яскравим блиском чудового весняного дня; старий фельдфебель із насолодою розтягнувся на землі та, примружившись, вдивлявся в мирні далі, що дихали спокоєм, край гірських потоків і блакитних озер. Хоча ми ще не вміли судити про красоти ландшафту (а деякі, можливо, так ніколи й не навчилися цьому), в ту хвилину кожен із нас усією душею відчував приналежність природи, тим більше що наша радісна хода вельми вдало оживляла й урізноманітнювала пейзаж, який розгорнувся перед нами; ми самі виступали як живі, діючі персонажі цієї картини й були, таким чином, позбавлені захопленої чутливості, властивої людям, що милуються природою лише як бездіяльні спостерігачі. Тоді я ще не відчував цієї різниці, але згодом на власному досвіді переконався в тому, що дозвоільне милування могутньою природою один на один із нею розпещує душу людини та розслабляє її, не насичуючи; міць і краса природи зміцнюють і живлять наші духовні сили, тільки якщо ми самі – хоча б зовні – відіграємо в ній якусь діяльну, осмислену роль. І навіть тоді її величава безмовність усе ще пригнічує нас; там, де людина не чує плескоти хвиль, не бачить навіть бігу хмар, їй хочеться розвести вогонь, аби змусити її струсити свій сон і хоч на хвилину знову почути живе дихання природи. Так ми і вчинили: зібравши трохи хмизу, ми розпалили багаття; червоні вуглики так тихо і приємно потріскували, що навіть наш сивочолий суворий командир із задоволенням дивився у вогонь, а блакитний стовп диму слугував для розташованого в долині війська сигналом про те, що наш бівуак знаходиться саме тут; незважаючи на гарячі промені полуденного сонця, ми з задоволенням грілися біля жаркого полум'я багаття, і коли ми рушали в дорогу, нам не хотілося гасити його. З якою насолодою порушили б ми навколишню тишу кількома пострілами в повітря, якби це не було найсуворіше заборонено! Один із хлопчиків уже зарядив свою рушницю, проте його відразу ж змусили знову витягти заряд із патронника, що він і зробив за всіма правилами мистецтва, але з таким же незадоволенням, із яким балакун перемагає себе, щоб не вибовкати довірений йому секрет.

Але от вечірня зоря позолотила небо, і тоді перед нами постало нарешті дружнє місто; із його старовинних воріт, прикрашених квітами та зеленими гілками, вже рухався нам назустріч загін хлопчиків, озброєних точно так само, як і ми, і супроводжуваних своїми братами, сестрами та батьками; деякі приєдналися до тих, хто зустрічав, з цікавості, інші – з обов'язку гостинності. Їх артилерія віддала в нашу честь салют із декількох залпів, і ми прискіпливо розглядали маленьких канонірів, які стояли біля жерла гармат, що з тим же граціозним вивертом відкидалися назад, коли заряджаючий прикладав гніт до запалу, а після кожного пострілу так само хвацько салютували банником, смикаючись, як дерев'яні паяци, тобто проробляли все те ж, що було в ходу і в нас. Але ще більш вагомою причиною для заздрості були новенькі куркові карабіни, якими були озброєні наші друзі, – адже у нас були тільки старі крем'яні рушниці, що час від часу дозволяли собі давати осічку. Уряд цього кантону був відомий тим, що у своєму прагненні якомога швидше перейняти всі найкращі й найкорисніші нововведення він нерідко витрачав більше, ніж може собі дозволити обачний і ощадливий господар, і, вірний цій звичці, закупив для учнів своїх шкіл новітні зразки вогнепальної зброї, – хоча навіть великі, розвинені у військовому відношенні держави в той час тільки ще починали вводити їх у себе. І от поки наші друзі з поблажливою люб'язністю пояснювали нам, що команда «порох на полицю» у них більше не віддається і заряджання відбувається тепер набагато швидше, ми почули, як дорослі, що супроводжували нас, півголосом висловлювали своє несхвалення з приводу настільки нерозумною марнотратства. Зрештою ми відчули втому і з задоволенням прийняли запрошення батьків, які так завзято сперечалися одне з одним за право прихистити нас у себе і так радо розкривали нам свої обійми, що весь наш загін негайно ж зник у їх натовпі, як швидкоплинна злива, котру миттєво всотала гаряча спрагла земля. Потім вони повели нас поодинокі в свої будинки, де ми були урочисто прийняті та обігріті теплом домашнього затишку, і за всю цю гостинність ми відплатили тим, що кожен з нас, вирушаючи до спальні, брав із собою свою рушничку, – наче він перебував у стані ворогів, – ставив її в узголів'ї приготовленого для нього ліжка та лише після цього починав підійматися на нього, для чого йому доводилося пускати в хід усі свої гімнастичні навички, позаяк ліжка в оселях наших господарів були надзвичайно високі.

Розпочаті на наступний день святкування виправдали найсміливіші очікування. Підхльоснуті духом змагання, обидві партії змагальників закінчили навчання на плацу з однаково хорошим результатом; зате проти куркових карабінів наших суперників у нас було припасено інший козир. Якщо їх артилерію було навчено тільки холостої стрільби і вона зовсім не вміла поводитися з ядрами, то наша так майстерно біла по цілі, що слова, які годиться казати в таких випадках: «А справді ж, хлопчакі знають свою справу краще за дорослих!» – цього разу не були позбавлені підстави, й наші сусіди дійсно з подивом дивилися на те, з якою серйозною зосередженістю ми наводимо свої гармати.

Великий святковий обід, у якому взяло участь кілька тисяч осіб, молодих і старих, було влаштовано на зеленому лузі. Популярні серед місцевої молоді громадяни міста виголошували застільні промови та зуміли взяти в них вірний тон, не заохочуючи нашого дурного хлоп'ячого прагнення здаватися дорослими, вони стали необразливо жартувати з нас, що відразу ж додало бесіді невимушеного характеру, самі забули про свої роки, але й не впали при цьому в дитинство і таким чином показали нам наочний приклад того, як можна веселитися, не втрачаючи голови. Потім із міських воріт пара за парою почали з'являтися ошатно одягнені дівчатка, зі співом проходили повз нас, запрошуючи піти за ними на рівну, чисто скошену галявину, щоб почати ігри й танці. Всі вони були в білих платтячках із червоною оздобою і являли собою чарівне видовище всіх відтінків квітучої юності – від кучерявого маленького дівчатка до підлітка з першими рисами дорослої дівчини; тепер вони стояли широким півколом, із-за якого там і сям виднілася гордо піднесена голова зрілої красуні, щасливої матері, що прийшла сюди, щоб наглянути за своїми ніжними нащадками, а до речі, й самій покружляти в легкому танці

та, користуючись нагодою, хоч ненадовго відчутися вільнішою і молодшою, ніж у звичайні дні. Адже й чоловіки теж не упустили цього зручного випадку і, заявивши, що вони не можуть стояти осторонь, коли їхні діти веселяться, вже встигли скріпити свою дружбу з нами пляшкою-другою доброго вина. Наш доблесний загін наближався зімкнутим строєм до хороводу красунь, які шепотілись одна з одною, ніхто не виявляв особливого бажання йти на приступ першим; ми так старалися здаватися холодними і байдужими, що дивилися на них похмуро, майже вороже, і тільки мелькання та блиск наших білих рукавичок, які ми почали надягати майже одночасно, надали нашій шерензі дещо більш святкового вигляду. Однак незабаром нам стало ясно, що добра половина нашого загону цілком змогла б обійтись і без рукавичок. Справа в тому, що ми відразу ж різко розділилися на дві абсолютно різні групи, а саме, на тих, у кого вдома були старші сестри, і тих, хто не мав цієї приємної переваги. Якщо перші всі до одного виявилися спритними танцюристами й незабаром привернули до себе увагу дам, які хотіли танцювати тільки з ними, то останні тупцювали на галявині незграбно, як ведмеді, і після декількох безуспішних спроб зав'язати знайомство потихеньку втекли з майданчика та зібралися за заставленим пляшками столом. Там ми затягнули хвацьку пісню і віддалися розгульному солдатському життю, уявляючи себе суворими вояками та жінконеапатичниками і намагаючись переконати один одного в тому, що наше молодечество все ж справляє враження на дівчаток і що вони частенько поглядають крадькома в наш бік. Ми бенкетували досить несміливо та скромно, скоріше з прагнення наслідувати старших, і не могли подолати настільки природної в нашому віці відрази до надмірності; й усе-таки цієї гулянки було цілком достатньо для того, щоб у нас заговорили наші дитячі пристрасті. Виноробство в тій місцевості було більш розвинене, й тамтешні вина були кращі за наші; тому наші юні сусіди зовсім інакше уявляли собі святкові веселощі й дійсно могли випити більше, ніж ми, що повністю підтверджувало їх репутацію. Тут-то мені й випала нагода відзначитись, і я стрімголов віддався цьому бажанню; я був при грошах, і це давало мені необхідну в таких справах сміливість і впевненість у собі, так що незабаром мої співтрапезники відчули до мене певну повагу. Взявши один одного під руки, ми пішли блукати по місту і його околицях, заглядаючи в усі розважальні заклади; чудова погода, святкове пожвавлення і випите вино запаморочили мені голову, зробивши мене балакучим і завзятим, зухвалим і винахідливим; якщо раніше я був тишком, звиклим стояти осторонь і мовчати, то тепер я раптом заговорив голосніше за всіх і якимось одразу почав задавати тон, жартуючи зі співрозмовників і невпинно вправляючись у дотепності, так що навіть найзавзятіші дотепники, що досі ледь помічали мене, негайно ж оцінили належним чином мою винахідливість і стали зі мною незвичайно милі. Усвідомлення того, що я перебуваю в чужому місті й на мене дивляться незнайомі люди, тільки додавало мені духу. Важко сказати, що тут було найголовнішим: чи то захоплення власним красномовством, чи то п'янка радість життя, чи то марнославство, що прокинулось у мені; так чи інакше, я потопав у ще не вивченому мною блаженстві, яке охопило мене, мабуть, іще з більшою силою на третій день, коли ми вирушили додому. Всі ми були якнайбільше задоволені святкуванням, відчували себе набагато вільніше, бо на цей раз ішли не в строю, і, перш ніж дістатися домівки, пережили ще чимало веселих пригод.

Із заходом сонця я знову вступив під стріху батьківського дому. Темне від пилу та засмаги обличчя, ялинова гілочка, засунута для краси за ремінець кашкета, сліди порошу, навмисне залишені мною на дулі моєї рушнички і навіть, для більшої поважності, на губах, – все це ясно підтверджувало, що я вже не той, яким вийшов звідси кілька днів тому. Тепер я був зовсім іншою людиною: я крутився серед найзапекліших бешкетників, володарів нашого хлоп'ячого маленького світу, вів із ними переговори, і ми погодилися на тому, що нам слід і надалі продовжувати в тому ж дусі. Перш за все не можна було дозволяти, щоб наші галантні танцюристи, або, як ми їх називали, пестуни, затьмарили нас в очах місцевих красунь; тому було вирішено, що їх витонченим манерам ми протиставимо наші суворі солдатські звичаї, всілякі зухвали

набіги, сміливі витівки та інші подвиги, чим і здобудемо собі славу відчайдушних і небезпечних людей. Сповнений цими новими задумами і все ще сп'янілий од пережитої радості, яка не встигла втомити мене і якою я не встиг насититись, я відчував себе на сьомому небі та довго ще ходив по всьому будинку, з грубуватою розв'язністю просторікуючи про свої пригоди, поки матінка не кинула в розбурханий потік красномовства кілька крупинок гумору, які відразу ж зробили свою магічну дію, так що я дуже скоро заспокоївся й пішов спати.

Розділ чотирнадцятий

Юні хвальки, користолюбці та філістери

Мої нові друзі не дали мені одуматись і зрозуміти мої помилки, тепер я набув чималої ваги в колі хлопчаків, відомих усьому місту як перші бешкетники, і вже наступний день жваво нагадав мені всі недавні події; скориставшись тим, що гучні святкові веселощі все ще не стихали, я вирішив пустити в хід залишки свого готівкового капіталу і в обмін на них придбати нові лаври. Ми умовилися влаштувати в одну з найближчих неділь велику заміську прогулянку, яка мала стати новою демонстрацією проти низькопоклонників, які склали надто високу думку про себе. У своїй легковажності я навіть не завдав собі праці подумати, звідки візьму потрібні для цього гроші, і не мав, таким чином, ніяких певних планів на цей рахунок, але, коли надійшла неділя, я в останню хвилину знову запустив руку в скриньку, не відчуваючи при цьому нічого, крім почуття тяжкої необхідності й не дуже твердого наміру більше ніколи цього не робити.

Так я прожив літо, що швидко промайнуло. Наш початковий порив давно вже охолов, і ми знову підкорилися повсякденному плину подій; та й у мені, ймовірно, знову перемогло б почуття міри і пристойності, якби з моїх походеньок не виросла нова пристрасть – нестримне прагнення до марнотратства, марнотратство заради самого марнотратства. Мені подобалося, що я можу в будь-який час купувати ті маленькі скарби, якими так жадають володіти діти в моєму віці, і я постійно тримав руку в кишені, готовий вийняти чергову монету. Все те, що інші хлопчики набували, вимінюючи один у одного, я купував тільки за готівку; я роздавав дріб'язок малюкам і вбогим, а також робив подарунки приятелям, що становили мій почет і старалися використовувати моє засліплення, поки я ще не одумався. А я і справді діяв у якомусь засліпленні. Я якось зовсім не думав про те, що рано чи пізно гроші все-таки мають скінчитися; тепер я вже ніколи не відчиняв скриньку до кінця і не дивився на монети, а тільки просовував руку під кришку, щоб вийняти одну з них, і ніколи не підраховував, скільки ж я встиг розтратити. Навіть думка про те, що недостачу буде виявлено, не вселяла мені страху; мої шкільні справи та роботи, задані додому, йшли не гірше, а скоріше краще, ніж раніше, тому що тепер у мене не було невиконаних бажань і ніщо не спонукало мене віддаватися мрійливому неробству, а відчуття повної свободи дій, яке виникало в мене, коли я витрачав гроші, породило звичку робити й усі інші справи якось більш швидко і рішуче. Крім того, я відчував, що на мене незримо насувається біда, і відчував неясну потребу хоч якоюсь мірою врівноважити тяжкість моєї провини бездоганним виконанням усіх своїх інших обов'язків.

Однаке того літа я весь час перебував у тяжкому і болісному душевному стані, який завжди пов'язується в моїй пам'яті з іншими картинами: з блакитним небом і з яскравим світлом сонця, з тихими харчевнями, що потопають у зелені далеко в лісі, де ми потайки збиралися на наші гулянки, так що всі ці спогади досі пробуджують у мені дивні, подвійні почуття. Мої приятелі, звичайно, давно вже помітили, що історія з моїми грошима – справа нечиста, але всіляко уникали висловлювати підозри чи задавати будь-які запитання, навпаки, вони вдавали, ніби вважають усе це нормальним, мовчки, не пускаючись у зайві міркування, допомагали мені розмінювати новенькі срібні монети, що впадали у вічі, а коли мої незліченні багатства вичерпались, холодно і байдуже відвернулися від мене. Вони поводитися точнісінько як інші дорослі, що вважаються порядними діловими людьми і спокійнісінько привласнюють собі чуже добро, навіть якщо воно нажите нечесним шляхом, не допитуючись, звідки воно взялося. Все це неважко було передбачити заздалегідь, і все ж їх поведінка пригнічувала мене, особливо після того, як я помітив, що вони ставляться до мене з дивною стриманістю, стають трохи привітнішими лише тоді, коли я знову приношу з дому гроші, але в той же час, мабуть, ведуть розмови про мене десь у мене за спиною. Але якщо ця боягузливо-обережна, а зага-

лом досить звичайна поведінка більшості моїх товаришів не привела до різкого і болючого розриву з ними, то безмірне себелюбство одного з них і ненависть, що спалахнула між нами, накликали на мене такі прикросі та страждання, які не часто випадають на долю дітей. Це був невеликого зросту хлопчина з дрібними, але правильними та приємними рисами обличчя, суцільно засіяного ластовинням. Він був не по роках розсудливий, навчався старанно і дуже справно, в розмові зі старшими, особливо з жінками, намагався висловлюватися статечно й не по-дитячому розумно і тому зажив слави добропорядного, вельми здібного хлопчика. Завдяки своїй уважності й терпінню він набув вправності майже в усьому, що від нас вимагали в школі, і хоч за яку б роботу він брався, все у нього виходило якось спритно та добре. Мейерлейн, – так звали мого приятеля, – не мав, однак, якихось більш серйозних здібностей; в усіх його численних захопленнях і різноманітних витівках ніколи не було нічого нового, нічого свого, і в нього тільки те й виходило добре, що можна було перейняти у товаришів, і його спонукало невідступне бажання навчитись абсолютно всього, що вміли робити інші. Тому він міг із однаковим успіхом виконати якусь складну палітурну роботу, що вимагала акуратності, або перестрибнути через канаву, далеко закинути м'яч або влучити камінчиком у намальоване на стіні коло, і все це ціною тривалих наполегливих вправ; у його зошитах ніколи не було помилок, і вони перебували в зразковому порядку, почерк у нього був дрібний і красивий, і особливо приємний вигляд мали рівненькі ряди витончених округлих цифр, які він виводив із незвичайною ретельністю. Але найголовнішим його талантом була особлива здатність розважливо тлумачити про все, заплутуючи найпростішу справу та ускладнюючи її мудрованими міркуваннями, і з багатозначним виглядом висловлювати свої здогадки та висновки, занадто складні для нашого віку. Однак всі старалися залучити його до своєї компанії, бо з ним не було нудно, він був послужливий, ніколи не підводив товаришів і рідко встрявав у наші суперечки, зате вже, посварившись із ким-небудь, із дивовижною завзятістю стояв на своєму і доводив справу до кінця; всі поважали його за це, тим більше що він завжди розсудливо ставав на бік того, хто був дійсно мав рацію або ж принаймні вмів довести свою правоту і вийти переможцем.

Він був на півтора року старший за мене, проте зійшовся зі мною ближче, ніж усі інші, так що у нас із ним зав'язалась особливо тісна дружба, і кожную вільну хвилину ми проводили разом. Він чудово доповнював мій характер і тому дуже мені подобався. Мої вигадки та витівки завжди били на зовнішній ефект, і в них було багато незвичайного та фантастичного, в той час як він, такий ретельний і точний у всякій справі, вносив до всіх моїх швидкоплинних поривів і невизначених задумів доцільність і порядок. Мейерлейн оберігав мою таємницю так само ретельно, як і інші мої приятелі, хоча завдяки своїй кмітливості та вмінню все помічати він розгадав її раніше, ніж інші. Однак, на відміну від інших, він не показував, що йому щось відомо, навпаки, він намагався утримувати мене від явно нерозважливих трат і завжди радив мені використовувати мої гроші на речі не тільки приємні, але й корисні, так що його поради здавалися мені вельми розумними, й я пишався своїм знайомством із людиною настільки позитивною. Але про власну вигоду він дбав з іще більшим завзяттям, ніж усі інші, та, не задовольняючись моїми щедрими подачками, досить завбачливо зробив мене ще й своїм боржником. Він по-хазяйськи приберігав кожен отриманий від мене гріш, поки у нього не скупчилася невелика сума, і, користуючись зручним моментом, коли я не міг підібратися до своєї скриньки, видавав мені з цієї каси скупі відлічені позики, які ми тут же разом і витрачали, після чого він заносив мій борг у красиво оправлену книжечку зі значними заголовками «дебет» і «кредит» на кожній сторінці. Крім того, він спритно збував мені різні дрібнички, що були в ходу серед хлопчиків, і, продавши якусь дрібницю, негайно вписував її вартість у свою книжечку. Свою спритність і різноманітні навички він теж умів повернути собі на користь; як якийсь послужливий дух, він умів робити все і виконував усі мої бажання, але зазначав надані ним послуги в реєстрі моїх боргів, оцінюючи кожную з них за особливою таксою і вимагаючи за неї яку-небудь дрібну монету. Гуляючи зі мною, він постійно підмовляв мене, пропонуючи випробувати його

спритність. «Хочеш, візьму ось цей камінчик і влучу ним он у той жовтий листок?» – запитував він, а я відповідав: «А от не зможеш!» – «Якщо влучу, будеш мені винен гріш, згоден?» – «Гаразд!» – погоджувався я, і він збивав листок, а потім проробляв це за ту ж плату іноді до трьох разів поспіль, із кожним разом ускладнюючи своє завдання, і не було випадку, щоб він промахнувся.

Після цього він акуратно заносив суму мого боргу в свою книжечку, і мені так подобалося дивитись, як він любовно виводить свої рівненькі цифри, що я вибухав гучним сміхом. Тоді він ставав серйозний і говорив мені, що сміятися тут нічого, нехай я краще подумаю про те, що рано чи пізно мені доведеться розплатитися за все, – адже його книжечка є документом, що має законну силу в очах ділової людини! І він знову і знову пропонував мені битися об заклад із найрізноманітніших приводів, наприклад, про те, на який із двох стовпів сяде птах, наскільки низько пригнеться наступного разу верхівка дерева, що хитається від вітру, або ж про те, яка за рахунком хвиля прибою на озері буде найвищою. Іноді завдяки щасливому випадку я вигравав таке парі, й тоді в його книжці, на сторінці із заголовком «кредит» з'являлася скромна цифра, що такий дивний вигляд мала в своїй цілковитій самоті, що мене знову сміх розбирав, а він убачав у цьому привід до того, щоб зробити якесь серйозне зауваження. Мейерлейн усіяко намагався вселити мені думку про те, що сплата боргів є найважливішим обов'язком і справою честі для кожної порядної людини, і одного прекрасного дня, коли літо вже добігало кінця, він підніс мені несподіваний сюрприз, заявивши, що тепер він підбив «остаточний підсумок», і пред'явивши мені рахунок на кругленьку суму близько десяти гульденів, не рахуючи ще кількох крейцерів і пфенігів. Він додав, що мені час подумати про те, як би скоріше вручити йому цю суму; нині йому якраз потрібні гроші, позаяк він має намір купити на свої заощадження одну цікаву книгу. Однак протягом найближчих двох тижнів він більше не нагадував мені про це і завів тим часом новий рахунок, причому цього разу він підійшов до справи ще серйозніше, а в його поведінці з'явилося щось дивне. Не можна сказати, що він став зі мною непривітний, але тепер мені було вже не так весело з ним, і від нашої колишньої близькості один до одного не залишилось і сліду. Я не на жарт зажурився, але це, як видно, нітрохи його не обходило; та й сам він упав у якийсь елегійний настрій, на зразок того, в якому, мабуть, перебував Аврам, коли вів свого сина Ісака на заклання і думав, що розлучається з ним назавжди. Через деякий час він удруге нагадав мені про борг, на цей раз дуже рішуче, але без будь-якої неприязні до мене, а скоріше навіть із деяким сумом у голосі та по-батьківськи стурбованим тоном. Тепер я вже злякався і, давши йому обіцянку залагодити справу, відчув страшенний тягар на душі. Але я ніяк не міг зібратися з духом і взяти зі шкатулки таку велику суму, у мене навіть не вистачало сміливості продовжувати свої колишні дрібні розкрадання. Лише тепер мені став цілком ясний весь жах мого становища: цілими днями я в зневірі тинявся з кутка в куток, не наважуючись навіть і подумати про те, що тепер зі мною буде. Я тривожно відчував залежність од мого приятеля: його присутність була для мене обтяжливою, але і без нього мені було теж не по собі, – мене весь час тягнуло до нього: мені не хотілося залишатися самому, а крім того, я сподівався, що, можливо, мені випаде нагода зізнатися йому в усьому і що, звернувшись до його розсудливості й поблажливості, я зустріну доброзичливе ставлення до себе й отримаю від нього дружню пораду та підтримку. Однак він остерігався надати мені таку можливість, розмовляв зі мною все більш сухо і, зрештою, почав мене цуратися, відвідуючи тільки для того, аби небагатослівно підтвердити свою вимогу, що звучала тепер майже вороже. Він, як видно, здогадувався, що я стою напередодні кризи, і тому побоювався, чи вдасться йому вчасно зібрати плоди своїх тривалих зусиль і турбот, поки їх не забрала буря, що збиралася над моєю головою. І він мав рацію. Приблизно в цей час, послухавши запізнілої поради одного зі знайомих, матінка почала уважніше придивлятися до моєї поведінки поза домівкою, та, зрештою, дізналася, чим я досі займався. Головним джерелом її відомостей були, мабуть, мої колишні приятелі, що відвернулись від мене ще до того, як я вдався у мою тодішню тугу.

Одного разу, коли я стояв біля вікна і поглядав то на освітлені сонцем дахи, то на гори, то на небо, намагаючись хоч на хвилину знайти душевний спокій і не дивитися на стіни кімнати, сповнені безмовного докору, матінка якимось дивно зміненим голосом покликала мене по імені; я обернувся, – вона стояла біля столу, схилившись над розкритою скринькою, на дні якої лежали дві чи три срібні монети.

Вона суворо й сумно подивилася на мене, потім сказала:

– Поглянь-но сюди!

Насилу підвівши очі, я знехотя глянув у той бік і вперше за тривалий час знову побачив дно такої добре знайомої мені скриньки. Вона зяяла пустою й дивилася на мене з докором.

– Так, значить, це правда? – заговорила матінка. – Видно, все, що я про тебе почула, підтверджується? А я-то вірила, що мій син чесний і добрий хлопчик і я можу бути спокійна за нього! Яка я була сліпа і як жорстоко помилилася!

Не в змозі вимовити ні слова, я відвернувся і дивився в куток; відчуття горя, розчавленості пекло мене з такою силою, яку не всякому доводиться зазнати навіть за довге і складне життя; але в цій густій імлі вже мерехтіла іскорка надії на близьке примирення з матінкою і позбавлення від усіх негараздів. Тепер матінка ясно бачила, в яке становище я потрапив, і під її відкритим поглядом кошмар, який гнітив мене, почав поступово розсіюватися; цей суворий погляд був для мене чудодійними, благодійними ліками, які зціляють мене від мук, і в ту хвилину я був сповнений невимовної любові до неї, любові, що яскравими променями пронизувала морок мого відчаю і перетворювала його на світле, блаженне почуття, близьке до переможного тріумфу, – хоча очі матінки дивилися на мене все з тією ж глибокою скорботою та непохитною суворістю. Адже я зробив учинок, що вразив її в саме серце, зачепив, як кажуть, її найчутливішу струну: з одного боку, по-дитячому сліпу довірливість цієї праведниці, з іншого боку, її настільки ж фанатичну ошадливість, викликану невблаганним питанням про шматок хліба. Вона була не з тих, кого тішить сам вигляд грошей, і без зайвої потреби ніколи не перевіряла й не перераховувала свою готівку; зате кожен гульден, який вона виймала з гаманця, щоб обміняти його на хліб насущний, був у її очах чимось священним, оскільки уособлював для неї долю. Ось чому мій вчинок пробудив у її серці більш тяжкі турботи й побоювання, ніж якби я накоїв що-небудь інше. Немов намагаючись хай там що порушити свою впевненість у тому, що все це дійсно сталося, вона неквапливо перераховувала по порядку всі мої гріхи, а потім запитала мене ще раз:

– Так що ж, все це і дійсно правда? Відповідай!

Я насилу видавив коротеньке «так» і дав волю своїм сльозам; втім, це були тихі сльози радості: у мене наче гора з плечей звалилась, і в ту хвилину я був майже щасливий.

У глибокому хвилюванні вона ходила по кімнаті й нарешті сказала:

– Просто уявити собі не можу, що буде з нами, якщо ти не виправишся! Ти мусиш твердо обіцяти мені, що це ніколи не повториться! – З цими словами вона прибрала скриньку в письмовий стіл, а ключ від неї поклала на звичне місце.

– От бачиш, – вела далі вона, – я не впевнена, що, розмінявши свою останню монету, ти не брав би гроші й у мене, хоча ти знаєш, як дбайливо я їх витрачаю; дуже може бути, що ти зважився б на це; але я однаково не можу і не замикатиму їх від тебе. Тому я залишаю ключ там, де він лежав завжди; мені просто доведеться покластися на тебе, й усе залежатиме від того, чи захочеш ти виправитись; адже якщо ти сам не зрозумієш, що вчинив погано, то тут уже ніщо тобі не допоможе, й тоді було б однаково, коли ти зробиш нас обох нещасними – трохи пізніше чи трохи раніше!

Якраз у той час нас розпустили на канікули; весь цей тиждень я за власним бажанням провів у батьківському домі, заглядаючи в усі його куточки, де я знову знаходив мирну тишу та душевний спокій колишніх днів. Я ходив припиншений і сумний і цілими днями мовчав, тим більше що й матінка була все ще серйозна та сувора, час від часу йшла з дому і більше

не говорила зі мною в колишньому дружньому тоні. Особливо сумно бувало за обідом, коли ми сиділи вдвох за нашим столиком; я не наважувався заговорити з нею або ж сам не хотів порушити сумного мовчання, бо відчував, що так треба, і мені навіть подобалося, що я сумую, а матінка була занурена в роздуми й іноді насилу стримувала важке зітхання, що виривалось у неї.

Розділ п'ятнадцятий

В тихій пристані. – Мій перший недруг і його загибель

Отже, я безвихідно сидів удома і не відчував ані найменшого бажання вийти погуляти й зустрітися з приятелями. Лише зрідка я підходив до вікна, аби поглянути, що робиться на вулиці, але зараз же поспішав піти, немов злякавшись тяжких спогадів про недавнє минуле. Серед уламків мого зруйнованого добробуту був великий ящик із фарбами, причому це були не ті тверді камінчики, які зазвичай дають дітям, а справжні, добротні фарби у вигляді плиток. Ще раніше я дізнався від Мейерлейна, що коли користуються цими плитками, то фарби не набирають прямо на пензлик, а спочатку розтирають їх у чашці з водою. Розчиняючись, вони давали насичені, соковиті кольори; я почав проробляти з ними різні досліди й незабаром навчився їх перемішувати. Насамперед я помітив, що з жовтого та синього кольорів виходять найрізноманітніші відтінки зеленого, і дуже зрадів цьому відкриттю; потім мені вдалось отримати різні тони фіолетового та коричневого кольору. Я давно вже з подивом розглядав старовинну картину, яка висіла в нашій кімнаті й була написана олійними фарбами; це був вечірній пейзаж; призахідне небо, особливо невловимий перехід од жовтого до блакитного, такий м'який і поступовий, а також пишні крони дерев, які я знаходив просто незрівнянними, – все це справляло на мене найсильніше враження. Пейзаж був написаний більш ніж посередньо, але я вважав його дивовижним, недосяжним зразком мистецтва, – мене вражало, що художник обрав своїм предметом добре знайому мені природу й до того ж зобразив її так майстерно. Піднявшись на стілець, я цілими годинами простоював перед цією картиною, пильно, як заворожений вдивляючись у безкрайню, позбавлену різких ліній рівнину неба й у величезну сітку листя на деревах, що коливається, й одного прекрасного дня мені спало на думку змалювати її за допомогою моїх акварельних фарб, – що, звичайно, аж ніяк не говорило про мою здатність тверезо оцінювати свої сили. Я поставив картину на стіл, приколов до дошки великий аркуш паперу і розставив навколо себе старі блюда й тарілки, – позаяк черепків у нас у домі ніколи не бувало. Багато днів бився я над цим нелегким завданням, але був щасливий, що взявся за таку складну та копітку справу; я сидів за роботою з раннього ранку до темряви й відривався від неї тільки для того, щоб нашвидкуруч підїсти. Мирний спокій, яким віяло від цієї невигадливої, але з почуттям написаної картини, зглянувся й на мою душу і, відбиваючись у мене на обличчі, поступово передався матінці, що сиділа біля вікна за своїм шиттям. Я не помічав, наскільки далекий від натури вже сам оригінал, а бездонна прірва, що лежала між ним і моєю копією, бентежила мене і того менше. То було суцільне нагромадження безформних, волохатих ляпок, в якому цілковите незнання основ малюнка поєднувалося з невмінням володіти фарбами; проте відійшовши подалі та порівнявши мою працю з картиною, що послужила мені зразком, ніхто навіть і зараз не міг би заперечувати, що мені вдалося в якійсь мірі передати загальне враження від цього пейзажу. Коротше кажучи, моя затія подобалася мені, та, захоплений своєю справою, я часом навіть починав півголосом наспівувати, як бувало раніше, але, немов злякавшись чогось, одразу ж замовкав. Одначе, незабаром я почав забуватися все частіше й тепер уже подовгу мугикав собі під ніс; серце матінки пом'якшало, і, як проліски навесні, крізь крижану кору її мовчання почали пробиватися перші слова ласки та привіту, а коли картина була готова, я відчув, що матінка відновила мене в усіх колишніх правах і знову повернула мені свою довіру. Якраз у ту хвилину, коли я знімав малюнок із дошки, в наші двері хтось постукав, і до кімнати урочисто ввійшов Мейерлейн. Він поклав шапку на стілець, вийняв свою книжечку, відкашлявся і, звернувшись до матінки, виголосив цілу промову, в якій викладав свою скаргу на мене і ввічливо, але наполегливо просив пані Лее, щоб вона сама виконала мої зобов'язання; адже він був би такий засмучений, якби справа закінчилася для нас неприємностями! Потім цей молокосос простягнув обридлу мені книжку матінці й запитав її,

чи не зволить вона ознайомитися з цим документом. Матінка в подиві глянула на нього, потім на мене, потім у книжечку і сказала:

– Це що ще таке? Так, значить, ти наробив іще й боргів? Що далі, то гірше! Я бачу, ви обидва поставили справу на широку ногу! – продовжувала вона, пробігаючи очима акуратні колонки цифр, а Мейерлейн невпинно вигукував:

– Не звольте турбуватися, пані Лее! Тут усе абсолютно точно! Так і бути, цією додатковою сумою, що стоїть унизу, я готовий поступитися, – сплатите мені тільки основний рахунок!

Вона розсміялася гірким сміхом і вигукнула:

– Так, так... Так от ти який! Про цю справу ми ще поговоримо з твоїми батьками, пане позикодавець! Звідки ж узявся такий неабиякий борг, хотіла б я знати!

У відповідь на це негідний хлопчисько гордо випнув груди і заявив:

– Я не потерплю сумнівів у моїй чесності! Прошу вас переконатися, що гроші належать мені на законній підставі!

Побачивши, що я зовсім збентежений і пригнічено мовчу, матінка суворо запитала мене:

– Ти справді заборгував йому ці гроші? І як це все вийшло? Відповідай!

Знічено пробелькотівши «так», я почав пояснювати, яким чином я потрапив до нього в боржники. Тут у матінки увірвався терпець, і вона звеліла Мейерлейну забиратися геть разом зі своєю книжечкою. Він розкланявся з нахабною розв'язністю і, йдучи, ще раз погрозово подивився на мене. Тоді матінка почала розпитувати, як було діло, і, дізнавшись про всі подробиці, сильно розгнівалася; адже Мейерлейн завжди здавався їй таким гречним хлопчиком, що вона просто не підозрювала, на які непристойні вчинки він мене підбурював. Скориставшись цією нагодою, вона детально розібрала все, що сталося і зробила мені серйозне застереження, але на цей раз говорила зі мною вже не тоном суворого, караючого судді, а якимось особливо проникливо, як друг і любляча мати, що зуміла зрозуміти помилки свого сина і вже вибачила їх. І тепер усе було добре.

Але ні, виявилося, що не все. Прийшовши вперше після канікул до школи, я помітив, що навколо Мейерлейна зібралося багато хлопчиків, які про щось перешіптуються і з глузливою посмішкою поглядають у мій бік. Я передчував, що це не на добре, і не помилився: тільки-но скінчився перший урок, який давав сам директор школи, мій кредитор вийшов уперед, шанобливо звернувся до нього і, тримаючи в руках свою книжечку, без запинки виклав свою скаргу на мене. Весь клас завмер і обернувся на слух, а я сидів як на голках. Директор у подиві повертів книжечку в руках, переглянув її та приступив до розгляду, який Мейерлейн одразу ж спробував спрямувати по вигідному для нього шляху. Однак директор наказав йому помовчати і побажав вислухати, що скажу я. Мені не хотілось особливо розводитися про цю справу, й я пробурмотів щось малозрозуміле; але тут наш наставник закричав:

– Досить! Ви обоє рябоще й будете покарані! – Потім він підійшов до кафедри, де лежали класні журнали, і поставив проти наших прізвищ по жирній одиниці за поведінку.

– Пане директор, але я ж... – розгублено почав Мейерлейн.

– Мовчати! – крикнув той, забрав у нього книжку, що наробила стільки лиха, і розірвав її на дрібні шматочки. – Якщо ти цю ж мить не замовкнеш або попадешся мені ще раз, – вів далі він, – я замкну вас обох у карцер і покараю як невинуватих негідників! Забирайся!

На одному з наступних уроків я написав своєму недругу записку з обіцянкою: починаючи з сьогоднішнього дня, віддавати йому кожен крейцер, який мені вдасться заощадити, і таким чином поступово погасити весь свій борг. Згорнувши записку рурочкою, я переправив її під партами до нього й отримав відповідь: «Або негайно все, або нічого!» Після уроків, як тільки пішов учитель, мій злісний демон уже чекав мене в дверях, оточений натовпом хлопчаків, які передчували цікаве видовище, і коли я хотів вийти з класу, він загородив мені дорогу й голосно сказав:

– Дивіться, ось він, шахрай! Усе літо він крав у своєї матері гроші, а в мене захарлав п'ять гульденів і тридцять крейцерів! Нехай усі знають, що він за птиця! Подивіться на нього!

З усіх боків пролунали крики:

– Е, та він, виявляється, страшенний шахрай, наш Зелений Генріх!

Згоряючи від сорому, я крикнув:

– Ти сам шахрай і шалапут!

Одначе мені не вдалося перекричати натовп, п'ять-шість відчайдушних забіяк, які вічно шукали, над ким би познущатися, примкнули до Мейерлейна, учепилися за мною і до самої домівки обсіпали мене лайливими прізвиськами. Відтоді такі сцени повторювалися майже щодня; наwerbувавши собі союзників, Мейерлейн улаштував проти мене цілу змову, і хоч де б я з'являвся, мене переслідували злісні вигуки. Тепер від мого вихвалання не залишилося й сліду, і я знову став неповоротким і боязким, що ще більше розпалювало завзяття моїх кривдників, викликаючи у них бажання потішатися наді мною, поки це їм нарешті не набридло. Всі ці молодики й самі були народ пропащий, в одних рильце вже було в пушку, інші тільки чекали випадку чогось накоїти. Дивно, що, незважаючи на свою розсудливість і старанність, Мейерлейн не обирав собі друзів серед споріднених йому натур, а завжди водився з найлегковажнішими та найпустотливішими хлопчиками або ж із роззявами на зразок мене. Одначе серед моїх однолітків знайшлися й інші, більш порядні та схильні до миролюбності хлопчики, які не схвалювали поведінку моїх безжальних гонителів, та й узагалі не поділяли їх презирства й неприязні до мене і навіть не раз захищали мене від їх нападок, так що багатьох я від душі полюбив. Таким чином, я придбав собі чимало друзів якраз серед тих, кого я досі зовсім не помічав. Зрештою, Мейерлейн опинився мало не в цілковитій самоті зі своєю злістю до мене, яка стала від цього тільки ще більш палкою й шаленою; та й я теж остаточно поховав надію, що ми коли-небудь зможемо помиритися. Зустрічаючись із ним, я намагався не дивитись на нього і мовчки проходив мимо, а він кидав мені в обличчя якесь повне смертельної отрути лайливе слово; якщо ми зустрічались один на один або навколо були тільки люди незнайомі, він викрикував свої лайки гучно, на повний голос, якщо ж ми були не самі, він бурмотів їх собі під ніс, так що їх міг чути тільки я. Моя ненависть до нього була тепер настільки ж пекучою, як і його ненависть до мене; проте я намагався уникати зіткнень із ним і боявся думати про той день, коли ми нарешті зведемо один з одним рахунки. Так минув цілий рік, і знову настала осінь, пора великих навчань, які зазвичай завершували наші щорічні військові заняття. Ми завжди чекали їх із радісним нетерпінням, знаючи, що в ці дні нам удасться вдосталь постріляти. Але я залишався байдужим до всіх цих радощів: їх затьмарювала присутність мого ворога, який теж брав участь у навчаннях і тепер іще частіше потрапляв мені на очі. На цей раз наш загін був розбитий на два, один із яких займав круту лісисту вершину невисокої гори, а інший мав переправитися через річку, обійти цю гору та взяти її штурмом. Я входив до загону нападників, мій недруг – до загону оборонців. Уже весь минулий тиждень ми будували невелике передмостове укріплення, заготовляючи кілки для палісадів і забиваючи їх у землю, а в цей час кілька теслярів навели міст через мілку річечку. Потім, діючи за заздалегідь узгодженим із вищим командуванням планом, наш загін із доданою йому гарматою здобув переправу та почав наполегливо тіснити супротивника, змушуючи його відходити вгору по схилу гори. Наші основні сили рухалися по мощеній стежці, що піднімалася спіраллю, а цеп стрільців, який сильно розтягнувся, очищав чагарник від ворожих солдатів і наступав напролом, не розбираючи дороги. Битися в стрілецькому цепу було найбільш захопливою, зате і найбільш хвилюючою та небезпечною справою: супротивник, якому за диспозицією належало відступати, ні за що не хотів здаватися без бою, а з деякими доводилося навіть битися врукопашну; ми стріляли майже впритул, ризикуючи обпалити один одного обличчя, в запалі бою котрийсь боєць, вбиваючи заряд, забував вийняти шомпол, так що він зі свистом летів над кущами, і тільки з волі прихильної до нашої юності долі ніхто з нас не дістав того дня серйозного каліцтва; ста-

рий фельдфебель, приставлений для спостереження за стрільцями, кляв нас на всі заставки і навіть змушений був пустити в хід свою милицю, щоб як-небудь підтримати дисципліну, що похитнулася. Я теж перебував у цьому цепу, на самому його краю, але радісне збудження, що охопило моїх товаришів, не торкнулося мене, й я неквапливо брів усе далі й далі, ні про що не думаючи й тільки час від часу неухважно стріляючи в повітря та знову заряджаючи свою рушницю. Незабаром я відстав од загону й опинився в якомусь незнайомому місці, на спуску в глибоку, густо порослу старим ялинником балку, на дні якої дзюрчав струмок. Темні хмари заволокли небо, від усього навколишнього повіяло якимось м'яким сумом; стрілянина, що доносилася здалеку, та барабанний бій робили ще більш відчутним глибоку безмовність, яка панувала навколо мене: я зупинився, щоб перепочити, і, обершись на рушницю, довго стояв у цій позі, відчуваючи той дивний стан, коли хочеться чи то заплакати, чи то вчинити щось сміливе, зухвале, – той стан, який часто опановував мене перед лицем величавої природи і такий добре знайомий усім, хто пізнав гоніння долі та запитував її, чи буде він іще колись щасливий. Тут неподалік од мене пролунали кроки, і в цьому безлюдному куточку я раптом побачив мого ворога, що йшов просто на мене вузькою кам'янистою стежинкою; в мене закалатало серце, він кинув на мене недобрий, пронизливий погляд і відразу ж вистрелив, майже впритул, так що кілька гарячих крупинок пороху потрапило мені в обличчя. Я не рушав з місця і пильно дивився на нього, він поспішно перезарядив свою рушницю, – я й тут не відвів очей; мій відкритий погляд бентежив і в той же час злив його; він, завжди такий розсудливий і розумний, був такий роздратований моєю уявною добродушністю та дурістю, що у своєму засліпленні готовий був вистрелити мені просто в обличчя; він підійшов до мене дуже близько і почав було цілитись, але тут я сам напав на нього і, відкинувши свою рушницю, обеззброїв його голими руками. Ми вмить схопилися й цілу чверть години боролися один з одним, боролися мовчки й запекло, причому спочатку ні один не міг здолати іншого. Він був верткий, як кішка, пускав у хід безліч вивертів, аби збити мене з ніг: ставив підніжки, натискав великим пальцем за вухом, намагався вдарити в скроню, кусав мою руку, і я, напевно, давно вже був би переможений, якби не тиха лють, яка охопила мене й допомогла мені встояти. З убивчим спокоєм учепившись у нього, я час від часу завдавав йому ударів кулаком в обличчя; в очах у мене стояли сльози, і я відчував нестерпний душевний біль, який мені, напевно, ніколи не доведеться більше відчути, якщо навіть я проживу ще стільки, скільки прожив, і доля пошле мені найтяжчі випробування. Зрештою, ми попадали на землю, посковзнувшись на гладенькій хвої, що вкривала її, причому він опинився під мною й так сильно вдарився потилицею об корінь, що на мить знепритомнів і руки його розтулились. Я мимоволі поспішив скочити на ноги, він зробив те ж; не дивлячись один на одного, ми підібрали наші рушниці й розійшлися врізнобіч, подалі від цього нещасливого місця. Я відчував страшенну втому в усьому тілі, й воно здавалося мені оскверненим цією принизливою сутичкою з ворогом, який іще так недавно був моїм другом.

Відтоді ми з ним ніколи більше не зустрічались один на один; ймовірно, він відчув того разу мою відчайдушну рішучість, зрозумів, що не на того напав, і тепер уникав зіткнень зі мною. Але наша суперечка так і залишилася нерозв'язаною, і наша ворожнеча тривала, більше того, з роками вона ставала все більш гострою та непримиренною, хоча ми бачили один одного лише зрідка. Одначе варто було нам тільки зустрітись, як охолола ненависть прокидалася в нас із новою силою. Сам вигляд його був для мене нестерпний, навіть незалежно від причини нашого розбрату, мені хотілося назавжди стерти його образ із моєї пам'яті; в моєму серці не було тепер і сліду того тихого смутку, який зазвичай пом'якшує неприязнь до ворога, який іще недавно був нашим другом, так що нам і боляче і прикро дивитися на нього; у мене залишилася сама тільки огида до нього, і я передчував, що, зненавидівши мене з дитинства, він назавжди залишиться моїм ворогом, точно так само, як друзі юності на все життя зберігають прихильність один до одного. Такі ж почуття, ймовірно, відчував і він, побачивши мене, тим більше що вже сама причина нашої ворожнечі – злощасна історія з реєстром моїх боргів, усе

ще ніяк не могла вийти у нього з голови і, як видно, сильно дратувала його. Тим часом він вступив на службу в торговельну контору, де він нарешті в повному блиску розгорнув свої оригінальні здібності, зарекомендував себе досить діловим службовцем та здобув прихильність свого принципала, спритного та меткого у справах комерсанта, який вважав, що його помічник далеко піде; коротше кажучи, він був щасливий і з упевненістю дивився в майбутнє, сподіваючись із часом відкрити власний заклад. Тому я дуже добре розумію, що те жорстоке розчарування, яке йому принесла його дитяча спроба укласти вигідну угоду, мусила залишити в його душі такий же глибокий і болючий слід, який залишають у душі дитини з поетичними або художніми схильностями глузування однолітків і дорослих, які відкидають його перші наївно-простодушні спроби.

Ми обоє вже пройшли конфірмацію, йому було приблизно вісімнадцять, мені шістнадцять років; тепер ми почувалися більш самостійними та поступово осягали життя і взаємини людей. Зустрічаючись на людях, ми намагалися не дивитись один на одного – і тільки, а проте ні він, ні я не приховували нашої взаємної ненависті від своїх друзів; деколи вона загрожувала прорватися назовні, а оскільки кожен з нас дружив із молодими людьми свого складу, близькими йому за схильностями та характером, то вона була ще небезпечнішою: достатньо було однієї іскри, щоб пожежа ворожнечі запалала з новою силою, охопивши на цей раз і наших приятелів. Тому я з тривогою думав про те, що ж буде далі, якщо ми так і залишимося ворогами на все життя, та ще в такому невеликому місті, як наше. Але ці побоювання виявилися марними, оскільки незабаром одна сумна подія поклала кінець нашій ворожнечі. Батько мого недруга купив старий будинок, химерної архітектури будівлю з великою вежею, що колись належала знатному дворянину, який жив у ньому тільки під час своїх наїздів у місто. Тепер це будівля призначалася під житловий будинок, для чого його треба було зверху донизу перебудувати. Для Мейерлейна настала щаслива пора, – адже сама покупка будинку була вигідною комерційною операцією, зовсім у його дусі, а крім того, йому випадала нагода пустити в хід усі свої різноманітні здібності й таланти. Як тільки у нього видавалася вільна хвилинка, він негайно ж поспішав на риштування, де допомагав майстрам, а щоб не платити їм зайвих грошей, узяв деякі роботи цілком на себе. По дорозі на службу мені щодня доводилося проходити повз цей будинок, і між дванадцятою та годиною дня, коли всі робітники відпочивали, а також увечері, після їх відходу, я незмінно бачив його на риштуваннях або де-небудь у вікні з відерцем фарби чи з молотком у руці. За останні кілька років він зовсім майже не виріс і, старанно працюючи у своїй утлій підвісній люльці, здавався ще меншим зростом на тлі потворних стін; спочатку це дивне видовище викликало у мене мимовільний сміх, потім його енергія та працьовитість почали мені подобатись, і дуже можливо, що моє ставлення до нього стало б іще більш дружнелинним, якби одного прекрасного дня, скориставшись нагодою, він не струсив на мене зі своєї щітки добрячу порцію вапняного розчину.

Одного разу, коли я вже підійшов досить близько до будинку Мейерлейна, моя щаслива зірка повела мене іншою дорогою, і я звернув у провулок; через кілька хвилин, коли я знову вийшов на ту ж вулицю, я побачив, що біля його будинку зібрався натовп і люди, що йдуть звідти, чимось налякані, збуджено перемовляються одне з одним, а інші голосно плачуть. Робітники, яким було доручено зняти з вежі старий заіржавілий флюгер, заявили, що для цього доведеться спорудити риштування й потрібно досить багато часу та матеріалів. Не бажаючи входити у витрати, Мейерлейн, який самовпевнено брався за будь-яку справу, вирішив, що і на цей раз він усе зробить сам; опівдні, коли робітники обідали, бідолаха забрався, не сказавши нікому ні слова, на високий крутий дах, зірвався з нього, і тепер його понівечене тіло непорушно лежало на бруківці.

Почувши цю звістку, я поспішно пішов далі, глибоко схвилюваний тим, що трапилось, і здригаючись від жаху, однак я був вражений самою трагічною подією, і хоч скільки б я рився у своїх спогадах, я досі не можу пригадати, щоб у моїй душі ворухнулося тоді хоч що-небудь

схоже на жалість або каяття. У голові моїй довго ще миготіли невеселі, похмурі думки, аледесь у схованках серця, не підвладних розуму, все сміялось і раділо. Якби він розбився на моїх очах, якби мені довелося побачити його передсмертні муки або хоча б його труп, тоді це видовище неодмінно викликало б у мене і жалість і каяття – я твердо впевнений у цьому. Але все це сталося без мене, я тільки почув незримі, безтілесні слова і зрозумів, що раз і назавжди позбувся мого ворога. Тепер я до деякої міри примирився з ним, але в цьому примиренні не було місця ні скорботі, ні любові, в ньому була тільки вдоволена жадоба помсти. Щоправда, одумавшись, я нашвидку написав нещиру, надуману та плутану молитву, в якій просив Бога, щоб він навчив мене милосердя й допоміг мені забути ворожнечу та простити покійного; у глибині душі я сам сміявся над цією молитвою, і хоча відтоді минуло вже багато довгих років, мене й понині лякає думка про те, що моя запізнiла спроба виявити співчуття до долі нещасного була плодом скоріше тверезих роздумів, аніж веління серця, – надто вже глибоко пустила в ньому своє коріння ненависть!

Розділ шістнадцятий

Невмілі наставники, злі учні

Повертаючись до розповіді про останні роки навчання в школі, я бачу, що їх аж ніяк не можна назвати світлою та щасливою порою моєї юності. Коло знань, що їх підносили нам, розширився, з нас почали більше й суворіше вимагати, у мене було неясне відчуття, що в моєму житті відбувається щось важливе, що мене вчать чогось доброго, і я прагнув чинити так, як мені підказувало це відчуття. Але мені завжди було неясно, де закінчується одна ступінь пізнання і де починається інша, а часто ці переходи й зовсім вислизали від мене. Вся біда була в тому, що сама школа переживала в той час крутий перелом; старе покоління вчителів, тобто головним чином священики протестантської церкви, що панувала в країні, вчені богослови, які не мали своєї парафії та бралися – хто знічев'я, хто по нужді – за викладання найрізноманітніших предметів, уживаючись у її стінах із молодими, які отримали спеціальну освіту, педагогами; у тих і в інших були свої, часто досить суперечливі погляди на навчання, і вони діяли нарізно. Якщо вчителі з духовного звання викладали по-старому, як Бог на душу покладе, часто-густо дозволяли собі відхилятися від теми уроку й підходили до всього скоріше як дилетанти, то у світських педагогів-професіоналів теж були свої примхи: вони застосовували найрізноманітніші прийоми та методи, знову-таки ще не перевірені на практиці. Звідси ж виникає і головне зло: невмілий і часто несправедливий підхід до окремих вихованців, що призводив до найнеймовірніших казусів і трагічних непорозумінь, жертвою яких ставав то наставник, то учень.

Був у нашій школі вчитель, який був людиною чесною та щиро бажав добра своїм вихованцям, але, на свою біду, був украй недосвідченим у поводженні з дітьми і мав до того ж дивну, хворобливу зовнішність. Свого часу він мужньо взяв участь у тій боротьбі, результатом якої був ряд важливих адміністративних перетворень, зокрема корінна реформа всіх шкіл, і зажив собі серед консервативно налаштованих городян репутації завзятого ліберала. Ми, хлопчаки, всі, як один, зараховували себе до аристократів, – за винятком тих, чиї батьки жили в селі. Навіть я, хоча я сам був, по суті, селянин за походженням і тільки народився в місті, проте старанно співав з чужого голосу і, уявивши, що я теж міський патрицій, за своєю дитячою наївністю вважав це за велику честь для себе. Матінка ніколи не говорила зі мною про політику, а позаяк, окрім неї, у мене не було нікого з близьких, чия думка була б для мене авторитетом, то мої судження про такі речі були досить поверхові й незрілі. Я знав тільки, що новий уряд радикалів розпорядився знести кілька старих веж і закласти отвори та ніші в стіні міського муру, які були найулюбленішим місцем наших ігор, і що він складався з ненависних нам вискочнів і пройдисвітів, які наїхали з села. Коли б мій батько, якого теж вважали одним із таких вискочнів, не помер так рано, я, безсумнівно, став би вже з пелюшок найпереконанішим лібералом.

Незабаром після того, як відкрилися нові школи і невдалий учитель, сповнений райдужних сподівань, приступив до виконання своїх обов'язків, один із учнів, син знатного городянина, що фанатично ненавидів усі ці нововведення, з найсерйознішим виглядом розповів нам, нібито наш учитель присягнувся тримати всіх нас, дітей аристократів, у шорах. Нібито він був у когось у гостях і його попередили, що серед його вихованців є діти старої міської аристократії та що йому доведеться нелегко з цими зарозумілими молодиками, розпещеними своїм знатним походженням, на що він нібито відповів, що зуміє з нами впоратись. У такому приблизно викладі ця чутка, – ймовірно, не без сприяння дорослих, – почала поширюватися по всій школі та, подібно до іскри, кинutoї в сіно, негайно розпалила наші безрозсудні голови. Ми прийняли кинутий нам виклик; ті, хто був сміливіший, надали дружню відсіч і вступили в легку перестрілку з супротивником, допікаючи його своїми витівками. Це відразу ж збило його з пантелику, і, замість того, щоб спокійно, рішуче відбити наші наскоки розумною та уїдливою

насмійкою, він поспішив кинути на нас свої головні сили й відкрив по нас вогонь зі своєї найважчої гармати, в сліпій люті караючи за кожну дрібну витівку, навіть за кожен ненавмисний проступок, і необачно завдаючи винним найсуворішої та найстрахотливішої кари, яка тільки була в його владі та зазвичай застосовувалася лише в рідкісних випадках. Тим самим його дії втратили в наших очах будь-яку законну силу, позаяк ми були дуже дійшлими в оцінці співвідношення між тяжкістю проступку та мірою покарання. Тепер ми вже аніскільки не боялися накликати на себе його гнів, а під кінець це стало для нас навіть справою честі, своєрідним мучеництвом. Ми не соромилися голосно розмовляти в його присутності, на уроці стояв страшенний гамір, у всіх інших класах, де він викладав, його зустрічали тим же, так що нещасний почувався зовсім зацькованим. Тоді він зробив іще один промах: замість того щоб терпляче почекати, поки загальне збудження вляжеться само собою, він почав виганяти з класу всіх, хто виявляв хоча б найменший непослух. Варто було тільки поставити йому найневинніше запитання або впустити що-небудь на підлогу, – однаково, навмисне чи ненавмисно, – як він негайно ж виставляв винного за двері. Ми швидко зметували, що нам тепер треба робити, і відтоді він, як правило, давав свій урок двом-трьом гречним, а всі інші натовпом стояли під дверима і жартували з нього. Якби в цю справу втрутилося вище начальство або якби він сам виявив енергію та рішучість і, незважаючи на заборону бити учнів, хоч один-єдиний раз узяв би декого з нас за чуприну та дав би доброго прочухана, то цього напевно виявилось б достатньо, щоб відновити порядок і спокій. Але в нього не вистачило мужності зважитися на цей крок; не такий він був чоловік; до того ж начальники, яким він був безпосередньо підпорядкований, у тому числі попечитель школи, недолюбливали його і тривалий час удавали, що нічого не помічають. У себе вдома учні з гордістю розповідали про свої славні подвиги й усіляко чорнили бідолаху, зображуючи його якимось бездушним опудалом. Слухаючи їхні розповіді, поважні бюргери із задоволенням згадували свої шкільні роки, коли вони самі були такими ж паливодами; виховані на поглядах і поняттях доброго старого часу, вони дивилися на школу як на певне тихе пристановище, де їх достойне чадо, не обтяжуючи себе зайвими турботами, може спокійно чекати, поки привілеї батьків принесуть йому якесь тепленьке місце в стародавній цеховій ієрархії рідного міста; добродушно посміюючись, вони давали зрозуміти, що аж ніяк не засуджують поведінки своїх синків, а інші навіть заохочували їх. Історія з учителем давно вже наробила шуму в місті, але вищому начальству справу завжди підносили так, ніби він сам у всьому винен; раз або два на його урок приходив якийсь важливий пан, як видно, побажав особисто перевірити чутки: проте в його присутності ніхто не наважувався бешкетувати, та й на уроках інших вчителів ми намагалися сидіти якомога тихіше. Нещасному доводилося відчувати на собі всі ті погані нахили, які виховала в нас школа. Так він протягнув майже цілий рік, поки йому не оголосили, що він тимчасово відсторонюється від посади. Він охоче пішов би зовсім, позаяк прикрощі останніх місяців зашкодили його здоров'ю і він сильно схуд; але вдома в нього було багато голодних ротів, і він не міг кинути службу. Зрештою він знову вступив на свій тернистий шлях, щосили намагаючись триматися тихше і не сваритися з нами; але марно він розраховував пробудити співчуття до себе; тріумфуючи свою перемогу, учні зустріли його злорадними вигуками, знову почали бешкетувати на його уроках, і через кілька днів йому довелося назавжди покинути школу.

Сам я тривалий час повадився скромно, не брав участі в жодній із цих численних сутичок і тільки спокійнісінько спостерігав за ними збоку. Вчителю я жодного разу не зробив нічого поганого, тому що мені було гидко грубити людині набагато старшій за мене. І тільки коли він почав виганяти з класу мало не всіх підряд, я вирішив не відставати від товаришів, для чого дозволяв собі якийсь безневинний жарт або ж попросту норувив шаснути в двері разом із іншими; адже, по-перше, в коридорі було дуже весело, а по-друге, я ні за що на світі не погодився б примкнути до тих небагатьох праведників, які воліли залишатися в класі й яких усі одностайно зневажали. Зате вже, вирвавшись на волю, галасував ледве не більше за всіх,

допомагаючи будувати плани наших подальших дій, і, знову піднісшись духом після довгих місяців, протягом яких я цурався приятелів, віддавався розгнущаній радості; коли починався наступний урок і ми знову сиділи за партами, серце моє все ще шалено калатало в грудях і кров стукала у скронях. Я добре пам'ятаю, що радів просто так, тому що мені було радісно, й у мене не було нічого злого на думці, більше того, я потай відчував співчуття до бідолашного вчителя, тільки уникав говорити про це відкрито, побоюючись видатися смішним. Одного разу я зустрівся з ним за містом, на путівці; він, як видно, вирішив відпочити й гуляв тут у цілковитій самоті; побачивши його, я мимоволі відразу ж зняв шапку і шанобливо вклонився; це так його втішило, що він увічливо подякував мені, й у його погляді було стільки муки, наче він просив зглянутися над ним. Я був зворушений і сказав собі, що далі так тривати не може. Вирішивши діяти навпростець, я наступного ж дня підійшов до компанії найвідчайдушніших бешкетників нашого класу, щоб спробувати пробудити в них співчуття до нещасного та змусити їх замислитися над тим, що вони роблять; у мене було вірне передчуття, що рано чи пізно мої слова неодмінно вплинуть і залучать на мій бік непостійні симпатії більшості. Хлопчаки якраз говорили про вчителя і щойно придумали для нього нове прізвище, таке веселе, що всі були в цілковитому захваті й голосно розреготалися; з язика мого зірвалися зовсім не ті слова, які я збирався сказати, і, замість того щоб виконати мій обов'язок перед учителем, я ганебно зрадив і його, і свої власні благородні бажання, описавши вчорашню зустріч у такому тоні, що моя розповідь іще більш розвеселила компанію, яка й без того ввійшла в азарт.

Після того, як він пішов, ми вгамувалися; ті, хто більше всіх галасував і бешкетував, тинялися тепер як неприкаяні з кутка в куток, жили спогадами про минуле й не знали, куди себе подіти. Одного разу надвечір, коли скінчилися уроки, я мирно повертався зі школи й був уже недалеко від домівки, як раптом мене гукнули: «Зелений Генріху! Йди до нас!» Я озирнувся й побачив на сусідній вулиці цілу юрбу школярів, які метушилися, мов мурашки, і, як видно, щось затівали. Я підбіг до них, вони сказали мені, що збираються всією чесною компанією навідатися до звільненого вчителя, щоб на прощання ще раз як слід потішитися, і запропонували мені піти разом із ними. Ця затія була мені не до душі, я рішуче відмовився й пішов додому. Однак цікавість змусила мене повернутись, і я потихеньку побрів за юрмою, щоб хоч здалеку подивитися, чим скінчиться справа. Ватага йшла все далі й далі, на ходу вербуючи в свої ряди учнів інших шкіл, які висипали в цей час на вулицю, так що незабаром по місту рухалася велелюдна хода – близько сотні хлопчаків різного віку. Обивателі стояли в дверях, із подивом поглядаючи на юрбу, що плавом пливла, і я почув, як хтось сказав: «Бач, бісєнята! Видно, знову щось затіяли! А вони, їй-богу, такі ж бешкетники, якими й ми були свого часу!» Ці слова прозвучали в моїх вухах як бойова сурма, ноги самі понесли мене, я миттю наздогнав товаришів і йшов тепер упритул за останніми. Всі відчували якесь невимовне задоволення від того, що так швидко і дружно зібрались, і притому не за чужим наказом, а зовсім самостійно, із власної волі та за власним бажанням. Я все більше входив у смак, протиснувся вперед і несподівано опинився в найперших рядах, де йшли головні забіяки, які вітали мене радісними вигуками.

– Дивіться-но, Зелений Генріх таки прийшов! – прокотилося в юрмі, й цю звістку було зустрінуто галасом схвалення і новим нападом нестримної пустотливої веселості. Перед моїми очима відразу ж замиготіли сцени з прочитаних мною книг про народні повстання та революції.

– Ми йдемо вроздріб, – сказав я, звертаючись до верховодів, – нам треба вишикуватися в ряди, триматися серйозніше та заспівати патріотичну пісню!

Ця пропозиція сподобалася всім і її було негайно приведено в дію; ми строєм проходили одну вулицю за одною, люди в подиві дивилися нам услід; я запропонував піти в обхід, аби якомога довше тривало задоволення. На це всі теж охоче погодились; врешті-решт ми все ж дісталися будинку вчителя.

– Що б нам таке зробити тепер? – запитав я. – Знаєте що? Заспіваймо ще раз пісню, прокричімо «ура» й підемо!

– Ні, ні, давайте ввійдемо в будинок! – пролунало мені у відповідь. – Ми хочемо сказати подячну промову і відзначити всі його заслуги!

– Тоді – один за всіх і всі за одного, і цур не тікати, а якщо нам нагорить, то нехай дістанеться всім порівну! – вигукнув я, і вся орава ринула у вузькі двері маленького будиночка і з галасом кинулася вгору по сходах.

Я залишився охороняти двері, на випадок якщо хто-небудь зі співучасників здумав би втекти завчасно. Зсередини долинав страшенний гвалт, захоплені своєю власною сміливістю, хлопчики були до крайності збуджені; той, кого вони шукали, лежав хворий у замкненій на ключ кімнаті; перелякані домочадці намагалися замкнути інші двері й виглядали з вікон, аби покликати когось на допомогу. Однак вони соромилися крикнути голосно; сусіди не розуміли, що все це означає, й у подиві спостерігали те, що відбувалось; я залишався на своєму посту, і думки, що миготіли в моїй голові, були аж ніяк не з приємних. Буйний натовп заповнив увесь будинок зверху донизу; одні висовувалися з горищних віконць і кидали звідти якісь старі кошики, інші навіть забралися на дах і кричали на весь квартал. Нарешті якась стара набралася хоробрості, вискочила з комори, де вона досі ховалась, і, озброївшись мітлою, вигнала всю ораву з дому.

Цей зухвалий напад викликав у місті так багато розмов, що керівні особи не могли вже удавати, ніби вони нічого не помітили. Вони зажадали, щоб справу було розслідувано з усією суворістю. Нам звеліли зібратися в залі, а потім почали поодиночі викликати в сусідню кімнату, де ми мали постати перед трибуналом, який там засідав. Допит тривав уже кілька годин, учні, що поверталися звідти, негайно ж ішли додому, не розповідаючи товаришам, про що їх запитували; дві третини присутніх уже встигли піти, а мене все ще не викликали, більше того, насамкінець я із занепокоєнням помітив, що, перш ніж покинути залу, всі, хто виходив із тієї кімнати чомусь дивляться на мене. Нарешті велено було увійти всім іншим, – крім Зеленого Генріха.

Але ось надійшла й моя черга; ті, кого допитували останніми, знову показалися в дверях і сказали мені, щоб я входив. Я почав було розпитувати, що там відбувається, але не отримав відповіді; як видно, вони були налякані й поспішали скоріше забратися звідси. Тоді я переступив поріг загадкової кімнати, зваблений цікавістю і в той же час утримуваний тим страхом, що стискає серце, який відчуваєш у дитинстві перед іншими дорослими, вбачаючи в них якихось вищих, мудрих і всемогутніх істот. Я побачив довгий стіл, на іншому кінці якого сиділи двоє поважних панів; перед ними лежали аркуші паперу та пера і стояла чорнильниця. Один із них був попечитель нашої школи, що сам викладав у ній і добре знав мене, другий – якийсь великий начальник, який сидів із ученим виглядом і майже весь час мовчав. Із попечителем у мене були дуже своєрідні відносини: він був добродушний буркотун, який полюбляв хвалитися своїм красномовством і тішився, коли хто-небудь із учнів дозволяв собі злегка посперечатися з ним, що давало йому можливість пуститися в розлогі пояснення з приводу порушеного питання. Спочатку він був ласкавим до мене, тому що на його уроках я поводився якраз досить доброзичливо; але потім моя звичка зберігати вперте мовчання, коли мене за що-небудь лаяли або карали, накликала на мене його неприхильність. Я рішуче не вмів боязко заперечувати свою провину, жваво брехати, щоб уникнути покарання, або наполегливо вимолювати прощення; якщо я вважав, що мене карають за діло, я мовчки підкорявся своїй долі; якщо ж покарання здавалося мені несправедливим, я теж мовчав, але не з упертості, – я просто весело сміявся в душі над цим вироком і казав собі, що мої наставники теж не завжди відзначаються великим розумом. Ось чому попечитель вважав мене недолугим хлопчиськом із вельми небезпечними нахилами; як тільки я увійшов, він із грізним виглядом гримнув на мене:

– Ти теж брав участь у цьому бешкетуванні? Мовчи! Не відмагайся, це не допоможе!

Я ледь чутно сказав «так» і чекав, що буде далі. Напевно, я сильно зашкодив собі в його очах настільки швидким визнанням, – адже він так полюбляв, коли з ним сперечались, і тільки дух суперечності міг привести його в гарний настрій, – і ось, немов намірившись урятувати мене, він удав, ніби йому почулося, що я сказав «ні», і він закричав:

– Що? Що ти сказав? Говори все начистоту!

– Так, – повторив я трохи голосніше.

– Ну добре ж, – сказав він, – дай термін, і на тебе управа знайдеться; ти ще натрапиш на той камінь, об який ти розіб'єш свій упертий лоб!

Мені було боляче і прикро чути ці слова; адже я відчув у них не тільки цілковите нерозуміння моїх добрих намірів, а й недоречну спробу передбачити моє майбутнє, образливу насмішку над моєю особистістю.

– Чи правда, – вів далі він, – що по дорозі туди ти запропонував вишикуватись у ряди і заспівати пісню, як у військовому строю?

Почувши це запитання, я оторопів; так, значить, мої товариші зрадили мене і, напевно, вже встигли зняти з себе провину; я подумав було, чи не краще буде, якщо я не зізнаюсь, але у мене знову вирвалося «так».

– Чи правда, що, підійшовши до будинку, ти закликав усіх не розходитися поодиночці, й не лише закликав, але і став у дверях, аби нікого не випускати?

Не довго думаючи, я підтвердив і це, бо не бачив у такому вчинку нічого ганебного і негожого. Ці дві обставини, які спливали вже з перших свідчень моїх спільників, вселили попечителю думку про те, що я ж бо і є головним призвідником; до того ж вони були, мабуть, єдиними фактами, які йому вдалося встановити у цій заплутаній справі, вони відразу ж кинулись у вічі, й весь подальший допит він звів виключно до того, щоб довести мою провину. Кожен, кому він ставив це запитання, відповідав на нього ствердно, радіючи, що йому не треба говорити про самого себе.

Потім мене відпустили, і я побрів додому, дещо стривожений, але все ж не чекаючи великої біди; вся процедура допиту здалася мені якоюсь несерйозною. Я глибоко каявся й відчував, що я помилився, але помилився тільки по відношенню до нещасного вчителя, якого ми так жорстоко образили. Прийшовши додому, я розповів матінці про все, що трапилось, і вона вже збиралась як слід вилаяти мене, як раптом у дверях з'явився розсильний із великим конвертом у руках. У листі матінку повідомляли, що з сьогоднішнього дня мене виключено зі школи, без права вступити до неї знову. На моєму обличчі відразу ж відбилосся таке непідробне почуття обурення та образи за вчинену наді мною несправедливість, що матінка жодним словом не нагадала мені більше про мою провину, а поринула у свої власні невеселі думки; та й як не задуматися, коли всемогутня державна влада виганяє на вулицю єдине дитя безпорадної вдови, байдуже сказавши на прощання: «З нього однаково не буде пуття!»

Якщо навколо питання про законність застосування смертної кари давно вже ведуться пристрасні й непримиренні суперечки, то чому б не посперечатися до речі й про те, чи має право держава виключати зі своєї виховної системи дитину або молоду людину, – звичайно, якщо тільки вона не є небезпечним для оточення божевільним. Адже якщо в майбутньому я ще раз опинюся замішаним у таку неприємну історію й мою долю вирішуватимуть такі ж судді, а існуючі порядки не зміняться, то, виходячи з того, як зі мною вчинили того разу, мені, мабуть, і справді можуть голову відрубати; бо відняти у дитини можливість вчитись, як навчаються її однолітки, перестати її виховувати, – хіба це не означає морально стратити її, вбити у ній усі зародки духовного розвитку? Що ж стосується дорослих, то їм і справді нерідко доводиться накладати головою за участь у так званих заворушеннях, які часом, справді ж, мало чим відрізняються від нешкідливих дитячих збіговиськ, на кшталт улаштованої нами вуличної ходи.

Державі нема чого знати, чи є у виключеного кошти на те, щоб продовжити свою освіту приватно, чи відкине саме життя відкинутого ним вихованця чи, можливо, ще зробить із нього

щось путнє, – все це не стосується держави, від неї вимагається тільки, щоб вона завжди пам'ятала про свій обов'язок – стежити за вихованням кожного свого юного громадянина та доводити це виховання до кінця. У кінцевому рахунку тут важлива не стільки доля самих виключених, скільки щось інше: адже ці порядки свідчать про те, що є болючим місцем навіть кращих навчальних закладів, а саме про відсталість і душевні лінощі людей, що займаються цими справами, – людей, які, однак, видають себе за вихователів.

Розділ сімнадцятий

Втеча на лоно природи

Втім, сам я не дуже-то сумував і журився про те, що зі мною сталося. Мені треба було віддати кілька книг нашому вчителю французької мови, який прихильно позичав мені томики французьких класиків у добротних шкіряних палітурках. Крім того, він кілька разів водив мене в одну з великих бібліотек, благоговійно знайомлячи мене з початковою інформацією про неосяжний світ книг. Коли я прийшов до нього, він висловив мені своє співчуття з приводу того, що сталося, і дав зрозуміти, що мені не варто приймати це так близько до серця, позаяк, наскільки йому відомо, більшість учителів, точно так само як і він сам, аж ніяк не вважають мене поганим учнем. Потім він сказав, що завжди радий мене бачити і готовий допомогти мені порадою, якщо мені заманеться продовжити мої заняття французькою. Відтоді я більше не бачив його, – так склались обставини, а проте його слова мене дещо втішили, і тепер я відчував себе вільним птахом, тим більше що я не міг передбачити, якою важливою віхою в моєму житті стане це подія.

Зате матінка була зовсім пригнічена; вона прекрасно розуміла, що моя освіта напевно не закінчилося б так рано, коли б нині живим був мій батько, а проте її обмежені кошти не дозволяли їй найняти для мене домашніх учителів або послати мене вчитися в інше місто, і в той же час вона ніяк не могла придумати, за яку справу мені найкраще взятися; сам же я теж не міг іще розумно й самостійно вирішити питання про вибір професії, позаяк для цього мені не вистачало того ширшого погляду на життя, якого я зміг би набути саме в старших класах, якби шлях туди не був для мене закритий. Останнім часом мої домашні заняття полягали головним чином у тому, що я малював, олівцем або фарбами, і в цій галузі мої взаємини зі школою були теж вельми своєрідними. У школі мене аж ніяк не вважали здібним до малювання. Цілими місяцями з моєї креслярської дошки не сходив усе один і той же аркуш: робота з олівцем здавалася мені нудним заняттям; змальовуючи якусь величезних розмірів голову або орнамент, я довго мучився і досадував на себе; мені доводилося стирати по десять ліній, аби знайти одну правильну, забруднений і протертий до дірок папір свідчив про те, з якою неохотою трудився над ним ледачий учень. Але варто було мені тільки прийти додому, як я відразу ж забував про ці невдалі шкільні спроби і з жаром брався за моє домашнє мистецтво. Після тієї першої спроби скопіювати ландшафт я продовжував виготовляти такі акварелі; але позаяк у мене не було більше готових зразків, то мені самому доводилося винаходити сюжети, і я тривалий час старанно займався цим. На розмальованих кахлях грубки, що стояла в нашій кімнаті, я виявив безліч пейзажних мотивів: замок, міст, колонаду на березі озера та інше щось подібне; дівочий альбом моєї матінки, а також невелике зібрання старомодних альманахів часів її юності таїли найбагатші запаси сентиментальних пейзажів, які цілком гармоніювали з уміщеними під ними віршиками; тут були храми, вівтарі, лебеді на ставку, закохані пари в човні й темні діброви, де кожне дерево здавалося мені незрівнянним зразком граверного мистецтва. Усі ці вкрай наївні та, як кажуть, доморощені красоти становили цілий поетичний світ, в якому я черпав мої задуми та проводив щасливі години, ретельно працюючи над їх виконанням. Я почав вигадувати пейзажі самостійно, нагромаджуючи в них мало не всі вподобані мною поетичні мотиви відразу, а потім перейшов до ландшафтів іншого ґтибу, де переважала якась окрема тема, але в кожному з них незмінно була присутня одна і та ж фігура самотнього мандрівника, в якому я напівнесвідомо зображував самого себе. Після безперервних невдач, якими закінчувалися всі мої спроби спілкування з навколишнім світом, у мене почала розвиватися погана звичка до самозакоханого споглядання свого власного «я», моє серце сумно стискалося від жалю до самого себе, й мені подобалося переносити символічне зображення своєї особи в ефектну обстановку придуманих мною пейзажів. Романтично задрапірований у зелений плащ,

з дорожньою торбою за спиною, прочанин то задумливо дивився на небо, де догоряла вечірня зоря або сяяла веселка, то тихо брів по кладовищу або по лісу, а іноді розгулював навіть у райських ку́бцах, серед квітів і строкатих птахів. У мене вже накопичилася добряча колекція таких картинок, але всі вони, як і раніше, являли собою жалюгідну мазанину і свідчили про страшенну недосвідченість їх автора й цілковиту відсутність необхідних знань; лише деяка жвавість і вправність у накладенні окремих яскравих мазків, набута мною шляхом безперервних вправ, та сміливий розмах моїх задумів дещо відрізняли мої малюнки від звичайних дитячих пустощів із олівцем і фарбами, і це ж бо, ймовірно, і спонукало мене заявити матінці, що я хотів би стати художником. Однак матінка не обговорювала ці плани, а вирішила відправити мене в село, до свого брата пастора; їй думалося, що на новому місці я найкраще зможу оговтатися від біди, що звалилася на мене, і мусив прогостювати там кілька найближчих місяців, поки матінка підшукає для мене якогось ділового заняття на майбутнє.

Село, де народилися батько і мати, перебувало в одному з найвіддаленіших куточків країни; я ніколи в ньому не бував, матінка теж багато років не відвідувала рідні місця, а жили там родичі, які, за винятком лише дуже небагатьох, ніколи не показувалися в місті. Тільки дядечко пастор прибував раз на рік верхи на своїй конячці, щоб узяти участь у з'їзді духовенства, і, вирушаючи в дорогу назад, щоразу гаряче переконував нас вибрати час і зрештою навідатися до нього. У нього було півдюжини синів і дочок, яких я знав так само мало, як і їх матір, мою енергійну тітоньку – пасторшу, що так і залишилася на все життя селянкою. Крім того, там жила численна рідня батька, насамперед його мати, жінка похилого віку, що вже багато років тому вийшла заміж вдруге за багатого селянина, похмурого, безжального чоловіка, що тиранив її, в його оселі вона жила справжньою самотницею, і лише деколи, стужившись за людьми, передавала здалеку поклони і привіти осиротілій сім'ї передчасно померлого сина. Сільський люд усе так само безрадісно животів, як і два-три століття тому, коли навіть близькі родичі, особливо жінки, що жили в сусідніх селах, розділених відстанню в якийсь десяток миль, часом назавжди випускали одне одного з очей або ж зустрічалися дуже рідко, тільки в особливо важливих випадках, і коли, побачившись, родичі плакали від повноти почуттів і від спогадів, що наринали; в таких зустрічах було щось від стародавнього епосу. Чоловіки ж хоча й не весь час сиділи на одному місці, але, як люди позитивні та ділові, переступали поріг оселі своїх напівзабутих родичів лише тоді, коли ті просили в чому-небудь допомогти або ж коли вони самі потребували їх поради. Тепер селянин знову став легшим на підйом, більш досконалі засоби пересування, знову пробудилося суспільне життя, численні народні святкування – все це не дає йому засиджуватися вдома; він радісно пускається в дорогу, щоб знову відчути себе молодим і збагатити себе новими враженнями, і тільки дуже недалекі люди все ще засуджують його за це, з жаром доводячи, що його справа ходити за плугом, а не блукати дорогами і танцювати на святах, подаючи поганий приклад своїм дітям.

Моя мати наказала мені якнайчастіше провідувати бабусю, – адже вона так самотня і вже доживає свій вік, тому я маю бути з нею особливо шанобливим і лагідним. Коли вона заведе зі мною розмову про мого батька, її улюбленого сина, я не мушу йти, поки вона сама мене не відпустить.

І ось одного разу вранці, піднявшись іще вдосвіта, я вийшов на дорогу, щоб здійснити найбільшу з усіх подорожей, які мені досі доводилося робити. Я вперше милувався світанком над просторами полів і дивився, як із-за сизих від ранкового туману зубців лісу піднімається сонце. Весь день я був на ногах, однак зовсім не відчував втоми; я то проходив через села і присілки, то знову цілими годинами йшов зовсім самотній по нескінченно довгих лісових шляхах або по розпечених від сонця горбах, не раз збивався з дороги, але не шкодував про втрачений час, оскільки тиша та самотність налаштовували на роздуми, і я всю дорогу ретельно поринав у них, уперше серйозно замислившись над своєю долею і неясним поки що майбутнім. Сині волошки та червоні маки, строкаті капелюшки грибів на узліссі супроводжували мене

впродовж усього шляху: дивовижно красиві хмари безперервно складалися в химерні фігури й тихо пливли в бездонній блакиті неба; я йшов усе далі й далі, і відчуття жалю до самого себе, навіяне мені співчуттями жалісливих сусідів і знайомих, знову почало долати мене, так що врешті-решт я не витримав і, незважаючи на мою звичайну стриманість, заплакав гіркими слізьми. Я був невтішний у своєму горі, ніяк не міг опанувати себе і, сівши в тінистому місці біля джерела, довго ще ридав і схлипував; потім засоромився своїх сліз, підвівся, умив обличчя і, розсердившись на себе, швидко пройшов залишок шляху. Нарешті я побачив село; потопаючи серед яскравої зелені, воно лежало біля моїх ніг у глибокій долині, порізаний примхливими вигинами річки, що яскраво виблискувала, та оточений лісистими схилами гір. Повітря в долині було зігріте ще теплими променями вечірнього сонця, димарі привітно диміли, з-за річки долинали чийсь голоси. Незабаром я підійшов до перших будинків села і дізнався у господарів, де живе пастор; помітивши в мені риси сімейної подібності, люди запитували мене, чи не доводжусь я сином покійному майстру Лее.

Так я дістався житла дядечка, яке приліпилося просто до самого берега річки, що голосно дзюркотіла; його зусібіч обступали густі зарості ліщини, а серед них височіли кілька величезних ясенів; вікна будинку поблискували в густому листі виноградних лоз і абрикосів; в одному з них стояв дядечко, товстун, одягнений у зелену куртку, він затиснув у зубах срібний мундштук у вигляді мисливського рога, в якому курилася сигара, а в руках у нього була двостволка. Зграя голубів стривожено літала над будинком і тулилася до дверцят голуб'ятні; дядечко побачив мене і негайно ж закричав:

– Еге, так це наш племінничок іде! Радий тебе бачити! Ану ж бо, йди скоріше до мене!

Тут він раптом глянув на небо, вистрілив у повітря, і красень шуліка, який кружляв над голубником, виглядаючи здобич, мертвий упав до моїх ніг. Я підняв птаха і, приємно схвилюваний цим незвичайним привітанням, почав підніматися на ганок, аби віддати його дядечку.

Він був сам у кімнаті й стояв біля довгого столу, накритого на багато кувертів.

– А ти прийшов саме до речі! – сказав дядечко. – У нас сьогодні свято врожаю, зараз усі наші прийдуть сюди!

Потім він покликав дружину, вона ввійшла з двома величезними глечиками вина, поставила їх на стіл і вигукнула:

– Ай-ай-ай, що ж ти такий бліденький, в лиці ні кровинки! Ну постривай же, ми тебе не відпустимо, поки ти у нас не станеш таким же червонощоким, яким був колись твій покійний батько! Як відчувається матінка, чому вона не приїхала разом із тобою?

Не гаючи часу, вона тут же звільнила місце на столі й зібрала мені перехопити нашвидкуруч, чекаючи вечері, а побачивши, що я соромлюся, ні слова не кажучи, посадила мене на стілець і звеліла зараз же братися за їжу. Тим часом на вулиці почувся скрип коліс і гамір натовпу, що наближався до будинку; погойдуючись і зачіпаючи за нижні гілки дерев, у двір вїхав високо навантажений снопамі віз, а за ним ішли з піснями і з веселим сміхом дядечкові сини й дочки разом із іншими жінцями і жницями. Дядечко, що чистив біля вікна свою рушницю, крикнув їм, що приїхав гість, і незабаром навколо мене піднялася радісна метушня. Я дістався ліжка лише пізно вночі й ліг спати під відчиненим вікном; унизу, біля самої стіни будинку хлюпала вода, з-за річки долинав стукіт млина, над долиною велично пройшла гроза, дощ мелодійно вистукував по даху, а вітер, який шумів у лісах на схилах навколишніх гір, підспівував йому, і, вдихаючи прохолодне, освіжаюче повітря, я заснув на грудях всемогутньої матері-природи.

Розділ вісімнадцятий

Рідня

Рано-вранці, тільки-но сонце пробилось крізь густе листя й заграло на стінах кімнати, я прокинувся, розбуджений якимись дивними дотиками. Маленька куниця з шовковистою шерстю сиділа у мене на грудях і обнюхувала мій ніс своєю загостреною холодною мордочкою, тихо переводячи подих і часто тремтячи ніздрями. Коли я розплющив очі, вона шмигнула під ковдру, кілька разів визирнула з-під неї і сховалася знову. Я ніяк не міг збагнути, що все це означає, але тут мої маленькі двоюрідні брати, що весь час стежили за мною зі своєї спальні, з реготом вискочили звідти, зловили моторного звірка і, наповнюючи кімнату гучними веселощами, почали гратися з ним, а граціозна куничка виробляла дуже кумедні стрибки. Привернена їх метушнею, до кімнати забігла ціла зграя красивих мисливських собак, до дверей із цікавістю підійшла ручна козуля, за нею з'явилася чудова сіра кішка і почала спритно пробиратися між собаками, що затіяли грайливу гризню, з презирством форкаючи на них і не підпускаючи їх до себе; на підвіконні сиділи голуби, і всі ці веселі звірі та ще напівголі діти вихрували одне за одним по кімнаті. Але хитрішою всіх виявилася вчена куниця; вона нікому не давалася в руки, і виходило так, ніби це вона грається з нами, а не ми з нею. Тут підійшов і дядечко; покурюючи зі свого маленького мисливського рога, він дивився на нас, аж ніяк не засуджуючи, а скоріше схвалюючи нашу поведінку, і навіть підмовляв нас на нові дурощі. Його квітучі рум'яні дочки ввійшли слідом за ним, аби подивитися, від чого це ми так розшумілись, і закликати нас до порядку, а до речі й до сніданку, але незабаром їм довелося вступити з нами у відчайдушну боротьбу, позаяк уся наша тепла компанія дружно озброїлася на них, не даючи їм проходу своїми жартами та піддражнюваннями, в чому взяли участь навіть собаки, які давно вже відчували, що цього ранку біситися нікому не забороняється, і, поспішивши скористатися цим правом, хоробро вчепилися в накрохмалені подоли лихословлячих дівчат. Я сидів біля відчиненого вікна і вдихав цілюще свіже ранкове повітря; блискучі хвилі швидкої річки відбивалися на білій стелі, й їх відблиски пробігали по старовинному портрету на стіні тієї самої дивної дівчинки на ім'я Мерет, про долю якої я вже розповідав. Освітлене трепетними сріблястими відблисками, її обличчя здавалося живим і посилювало те враження, яке справляла на мене все навколишнє оточення. Під самим вікном товпилося поведене на водопій стадо; корови, воли, телята, коні та кози пили задумливо, повільними ковтками і, жваво підстрибуючи, знову виходили на берег; вся долина, що дихала свіжістю, жила повним життям, і звуки, що долинали звідти, зливалися з вибухами сміху в моїй кімнаті; я відчував себе таким щасливим, яким ніколи не був жоден юний монарх, в опочивальні якого зібралися найзнатніші вельможі, щоб бути присутніми при туалеті його величності.

Нарешті прийшла тітонька і суворо-пресуворо наказала нам зараз же йти снідати. Я знову сидів за довгим столом, біля якого зібралася вся велика родина разом зі своїми нахлібниками і поденниками. Поденники вийшли в поле ще за кілька годин до сніданку і тепер відпочивали, намагаючись струсити легку втому, що приходить після перших годин роботи, коли сонечко шле трудівникам свій привіт і починає припікати сильніше. Всі їли ситну вівсяну кашу, на яку тітонька не пошкодувала молока; лише на одному кінці столу, де сиділи господар, господиня та їхні старші дочки, красувалися великі чашки з кавою, і я, зарахований на правах гостя до цього гуртка обраних, із заздрістю поглядав у той бік, де люди з апетитом поїдали смачну кашу та обмінювалися веселими жартами. Але незабаром усі підвелися з-за столу і розійшлися по роботах, хто на далекі спекотні поля, хто в комори та на обори. Висувні дошки столу було вставлено на своє місце, і тепер ця ваговита споруда з полірованого горіхового дерева мала якийсь бездіяльний вигляд у спорожнілій кімнаті; але тут клопітка господиня висипала на нього величезний кошик зелених стручків, аби налуштити на обід гороху, а дядечко, насилу

відшукавши собі місце на кутику, зайнявся своїми господарськими книгами; він уписував у них відомості про зібраний у нинішньому році врожай, порівнюючи його з урожаєм минулих років і підраховуючи навіть, скільки вродило на кожному окремому засіяному клині. Його молодший син, хлопчик мого віку, стояв за його стільцем і доповідав батькові про виконання якогось доручення, а закінчивши свої обов'язки, запропонував мені прогулятися з ним у поле і подивитись, як ідуть роботи; можливо, ми попрацюємо й самі, де нам більше сподобається, а головне, потрапимо на підвечірок: у середині дня всі закушують прямо на полі, й там буває дуже весело. Але в цей час наспів гонець від бабусі, яка вже дізналася, що я тут, і запрошувала мене негайно ж прийти до неї. Мій двоюрідний брат зголосився провести мене, я не без кокетства вбрався якимось театральним селянином, і ми вийшли на дорогу, яка незабаром привела нас до розташованого на невисокому пагорбі кладовища. Тут усе було напоєне ароматом квітів і пронизане яскравим світлом сонця, у повітрі було строкато від міриад жучків, метеликів, бджіл і ще якихось невідомих мошок із блискучими крильцями, що із дзижчанням вились над могилами. То була дивовижна група співаків і танцюристів, яка давала концерт у яскраво освітленій залі; їх галасливий рій невтомно снував туди й сюди, хор голосів то змовкав майже зовсім, так що чувся лише неголосний спів якоїсь окремої комахи, то знову радісно й завзято підхоплював мелодію та звучав на повну силу; потім він віддалявся в таємничу напівтемряву, яка панувала в затишних куточках біля хрестів і пам'ятників, осінених кущами жасмину та бузини, поки з темряви не вилітав який-небудь гучливий джміль, що знову виводив за собою на світло весь веселий хоровод; чашечки квітів розмірено гойдалися, зустрічаючи та проводжаючи музик, які невпинно сідали на них і знову злітали. І весь цей галасливий та метушливий маленький світ жив і рухався над вічним спокоєм могил, над мовчанкою століть, минулих із тих далеких часів, коли наші предки – гілка племені алеманів – уперше осіли в цих місцях і викопали тут першу могилу. Залишки їх законів і звичаїв усе ще живуть у народі, їх мова і донині звучить на привіллі наших зелених долин, у хатинах горян, у сивих від давнини кам'яних містечках, які розкинулися де-небудь над річкою або на пологому схилі гори. Сивочола стара, з якою мені належало зустрітись, вселяла мені якусь боязкість, адже раніше я її ніколи не бачив, і вона була в моєму уявленні скоріше одним із давно померлих предків, аніж живою жінкою, яка ще, крім того, доводилася мені бабусею. Ми довго крокували по вузьких стежках, під важкими від плодів гілками яблунь, оминаючи безлюдні селянські двори, і підійшли нарешті до її будинку, що притулювся в темно-зеленій тіні безмовних дерев. Вона стояла на порозі, прикриваючи очі долонею, і, як видно, виглядаючи, чи не йду я. Лагідно привітавшись зі мною, вона негайно ж провела мене до кімнати, підійшла до блискучого олов'яного умивальника, що висів у ніші з полірованого дуба над важким олов'яним тазом, відкрила кран і підставила свої маленькі засмаглі руки під струмінь чистої джерельної води. Потім поставила на стіл хліб і вино, стала біля мене, з усмішкою спостерігаючи, як я їм і п'ю, і не сідала доти, поки я не скінчив; тоді вона підсіла майже впритул до мене – вона була слаба очима – і почала пильно розглядати мене, запитуючи про матінку і про те, як нам із нею ведеться, але мені здалося, що думки її були в цей час далеко в минулому. Я теж уважно і з повагою дивився на неї, намагаючись відповісти коротше і не втомлювати її подробицями, які здавалися мені недоречними. Незважаючи на свій похилий вік, вона зберегла гарну поставу, жвавість у рухах і вміння уважно слухати співрозмовника; вона була не селянка і не городянка, а просто славна, доброзичлива жінка; кожне її слово видавало благородство та доброту, смиренність і незлобивість, ясну, вільну від накипу дріб'язкових пристрастей душу, мова її лилася плавно і звучала проникливо. То була жінка, яких тепер не часто зустрінеш, а зустрівши, починаєш розуміти, чому стародавні германці вимагали викуп, рівний викупу за двох воїнів, якщо хто-небудь убивав жінку чи завдавав їй образи.

До кімнати увійшов її чоловік, ввічливий і статечний селянин; поклонившись мені з люб'язною байдужістю і побачивши з першого погляду, що я точно такий же «шалапут», як і

мій батько, а значить, не докучатиму йому проханнями і занепокоєння в будинку від мене не буде, він вирішив не псувати своїй дружині задоволення й навіть великодушно дав їй зрозуміти, що вона може пригощати мене, скільки душа забажає, після чого покинув нас і вирушив у своїх справах.

Я пробув у неї кілька годин, але говорили ми мало; вона сиділа біля мене, мовчки радіючи якимсь своїм думкам, і нарешті заснула з усмішкою на устах. Її зімкнуті повіки тихо здригались, як хитається завіса, за якою щось відбувається, а за ледь помітними рухами усміхнених губ можна було здогадатися, що перед її внутрішнім поглядом витають милі серцю образи, осяяні м'яким сонячним світлом минулих років. Я вирішив піти, але як тільки я підвівся та, обережно ступаючи, пішов до дверей, вона негайно ж прокинулася, гукнула мене й якимось відчужено подивилася мені в обличчя; адже якщо вона була в моїх очах живим і дотикальним утіленням далекого минулого, всього того, що було до мене, то я мав здаватись їй ніби продовженням її власного життя, її майбутнім, і я був для неї незрозумілий, загадковий, тому що моє вбрання та моя манера говорити були зовсім не схожі на те, до чого вона звикла за своє довге життя. У глибокій задумі вона пройшла в сусідню кімнатку, де у неї зберігався у великій шафі цілий запас стрічок, мережив, гребінців та інших модних дрібниць, які вона раз у раз купувала у мандрівних рознощиків і при нагоді роздаровувала молоді. Замість відкладеної для мене величезної носової хустки вона через короткозорість вийняла маленьку косинку з червоного шовку, які носять сільські дівчата, і вручила її мені разом із папером, в який вона була загорнута. Вона взяла з мене слово відвідувати її щодня та найближчим часом прийти до неї на обід.

Мій брат давно вже пішов, і я, поклавши червону косиночку в кишеню, почав сам відшукувати дорогу додому. Проходячи повз один будинок, я помітив зграйку засмаглих, червонощоких малюків; побачивши мене, вони стрімголов побігли у двір і загаласували там, як галчечята. Жінка, що вийшла з воріт, наздогнала мене, назвалася моєю тіткою й запитала, невже ж я ніколи не чув про неї та її сім'ю. Мені довелося сказати, що я її справді не знаю, в чому і прошу вибачення. Тут вона повела мене в дім, де пахло свіжоспеченим хлібом, а довгі сходи були зверху донизу заставлено великими чотирикутними і круглими пирогами, на кожній сходинці по штуці; їх винесли сюди, щоб дати їм охолонути. Поки ця новоявлена тітонька, міцна і, як видно, працююча жінка в повному розквіті сил, швидкими рухами прибирала волосся під хустку й пов'язувала фартух, діти забралися в куток за гарячою піччю й визирали звідти досить несміливо, хоча час від часу серед них чувся смішок. Потім моя нова покровителька заявила, що я прийшов саме вчасно: сьогодні вона напекла пирогів. Тут вона взяла великий пиріг, розрізала його на чотири частини, принесла вина, а потім заходилася накривати стіл до обіду. У її будинку не видно було того відтінку патріархальності, який відчувався в будинку бабусі; меблі були не горіхові, а з ялини, дошки на стінах були ще свіжі, черепиця на даху яскраво-червоного кольору, видні зовні торці балок теж іще не встигли потемніти, і перед будинком майже зовсім не було тіні. Гаряче сонце заливало просторий город, і скромний квітничок, який загубився в ньому, свідчив про те, що молоді господарі тільки ще закладають основу свого майбутнього благополуччя та поки що змушені думати лише про прозаїчну користь. Тим часом із поля прийшов сам господар зі своїм старшим сином. Почувши, що в будинку в нього гість, він одначе спочатку пішов погодувати худобу, не поспішаючи помив руки біля колодязя й лише потім, усе так само неквапливо і спокійно, ввійшов до кімнати, привітався зі мною і негайно ж перевіряв, чи достойно мене пригощає його дружина. Пропонуючи мені покуштувати чогонебудь, господарі робили це без усякої манірності й не намагалися вибачатись переді мною за свій скромний стіл; та й кому ж як не селянинові, пишатися *своїм* домашнім хлібом і вважати його кращим із частувань, яке нікому не соромно запропонувати. Ніякі ласощі не зрівняються для нього з першими плодами, які приносять йому щороку його поле і сад; ніщо не здається йому смачнішим, аніж молода картопля, перші груші, вишні та сливи, вирощені своїми руками,

і він так звик цінувати ці невігадливі дари природи, що, зірвавши мимохідь кілька яблук із чужого дерева, бачить у цьому чималі придбання для себе, в той час як різноманітні наїдки, виставлені у вікнах міських крамниць, анітрохи не приваблюють його, і він байдуже проходить повз них. Пригощаючи гостя, він твердо переконаний у тому, що пропонує йому найсмачнішу і найздоровішу їжу, так що ця переконаність передається і самому гостю, пробуджуючи в ньому апетит, і він їсть за двох і анітрохи не шкодує про це, вставши з-за столу. Ось чому я знову опинився за столом і безстрашно наліг на їжу, хоча в той день я вже з'їв більше ніж достатньо. Мої жалісливі родичі, які вважали, що всякий городянин, – якщо тільки він не поміщик, живе на оброк, – неодмінно мусить жити надголодь, як видно, вирішили відгодувати свого худого племінничка і старанно підкладали мені все нові та нові шматки. За столом ішла жвава розмова про долю нашої родини, все розпитували мене, як нам із матінкою живеться, і цікавилися найменшими подробицями.

Оглянувши насамкінець стайню та обору й підкинувши кожній корові по оберемку конюшини, я почав прощатися з господарями, проте тітонька заявила, що вона неодмінно має піти зі мною, щоб сьогодні ж представити мене ще одній родичці, яка живе тут неподалік; для першого разу ми затримаємось у неї ненадовго.

Нас зустріла поважних років жінка з приємною, привабливою зовнішністю; вона, щоправда, не мала тієї благородної постави та вишуканості в поведженні, якими відзначалася бабуса, але їй були притаманні ті ж гідність і доброзичливість. Крім неї, в будинку жила тільки її дочка, яка виїхала в свій час до міста, за прикладом багатьох сільських дівчат, прослужила там два роки покоївкою, вийшла після цього заміж за багатого селянина, рано овдовіла і відтоді більше не розлучалася з матір'ю. Їй було близько двадцяти двох років; високого зросту й міцної статури, вона являла собою яскраво виражений тип нашої породи, пом'якшений і облагороджений незвичайною красою її обличчя; особливо гарні були великі карі очі та м'які, округлі лінії рота й підборіддя, що вражали з першого погляду. Крім того, її дуже прикрашало темне волосся, таке густе й довге, що вона ледве давала собі раду з ним. Її чомусь називали Лорелеею, хоча справжнє її ім'я було Юдіф, і ніхто не міг сказати про неї нічого осудного, позаяк її взагалі мало знали. Я побачив її, коли вона йшла з саду і, злегка відкинувшись назад під вагою своєї ноші, притримувала край фартуха, в якому лежали щойно зняті з дерева яблука, прикриті зверху купою квітів. Вона увійшла в дім, прекрасна, як Помона, і розсипала свої дари по столу, так що його блискуча поверхня відбила химерне поєднання форм і барв, а повітря наповнилося цілою гамою ароматів. Потім Юдіф привіталася зі мною, вимовляючи слова на міський манер і з цікавістю поглядаючи на мене з-під широких крисів солом'яного капелюха. Вона сказала, що їй хочеться пити, принесла глечик з молоком, налила велику чашку і простягнула її мені; я хотів було відмовитися, тому що тільки-но добряче попоїв, але вона посміхнулася і, промовивши: «Ну, пийте ж!» – хотіла сама піднести молоко до моїх губ. Тоді я взяв у неї чашку і випив мармурово-білий прохолодний напій залпом, не переводячи дихання і відчуваючи гостру, невимовну насолоду. При цьому я спокійно дивився в обличчя Юдіфі й не відступив, таким чином, перед її гордим спокоєм. Якби вона була дівчиною мого віку, я, напевно, знімаюв би від її погляду. Але все це тривало лише одну мить, і коли я почав перебирати квіти, що лежали переді мною, вона негайно ж склала величезний букет із троянд, гвоздик і якихось пахучих трав, що ледве вміщався в руках, і дала його мені, як дають милостиню; старенька наповнила мої кишені яблуками, так що я вже не намагався відмовлятися і смиренно вирушив додому, обсипаний усіма цими дарами і напучуваний наказами обох тітоньок і Юдіфі частіше навідуватися до них, а також побувати і в інших родичів.

Розділ дев'ятнадцятий

Нове життя

Коли я нарешті дістався будинку дядечка, вже вечоріло; двері були на замку, тому що всі пішли в поле, але я знав, що будинок сполучається з хлівом, а хлів із сараєм і, пробравшись у нього, я зможу таким чином потрапити в кімнати. У сараї я побачив козулю, яка жваво вибігла мені назустріч і відразу ж учепилася за мною; в хліві корови поглядали мені вслід, а один молодий бичок підійшов до мене досить близько й зовсім було зібрався по-дружньому буцнути мене, так що я з переляку кинувся тікати і врятувався від нього в сусідній коморі, доверху заваленій боронами, ралами, голоблями та іншим дерев'яним знаряддям. Із купи старого мотлоху, що темніла в кутку, із задоволеним бурчанням вискочила кунія, як видно, знудьгувавшись на самоті, і, миттю піднявшись мені на голову, почала на радіоща обмахувати мої щоки хвостом і витворяти такі кумедні штуки, що я голосно розсміявся. Разом зі своїми супутниками я вибрався нарешті з напівтемного хліва на світлу житлову половину й увійшов до зали, де поклав на стіл квіти і яблука, позбувшись таким чином своєї ноші, а до речі, й настирливих звірів. На столі було написано крейдою, де мені шукати їжу, якщо я зголоднію, а під цим посланням мої юні братики й сестрички зробили ще кілька жартівливих приписок; але їсти мені не хотілось, і я вважав за краще скористатися нагодою і не поспішаючи оглянути будинок, в якому народилася моя мати.

Дядечко вже кілька років тому відмовився від пасторської посади, аби цілковито віддатися своїм улюбленим заняттям. У той час парафіяни і без того збиралися побудувати для пастора нове житло, і дядечко зміг відкупити у парафії старий будинок, тим більше що цей будинок, власне кажучи, і не призначався під пасторську квартиру, а був колись заміською дачею одного знатного дворянина і тому являв собою простору будівлю з безліччю кімнат і кімнатонок, із кам'яними сходами та чавунними поручнями, з ліпними стелями, з великою вітальнею, де стояв камін, і з незліченними потемнілими майже до чорноти картинами, розвішаними по всіх стінах. Бік у бік з усією цією пишнотою, під тим же самим дахом, дядечко примудрився розмістити своє господарство, для чого він зніс частину зовнішньої стіни і злив воєдино два різні життєві уклади, панський і селянський, з'єднавши їх дверима та переходами, розташованими в найнесподіваніших місцях. Так, наприклад, в одній із кімнат, прикрашеній сценами полювання та шафами зі старовинними богословськими книгами, були приховані шпалерами двері, через які здивований гість раптом потрапляв прямо на сінник. На горищі я виявив маленьку мансарду, стіни якої були обвішані старомодними кортиками, майстерно оздобленими шпалами і рушницями та пістоletами, що давно вже не стріляли; найпрекраснішим екземпляром цієї колекції був довгий іспанський клинок зі сталевим ефесом тонкої роботи, який імовірно, дещо побачив на своєму віку. У кутку порошилося кілька грубесних книг, посередині стояло шкіряне крісло із рваною оббивкою, так що для повноти картини не вистачало тільки Дон Кіхота. Я сів у крісло, влаштувався зручніше, і мені згадався цей славний герой, чий пригоди, викладені мсьє Флоріаном, я перекладав свого часу з французької. За стіною почувися дивні звуки, туркотання та дряпання, я відкинув дерев'яні дверцята, просунув у них голову, і назустріч мені війнуло гарячим повітрям; це був голубник, мешканці якого здійснювали при моїй появі такий переполох, що мені довелося поспішно піти. Потім я набрів на спальні моїх сестричок, тихі келійки, де на вікнах красувалися цілі квітники, а у вікна заглядали зелені крони дерев, які охороняли, як вірні вартіві, дівочий сон. На стінах іще подекуди виднілись окремі смуги строкатих шпалер і дзеркала в стилі рококо, віцілілі залишки обстановки панського будинку, знайшли собі тут належний притулок на схилі віку. Звідти я пройшов у велику кімнату пасторських синів, яка зберігала сліди не надто старанних занять науками і була обві-

шана рибальськими снастями та сильцями для птахів, – свідчення того, що мої братики охоче викидалися на дозвіллі в сільські забави та розваги.

Із повернених на схід вікон відкривався сільський краєвид – ціле море безладно розсипаних дахів і фруктових дерев, над яким височіло на пагорбі кладовище з білою церквою, схожою на замок якого-небудь духовного феодала; високі вікна вітальні, що займали майже всю західну сторону будинку, дивилися на яскраво-зелені луки долини, по якій химерно зміїлася річка з її незліченними рукавами та звивинами, майже зовсім срібна, позаяк глибина її не перевищувала двох футів, і її швидкі хвилі, що весело бігли по білих камінцях, були прозорі, мов криниця. По той бік лугів полого піднімалися пагорби, вкриті шумливим зеленим шатром із найрізноманітніших листяних порід, крізь яке подекуди проглядали сірі стіни скель і їх голі округлі вершини. Однак місцями пагорби розступалися, відкриваючи синій ланцюг далеких гір, так що сонце, що сідало в тій стороні, перед самим заходом іще раз заглядало в долину, заливаючи її багряною загравою та кидаючи червоні відсвіти на вікна вітальні, а коли її двері були відчинені, призахідні промені проникали у внутрішні кімнати й коридори та золотили їх стіни. Сади та городи, необроблені, незасіяні проміжки між ними, зарості бузини, кам'яні чаші колодязів і всюди розлогі дерева, що кидали густу тінь, – весь цей сповнений дикої принади ландшафт розкинувся далеко навкруги, захоплюючи й частину протилежного берега, куди можна було пройти по невеликому мосту. Вище за течією стояв млин, але його не було видно; про його присутність нагадував лише шум коліс та райдушна хмара водяного пилу, що стояла над ним, яка яскраво виблискувала між деревами. В цілому житло дядечка являло собою щось середнє між тихою обителлю священика, селянським двором, замською віллою та мисливським привалом, і чим ближче я знайомився з цим дивовижним будинком і з усіма пернатими та чотириногими істотами, що мешкали в ньому, тим більше мені тут подобалося, так що серце в мене співало і раділо. Тут усе світилось і грало барвами, було сповнене рухом і життям, дихало свободою, достатком і щастям, щастям без кінця і без краю, тут усюди чулися жарти і сміх, а люди були такі добрі. Все пробуджувало жадобу захопитися вільною, нічим не обмеженою діяльністю. Я поспішив у свою кімнату, що теж виходила вікнами на захід, і заходився розпаковувати свої речі, доставлені сюди за час моєї відсутності, виймаючи і розкладаючи підручники та незакінчені зошити, якими я ще думав при нагоді зайнятися, а насамперед значний запас паперу всіх сортів, пер, олівців і фарб, за допомогою яких я збирався писати, малювати, розфарбовувати, – бозна-чого тільки я не збирався робити. У ці хвилини я якось зовсім по-іншому глянув на свої спроби, які досі були для мене лише розвагою, і вперше відчув бажання серйозно працювати і творити, створювати щось нове і прекрасне. Один цей день, здавалося б нічим не примітний, але в той же час такий багатий на нові враження, зробив те, чого не могли зробити всі негаразди останнього часу: переді мною блиснув перший промінь тієї душевної ясності, яка віщує світлий ранок юнацько-зрілої пори нашого життя. Розклавши на широкому ліжку всі зроблені мною досі начерки та малюнки, так що воно зовсім зникло під цим дивовижним строкатим покривалом, я раптом зрозумів, що давно вже переріс усе це й мені треба йти далі; я відчував, що справа тільки за мною самим, і відчував тверду рішучість найближчим часом домогтися нових успіхів.

У цей час дядечко повернувся додому після обходу своїх володінь, зайшов до мене в кімнату і був дуже здивований, побачивши влаштовану мною виставку. По-дитячому хвалькувата чепуристість, із якою були виписані мої картинки, що били на ефект, їх яскраві, галасливі барви – все це справило певне враження на його недосвідчений погляд, і він вигукнув:

– От так племінничок! Та ти у нас справдешній художник! Молодець! Я бачу, ти ґрунтовно запасся папером і фарбами. До діла! Давай-но подивимося, що ти там таке зобразив? Звідки все це змальовано?

Я сказав, що все це вигадано мною самим.

– Я тобі дам інше замовлення, – вів далі він, – ти будеш нашим придворним художником! Завтра ж берися за справу: спробуй-но намалювати наш будинок, і сад, і дерева, тільки щоб усе було в точності! А потім я покажу тобі красиві місця в нашій окрузі, – а їх у нас чимало, – ти знайдеш там непогані пейзажі й, напевно, захочеш змалювати їх. Це буде для тебе хорошою вправою і піде тобі на користь. Шкода, що сам я ніколи не займався цією справою. Постій, у мене є для тебе дещо цікаве: зараз я покажу тобі чудові малюнки, вони залишилися мені на пам'ять від одного знайомого, який часто жив у нас у будинку, ще дуже давно, коли у нас щодня бували гості з міста. Малював він для власного задоволення, але дуже добре, умів писати й олією та аквареллю і робити гравюри на міді, та й узагалі був путящий чоловік, дарма що художник!

Він приніс стару, пошарпану теку, перев'язану товстим шнуром, розгорнув її і сказав:

– Давненько я не дивився ці картинки, певно, вже все позабував; тепер я і сам із задоволенням гляну на них іще разок! Наш славний Фелікс був дворянської породи; його давно вже немає на світі, а похований він у Римі, він був старий холостяк, на початку десятих років усе ще носив напудрену перуку та косичку; цілими днями він сидів зі своїми малюнками та гравюрами і відривався від них тільки восени, коли їздив із нами на полювання. У той час, на початку десятих років, заїхали до нас якось кілька молодих людей, які щойно повернулися з Італії, й серед них один художник, якого вони величали генієм. Ці молодики вічно сперечалися, так що в будинку крик стояв, і стверджували, ніби все старе мистецтво давно вже прийшло в занепад і відроджується тільки зараз, нібито в Римі живуть якісь молоді німці й вони, мовляв, покликані його відродити. Все створене наприкінці минулого століття – непотріб, балаканина так званого «великого» Гете про Гаккерта, Тішбейна та інших – суцільна дурниця, тепер настала нова епоха. Ці промови вкінці збентежили нашого бідолашного Фелікса, який жив досі мирним, спокійним життям; його давні друзі-художники, з якими він викуривав не один ящик тютюну, марно вмовляли його заспокоїтись і не слухати цих юних нахаб, – адже хоч як би вони кричали, світ однаково забуде їх, як забуде коли-небудь і нас! Але куди там! Він і слухати нічого не хотів! Одного прекрасного дня він повісив замок на своє холостяцьке житло, зачинив свій храм мистецтв, побіг як навіжений у бік Сен-Готарда, й відтоді ми його більше не бачили. У Римі ці шалапути влаштували пиятику і з п'яних очей відрізали йому косу, після чого він остаточно втратив душевну рівновагу, забув на схилі віку всі пристойності й помер аж ніяк не від старечих недуг, – його доконали римські вина і римські кралі. Цю теку він випадково залишив у нас.

Ми почали розглядати пожовклі аркуші; в теці виявилось близько десятка етюдів вуглем і пастеллю, що зображували групи дерев, і намальованих не надто пластично і дещо невпевнено, але з усією ретельністю, на яку здатний старанний дилетант; крім того, там було кілька вицвілих акварелей і великий етюд олійними фарбами, на якому був зображений розлогий дуб.

– Усе це він називав листяними етюдами, – заговорив дядечко, – і страшенно пишався ними. Про секрет цих етюдів він дізнався тисяча сімсот вісімдесятого в Дрездені, у свого вчителя, якого він дуже поважав, його прізвище було Цинк або щось на зразок цього. «Усі дерева, – казав Фелікс, – можна поділити на два основні класи: в одних листя закруглене, в інших – зубчасте. Відповідно до цього є два способи писати листя; під дуб – у зубчастій манері, та під липу – в округлій манері». Намагаючись пояснити нашим панянкам, як краще опанувати ці дві манери, він зазвичай радив їм із самого початку привчити себе до якого-небудь певного ритму; так, наприклад, малюючи листя того чи іншого сорту, треба рахувати: *раз*, два, три – *раз*, два, три. «Та це ж вальс», – кричали йому дівчата і починали кружляти навколо нього, так що врешті-решт він розлючено схоплювався зі свого стільця, а його косичка стрибала по плечах.

Отже, я вперше познайомився з мистецтвом дещо незвичним способом, – чоловік, сам до мистецтва непричетний, виявився охоронцем оригінальної традиції, передав її мені, й це дало мені поштовх до подальших пошуків і роздумів. Я притих і розглядав малюнки дуже уважно, а

потім упрохав дядечка залишити теку мені, щоб я міг користуватися нею на свій розсуд. Крім етюдів, у цій теці виявилось ще досить багато гравюр із ландшафтами, кілька речей Ватерлоо і кілька ідилічних гайків Геснера з дуже красивими деревами, які вразили мене своєю поетичністю та відразу ж полюбилися мені, крім того, до рук мені потрапила гравюра Рейнхарта, і в цьому непоказному аркуші з обрізаними полями, що загубився серед інших, пожовклому і забрудненому, було стільки притягальної сили та свіжості, стільки сміливої, блискучої майстерності, що він справив на мене величезне, незабутнє враження. Я довго ще тримав гравюру в руках, дивуючись їй, як чуду, – адже досі я ще не бачив жодного справжнього витвору мистецтва, – але тут дядечко знову увійшов до кімнати і сказав:

– Чи не хочеш пройтися зі мною, пане художнику? Осінь уже не за горами, і нам пора поцікавитися, що поробляють зайчата, лисички, куріпки та інша звірина! Вечір чудовий, ходімо подивимось дичину, а до річі, я покажу тобі красиві пейзажі; рушниць поки що з собою не братимемо.

Він вибрав із купи старих очеретяних палиць, що лежала в кутку, палицю міцнішу, підшукав іншу для мене, вийняв залишки сигари зі свого мундштука у вигляді мисливського рога, закурив знову і, підійшовши до вікна, оглушливо засвистів на всі лади; на цей свист із усіх кінців села миттю збіглися собаки, і, супроводжувані їх веселим гавкотом, ми попрямували до схилу гори, де виднівся освітлений призахідним сонцем ліс.

Незабаром собаки забігли далеко вперед і зникли в чагарнику; але як тільки ми почали підніматися в гору, вони загавкали десь над нашими головами, а потім пронеслися повз нас щодуху по крутому схилу, так що в ярах пішла гуляти луна. У дядечка серце заграло; він тягнув мене за собою, запевняючи, що ми зараз побачимо звіра, нам треба тільки скоріше вийти на одну галявину; однак на півдорозі він раптом зупинився, прислухався і пішов у інший бік, примовляючи:

– Їй-богу, це лисиця! Тепер нам треба йти туди! Швидше! Цить!

Ледве ми дійшли до вузької стежки, що проходила вздовж висохлого русла лісового струмка, між його порослих кущами берегів, як він раптом зупинив мене і мовчки вказав рукою вперед; якась рудувата плямочка промайнула перед нами, перетнула стежку і русло струмка, метнулась угору, потім униз, і через мить усі шість собак із заливистим гавкотом кинулися за нею.

– Бачив? – запитав дядечко з таким задовolenням виглядом, ніби наавтра чекало його весілля. – Тепер вона пішла від них, – вів далі він, – але на тій просіці вони, напевно, піднімуть зайця! Давай-но здеремося вище, он туди!

Ми вийшли на невеликий рівний майданчик, осяяний променями призахідного сонця, і побачили засіяне вівсом поле, по краях якого тихо жевріли стовбури сосен. Тут ми зупинились і довго мовчки стояли на краю поля недалеко від зарослої травою дороги, яка йшла кудись у темряву, насолоджуючись незворушною тишею. Так ми простояли, напевно, близько чверті години, як раптом поблизу від нас знову почувся гавкіт, і дядечко штовхнув мене в бік. Тут у вівсі щось заворушилося, дядечко пробурмотів стиха: «Що за чорт, хто це там такий?» – і просто на нас вийшла величезна домашня кішка; вона подивилася на нас і пустилася навтьоки. Мій лагідний дядечко-пастор не на жарт розгнівався.

– Тобі що тут треба, мерзотна тварюко? Тепер-то я знаю, хто нищить молодих зайченят! Ну почекай же, я не дам тобі тут розбійничати! – вигукнув він і жбурнув їй услід важкий камінь.

Вона шмигнула в овес; у цей час собаки знову вихором промчали повз нас, і розгніваний дядечко скрушно мовив:

– Ну от, зайця-то ми так і не побачили!.. Вистачить на сьогодні. А тепер пройдемо ще трохи вперед, ти звідти побачиш справжні гори; зараз ми підійшли до них трохи ближче.

З іншого кінця поля, де сосни стояли рідше, відкривалася велична панорама гірських хребтів, що піднімалися сходинокми, спочатку зелених, потім, далі на південь, усе більш синіх,

а за ними, широко розкинувшись на всьому протязі від Аппенцелля на сході до Берна на заході, смутно виднілись Альпи, такі далекі, що в них було щось казкове.

Намилувавшись цим краєвидом, я почав уважно придивлятися також і до характеру місцевості, яка оточувала мене. Вона походила скоріше на той ландшафт, який, як я собі уявляю, часто зустрічається в горах Німеччини: тут було багато зелені, мальовничих скель і всюди виднілися оброблені поля. Незліченні долини та яри, прорізані річками та струмками, були наче навмисне створені, щоб слугувати місцем відпочинку після довгих прогулянок; до того ж, місцевість була переважно лісиста.

Ми поверталися додому іншою дорогою, й переді мною довго ще змінювалися чудові картини природи, поки їх не приховали сутінки; коли ми увійшли в село, на небі світився повний місяць, і його яскраве світло, яке осявало млин і пасторський будинок і трепетно дрижало в хвилях річки, було останнім враженням, яке мені подарував цей дивовижний день. Сини пастора затіяли метушню та, бігаючи по березі в тіні ясенів, норовили зіштовхнути один одного в воду; мої сестриці сиділи в саду і щось наспівували, а тітонька крикнула мені з вікна, що я просто бродяга – за цілий день жодного разу на очі не показувався.

Розділ двадцятий

Покликання

Вітаючись зі мною наступного дня, всі називали мене не інакше як художником. З усіх боків раз по раз чулося: «Доброго ранку, художнику! Як зволили спочивати, пане художнику? Художнику, снідати пора!» Молодь добродушно піддражнювала мене, як вона це зазвичай робить, коли нарешті знаходить вдале прізвисько для людини, нової в компанії, про яку досі ще не було певної думки. Втім, я нічого не мав проти цього втішного звання, воно мені навіть подобалось, і я вирішив подумки ніколи від нього не відмовлятися. Після сніданку я виїняв підручники, щоб зайнятися своєю освітою, і, підкоряючись почуттю обов'язку, просидів над ними близько години. Проте їх сірі шорсткі сторінки, такі ж похмурі, як і викладена на них премудрість, нагадували мені недавнє минуле з його тужливими і тяжкими шкільними буднями; ліс по той бік долини був повитий легким сріблясто-сірим серпанком; уступи пагорба, вкриті пишними шапками листя, помітно підводились один над одним, і їх плавні, округлі обриси, осяяні неясними променями ранкового сонця, були ніжно-зеленими; гурти високих дерев чітко і красиво вимальовувалися на тлі розлитої мли і здавалися якимись іграшковими, немов навмисне створеними для того, щоб писати з них краєвид, – а тим часом мій урок усе ніяк не закінчувався, хоча, по правді сказати, я давно вже читав не уважно.

Я встав, неквапливо пройшовся з підручником фізики в руці по своїй комірчині, потім заглянув у сусідні кімнати й виявив в одній з них невелику полицку з книжками світських авторів; всі вони вміщалися під широкими крисами старого бриля, що висів над полицею, такі носять сільські дівчата під час польових робіт. Знявши бриль із цвяха, я побачив близько десятка томів у добротних шкіряних палітурках із позолоченими корінцями. Я дістав із полиці томик *in quarto*,² здмухнув із нього товстий шар пилу й почав його перегортати. Це були твори Геснера; книгу було видрукувано на щільному веленовому папері й прикрашено безліччю віньєток і малюнків. Хоч на якій би сторінці я розкрив її, всюди йшлося про природу, про пейзажі, про ліси та поля; гравюри, любовно виконані натхненною рукою самого Геснера, що вельми вдало ілюстрували його міркування; словом, я знайшов тут усе те, до чого я давно вже мав схильність, і вперше дізнався, що про ці речі, виявляється, вже написано таку об'ємисту книгу, таку велику і прекрасну працю. Несподівано мені потрапив на очі аркуш про пейзажний живопис, у якому автор дає поради юному художнику, і я з захопленням прочитав його від початку до кінця. Викладена в простодушному тоні, ця стаття була цілком доступна для мене; особливо сподобалося мені те місце, де Геснер рекомендує приносити додому осколки валунів і річкові камені, вивчати їх злами і писати з них етюди скель; ця мудра, але в той же час така проста і ясна порада цілком відповідала моїм іще багато в чому хлоп'ячим нахилам, і я добре засвоїв її. Я відразу ж полюбив цю людину та подумки назвав її своїм учителем і наставником. Потім я заходився перебирати книги, сподіваючись знайти ще якийсь твір того ж автора, але замість цього мені потрапила на очі невелика книжечка з його біографією. Я прочитав і її, не відриваючись, від дошки до дошки. У школі він теж не подавав великих надій, але вже учнем намагався писати і пристрасно захоплювався мистецтвом.

У книжці багато говорилося про геніальність, про сміливе бажання йти своїм шляхом і тому подібні речі, про нерозсудливість, гоніння долі, про душевне прозріння, що прийшло врешті-решт до цієї людини, про славу та щастя. Перегорнувши останню сторінку, я дбайливо закрив книжку й замислився, й хоча особливо глибоких думок у мене не було, але читання все

---

² У чверть аркуша (лат.).

ж зробило свою справу: десь у глибині душі, можливо, ще несвідомо, я вирішив вступити до славного цеху художників.

Хоч як стеж за вихованням молодих людей, у їх житті рано чи пізно настає момент, який загрожує небезпечними наслідками, коли такі гонорові мрії непомітно для оточення починають хвилювати їх гарячі, сприйнятливі голови, і які щасливі ті деякі, хто вперше чує злощасне слово «геній» у тому віці, коли він уже встиг прожити частину свого життя, прожити просто і природно, без мудрувань, і має за своїми плечима роки навчання, праці та успіхів! Та й узагалі я сильно сумніваюся в тому, що, обравши собі який-небудь вид діяльності й бажаючи досягти в ній хоча б скромних успіхів, ми неодмінно мусимо підводити під свої починання масивний фундамент далекосяжних задумів і планів, як то роблять люди, що претендують на геніальність. Адже різниця між талантом істинним і уявним, мабуть, у тому лише й полягає, що справжній талант не показує тих пристосувань, якими він користувався під час роботи, і завчасно спалює їх, тоді як талант помилковий усіляко намагається виставити їх напоказ, і вони залишаються стояти, як неприбрані на недобудованому храмі риштовання, що поступово руйнуються.

Що ж до мене, то мені довелося почерпнути напій, що приворожив мене, не з пишно оздобленого чарівного кубка, а зі скромної, але чарівної пастушої чаші, бо все, що я прочитав у Геснера і все, що я дізнався про нього, носило загалом, незважаючи на окремі гучні фрази, досить безневинний і нешкідливий характер і кликало мене туди ж, куди я і без того прагнув, – під зелені склепіння дерев і до тихих лісових струмків, із тією тільки різницею, що мої відомості про природу та про живопис тепер дещо розширились.

Читаючи біографію Геснера, я познайомився також і зі старим Зульцером, який був покровителем Геснера в юності, під час перебування того в Берліні. Тому, помітивши серед книг кілька томів Зульцерового «Трактата про красні мистецтва», я вирішив зайнятися ним, позаяк він явно стосувався до нововиявленої мною галузі. Очевидно, ця книга отримала свого часу широке розповсюдження, тому що вона стоїть майже в будь-якій старій книжковій шафі та незмінно красується на всіх аукціонах, де її можна досить недорого купити. Як кошеня, що заблукало у густій траві, я безпорадно блукав у нетрях цього давно вже застарілого, складеного з енциклопедичною докладністю та монументальністю твору, приймаючи все прочитане на віру і поспішно хапаючись то за одну, то за іншу погано зрозумілу, а часто і взагалі спірну думку, і коли настав час іти на обід, голова моя була переповнена вченістю, бо я й сам відчував, якого важливого та гордовитого вигляду надають мені мої зосереджено стиснуті губи та широко розкриті, спрямовані вдалину очі. Зібравши всі вивчені мною праці про мистецтво, я відніс їх у мою кімнату і додав до теки з гравюрами покійного Фелікса.

Після обіду я ледве змусив себе на хвилинку заглянути до бабусі та, неухважно запхавши в кишеню приготований нею подарунок, мініатюрну Біблію із золотим обрізом та срібними застібками, негайно ж розпрощався з нею і поспішно пішов. Напружено мружачи свої короткозорі очі, бабуся довго ще дивилася мені вслід, і в її погляді був стриманий смуток, – адже цей благочестивий дар був знаком її щирої любові, й їй хотілося вручити його мені з належною урочистістю. Але дуже скоро її очі перестали розрізняти мене вдалині, бо, проникнувши в таємниці мистецтва, я палав тепер одним бажанням: якомога швидше випробувати набуті мною знання на ділі або, точніше кажучи, на деревах.

І ось, озброєний текою та приладдям для малювання, я вже крокував під зеленими склепіннями лісу та розглядав кожне дерево; однаке вибрати відповідну натуру виявилось не так-то просто: гордовиті лісові велетні стояли плече до плеча, тісно сплітаючись гілками, і не хотіли видавати мені своїх братів поодиноці; камені та кущі, квіти і трави, горбочки й купини – все прагнуло сховатися від мене та пригорнутися до дерев, ніби шукаючи у них захисту, все навколо було злито в одне струнке ціле й дивилося мені вслід, немов посміюючись з моєї розгубленості. Нарешті могутній бук зі струнким стовбуром, у чудовій зеленій мантиї й увінчаний царственою

короною, відважно виступив із зімкнутих рядів, немов стародавній король, що викликає ворога на поєдинок. Цей богатир був такий ставний, кожна його гілка та кожна купа його листя були такі пропорційні з цілим, і весь він дихав такою повної радістю буття, що я був засліплений дивовижною чіткістю та визначеністю його обрисів, і мені здалося, що я легко впораюся з ним. І ось я вже сидів перед ним, і моя рука, що тримала олівець, уже лежала на чистому аркуші, а проте, перш ніж я зважився провести першу лінію, минуло ще чимало часу: чим ближче я придивлявся до цього велетня, тим більш невловимим здавалося мені саме те місце, на яке я дивився, і моя впевненість втрачалася з кожною хвилиною. Нарешті я наважився намітити кілька ліній і, почавши з коренів, спробував схопити прекрасні форми нижньої частини незламного стовбура; але мій малюнок виходив якимось неживим і незграбним; сонячні промені, що проникали крізь листя, грали на стовбурі, то висвітлюючи його потужні контури, то знову залишаючи їх у тіні; в напівтемряві його гілок раптом спалахувала та починала весело тріпотіти то сріблясто-сіра пляма на корі, то смарагдово-зелена смужка моху; інколи на світло показувався тремтячий молодий пагін, пророслий просто з кореня, часом у найгустішій тіні проступала абсолютно нова, ще не помічена мною лінія, який-небудь виступ або заглиблення, вкриті лишайником; потім усе це знову зникало, змінюючись новими вигадливими ефектами, хоча сам бук стояв усе так само величаво-спокійно і в його розлогій кроні чувся таємничий шепіт. А я все малював, малював квапливо, навмання, обманюючи самого себе, роблячи один начерк просто поверх іншого, боязко обмежуючись тією тільки частиною дерева, яку я змальовував у ту хвилину, і був абсолютно не в змозі якось пов'язати її з цілим, не кажучи вже про те, що окремі лінії були взагалі ні на що не схожі. Мій малюнок розрісся до жахливих розмірів і особливо роздався в ширину, тому, коли я добрався до крони, місця для неї вже не залишилось, і я ледве насунув її, широко і низьку, як лоб негідника, на безформний товстий обрубок, що зображував стовбур, так що верхівка дерева впиралась у верхній край аркуша, а його коріння бовталось в порожнечі. Коли я нарешті підвів голову і окинув увесь малюнок в цілому, на мене, посміхаючись, дивився жалюгідний виродок, немов карлик у кривому дзеркалі, а красень бук іще з хвилину сяяв усіма барвами, ще більш величний, аніж раніше, наче насміхаючись із мого безсилля; потім вечірнє сонце рушило за гору, і він зник у тіні своїх побратимів. Мої очі нічого більше не могли розгледіти, крім однієї суцільної зеленої маси та карикатури, що лежала у мене на колінах. Я розірвав її, і якщо, прийшовши до лісу, я був надмірно самовпевнений і будував найсміливіші плани, то тепер я присмирнів і пиhi у мене поменшало. Я відчував себе знедоленим і вигнаним із храму моїх юнацьких сподівань; втішна мрія про мету і сенс життя, які я уявляв знайти в живопису, знову вислизала від мене, і тепер мені здавалося, що я й справді нездара і що з мене ніколи не буде пуття. Похнюпивши голову і ледве не плачучи, я сумно побрів далі, у сподіванні, що ліс зглянеться наді мною і я знайду для себе щось легше. Однак у лісі ставало все темніше, всі барви зливалися в одну, і байдужа природа не хотіла кинути мені свою милостиню; в моїй тяжкій зневірі я пригадав прислів'я: «Аби почати, а там воно піде», – і тоді мені спало на думку, що я ж іще тільки починаю, а перші спроби зайнятися чим-небудь усерйоз тим і відрізняються від дитячої забавки, що з ними неминуче пов'язані невдачі та засмучення. Але від цього на душі в мене стало ще сумніше, оскільки досі я жив, не відаючи турбот і не знаючи, що значить наполеглива праця. Прислухаючись до великого шуму лісу та розмірковуючи про своє уявне нещастя, я згадав нарешті про Бога, до якого вже не раз звертався в біді, й знову вдавсь до його заступництва, благаючи його допомогти мені, – хоча б заради моєї матінки, – бо в ту хвилину мені живо уявилося, яка вона зараз самотня та яка пригнічена турботами.

Раптом я набрів на молодий ясен, який ріс посеред лісової галявини на невисокому горбку, напоений джерелом, яке просочилося тут. Його гнучкий стовбур мав лише якихось два дюйми в товщину, а дивно прості та ясні лінії його чарівної маленької крони з дуже правильно та симетрично розташованими листям, якого було іще так небагато, що його можна було

перерахувати, вимальовувалися на ясному, золотистому тлі вечірнього неба так само чітко й суворо, як і сам стовбур. Світло падало на деревце ззаду, так що мені видно було тільки різкі лінії його силуету; все це було немов навмисно створене для того, щоб початківець художник міг випробувати свої сили.

Я знову сів на землю і рішуче взявся за справу, думаючи, що мені вдасться схопити обриси ніжного молодого стовбура за допомогою всього лише двох паралельних ліній; однак природа і цього разу жорстко посміялася з мене: лиш тільки я взявся замальовувати це простеньке деревце і уважніше придивлятися до нього, як його суворі, вкрай витончені лінії почали немов вислизати від мене. Одна з ліній контуру так точно повторювала всі ледве вловимі вигини іншого, ці дві лінії так непомітно сходилися вгорі, а молоденькі гілочки виростали зі стовбура так плавно, під таким певним кутом, що найменший невірний штрих міг спотворити весь стрункий і прекрасний вигляд деревця. Але я все-таки опанував себе і, уважно слідує за кожним вигином обраної мною натури, побоюючись відступити від неї хоча б на йоту, довів-таки справу до кінця; правда, в моєму начерку не було ані впевненості, ані витонченості, але у мене все-таки вийшла досить точна, хоча і боязка копія. Відчувши себе в ударі, я благоговійно домалював стеблинки трави і землю біля підніжжя дерева і побачив на моєму малюнку одну з тих ріденьких біблійних пальм, які зустрічаються в картинах благочестивих церковних художників та їхніх нинішніх епігонів і пожвавлюють своєю наївною принагідністю плоску лінію горизонту. Я залишився задоволений своєю скромною спробою і довго розглядав її, час від часу переводячи очі на стрункий ясен, який тихо погойдувався під свіжим вечірнім вітерцем і здавався мені посланцем прихильних небес. Радісний і задоволений, немов мені вдалося казати, що здійснити, я вирушив у село, де мене відразу ж оточили родичі, які палали цікавістю побачити плоди мого паломництва, на яке я покладав такі великі надії. Однак коли я вийняв із теки своє деревце, на якому було всього якихось чотири десятки листочків, на обличчях присутніх, що, як видно, чекали чогось більшого, з'явилися посмішки, а дехто досить безсоромно розреготався; тільки дядечко похвалив мою роботу, сказавши, що на малюнку зразу ж можна впізнати молодий ясен; він підбадьорював мене, радячи наполегливо продовжувати заняття та гарненько вивчити породи дерев у тутешніх лісах, в чому він, як лісничий, обіцяв мені допомогти. Він ще добре пам'ятав той час, коли жив у місті, тож такі захоплення не здавалися йому смішними; до того ж такі запеклі мисливці, як він, зазвичай люблять живопис, – ймовірно, тому, що він зображує, між іншим, і ті дорогі їх серцю місця, де вони радіють і здійснюють свої подвиги. Тому відразу ж після вечері він почав читати мені цілий курс лекцій про властивості й особливості різних дерев і розповів, у яких місцях можна знайти найбільш повчальні екземпляри кожної породи. Але насамперед він порадив мені змалювати етюди його старого друга Фелікса, і я з більшою ретельністю займався цим протягом кількох наступних днів. У тихі, теплі вечори ми ще кілька разів ходили видивлятися місця для майбутнього мисливського сезону, обійшли чимало чудових куточків, і всюди, в долинах і на гірських схилах, нас оточував багатий і різноманітний світ дерев.

У цих приємних заняттях пройшов перший тиждень мого перебування у дядечка. До того часу я вже навчився розрізняти деякі дерева, і мене тішило, що тепер я можу називати своїх зелених друзів по імені; і тільки дивлячись на строкатий килим усіляких трав, що вкривали й сухий ґрунт у лісі, й вологу землю в долині, я ще раз серйозно пошкодував про те, що мої шкільні заняття ботанікою були перервані на самому початку; я добре розумів, що ті деякі й до того ж занадто загальні відомості, які я мав, абсолютно недостатні для того, щоб ближче познайомитися з цим крихітним, але безмежно різноманітним світом, а в той же час мені дуже хотілося знати назви та властивості всіх тих безіменних стеблинок і билинок, які росли та цвіли у мене під ногами.

Розділ двадцять перший

Недільна ідилія. – Учитель і його дочка

Ще в перші дні мого перебування в будинку дядечка вся молодь змовилася, що найближчої ж неділі ми вирушимо в гості. За лісом, у невеликій, відлюдно розташованій садибі жив брат пасторші зі своєю донькою, яку пов'язували з моїми двоюрідними сестрами тісні узи дівочої дружби. Батько її був колись сільським учителем, але після смерті дружини усамітнився в своїй мальовничій садибі, позаяк він мав деякий статок, а за характером являв собою цілковиту протилежність моему дядечку. Останній, родом городянин, готувався вже в юності стати священиком і вивчав богослов'я, але потім закинув і забув усе це, щоб безроздільно віддатися старанній праці на землі та буйним утіхам полювання; вчитель же, незважаючи на селянське походження і вельми скромну освіту, був схильний до життя тихого та благоліпного, життя мудреця і праведника, і, вдаючись до роздумів на теологічні та філософські теми, вивчав книги про життя природи. Він дуже радів, коли йому випадала нагода зав'язати з ким-небудь розумну розмову, і був надзвичайно люб'язний із співрозмовником. Дочка його, якій було років чотирнадцять, росла задумливою і млявою панянкою і, відповідно до бажань свого батька, нагадувала скоріше зніжену пасторську доньку, ніж сільську дівчину, в той час як засмаглі та обвітрені обличчя юних спадкоємців мого дядечка говорили про те, що вони звикли не боятися ніякої роботи; втім, цей відбиток свіжості не тільки не спотворював, а скоріше навіть прикрашав їх і дуже личив їх очам, які задержували блищали.

У неділю, тільки-но скінчився обід, три мої сестриці, яким було двадцять, шістнадцять і чотирнадцять років і які носили офранцужені на міський манер імена Марго, Лізетт і Катон, пішли на свою половину й довго радилися там, раз у раз перебігаючи з однієї кімнати в іншу і старанно замикаючи за собою двері. Ми, хлопчики, давно вже встигли вбратись і з нетерпінням чекали, коли ж нарешті вийдуть наші дами, а проте, заглядаючи в шпарини та замкові щілини, ми переконалися, що це буде ще не так скоро: всі шафи були широко розкриті, а дівчата стояли перед ними з серйозними обличчями і тримали раду, що їм одягнути. Щоб згаяти час, ми взялися піддражнювати дівчат, які зосереджено розмірковували; зрештою ми проникли до них у спальню, напали на них, вискочивши всією юрмою з-за величезної шафи, і, побачивши навколо незліченну кількість картонок, коробочок, скриньок та інших дівочих секретів, не забули поцікавитися, що там лежить. Але вони, опираючись із мужністю розлючених левиць, у яких хочуть забрати дитинчат, викинули нас за двері, й усі наші спроби знову взяти їх штурмом виявилися марними. З хвилину за дверима все було тихо, потім вони несподівано відчинились, і перед нами постали, бентежачись, усе ще обурюючись і в той же час заздалегідь смакуючи свій успіх, всі три сестриці в чудовому, але дещо строкатому вбранні; бідолахи, одягнені, як одягались їхні бабусі, несли в руках допотопні парасольки та вигадливі ридикюлі: один у вигляді зірки, другий на зразок півмісяця, третій являв собою щось середнє між гусарською ташкою та лірою.

Все це вразило б хоч кого, особливо якщо взяти до уваги, що в питаннях моди мої славні сестриці були самоучками і, цілком полишені на самих себе, вбиралися без чиєї б то не було допомоги, виключно за власним розумінням; їх матінка мала відразу до міського вбрання і, приходячи додому з церкви, куди вона, як пасторша, ходила в мереживнім очіпку, щоразу поспішала скоріше скинути його. Інших дам у селі не було, якщо не вважати дружини та дочок нового пастора, але останні так пишалися, що до них було не підступитися; до того ж вони нічого не шили самі, а замовляли свої туалети в місті. Таким чином, мої кузини могли розраховувати тільки на свої сили, на скромну сільську швачку та на деякі сімейні традиції, що їм вдалося відродити шляхом невпинних пошуків у комодах і скринях, які зберігали сліди давно забутого минулого. Тому ніхто не міг би заперечувати, що вони досягли в цій справі чималих

успіхів, і якщо в той день ми вітали їх появу глузливим: «Ах!» – то це було тільки удавання, за яким ховалося найщиріше захоплення.

Втім, і наші костюми по сміливості та строкатості не поступалися вбранню наших дівчат. Мої брати були одягнені в куртки досить грубого сукна, але їх крій, вигаданий сільським кравцем, був більш ніж оригінальний, і в ньому було навіть щось зухвале. На куртках було нашито безліч блискучих мідних гудзиків з вибитими на них оленями, що скачуть, ведмедами на задніх лапах та іншими дикими звірами; дядечко придбав ці гудзики з нагоди, оптом, так що їх мало вистачити на всіх його онуків і правнуків. Бувало, що брати втрачали свої прикраси, – тоді сільські хлопчачі їх підбирали і грали на них, як на гроші; поступово вони стали на селі чимось на зразок розмінної монети, причому кожна штука йшла за шість кістяних або олов'яних гудзиків. На мені був мій зелений мундирчик із червоними шнурами та білі панталони в обтяжку; жилетки я не надів, щоб краще було видно мою франтівську сорочку, зате недбало пов'язав навколо шиї подаровану бабусею шовкову косинку, а золотий годинник, що дістався мені у спадок від батька, з яким я так і не навчився поводитися, висів на блакитній стрічці з вишитими квітами, знайдений мною в одній з картонок матінки. З кашкета я давно вже споров козирок, який здавався мені філістерським забобоном, і цей куций головний убір, який залишав мій лоб незакритим, остаточно доповнював мою схожість із балаганним блазнем. Я вважаю, що для людини, яка мислить і прагне до краси внутрішньої, всі ці зовнішні прикраси мають здаватися смішними, причому люди думають про них тим менше, чим краще вони пізнали свій ідеал прекрасного і чим більше підійшли до нього в своїй діяльності, й навпаки: чим далі людина від того, що уявляється їй істинно прекрасним, тим більше вона прихильна до різноманітної мішури. На жаль, саме ця пристрасть до зовнішньої красивості нерідко затримує моральний розвиток молодої людини, – особливо якщо в неї немає батька, – бо хто ж, як не батько, може своєю добродушною насмішкою зцілити сина від його помилок і твердою чоловічою рукою направити його помисли до високого й істинно прекрасного.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.